ÚJ FOLYAM 2000/1–2. SZÁM BUDAPEST, 2000. FEBRUÁR ÁRA: 288 FT

MAGYAR SZEMLE

Sabin Gherman ROMÁNIÁRÓL – *Beke György* A CSÁNGÓKRÓL – *Botos Katalin:* A RENDSZERVÁLTOZÁS KÖZGAZDASÁGTANA – „ÁTMENET" 1945-48: *Frenyó Zoltán, Loppert Csaba* – *Miklóssy Endre* KERÉNYI KÁROLYRÓL – *Mojzer Miklós* A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUMRÓL – IN MEMORIAM RABÁR FERENC – KÖRKÉP: ÉPITÉSZET, REGÉNYEK, FILM, SZÍNHÁZ, RÉGÉSZET

HÍREK. A Magyar Szemle művészeti magazinja a TV2-n, a Színkép, a téli holtszezonban (január-február) régi műsoraiból mutat be válogatásokat. Az új sorozat márciusban indul. A 40 perces műsor időpontja hétfő 23.15. Főszerkesztő Szabados György, művészeti vezető Kodolányi Gyula, rendező Jeli Ferenc.

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN:

http://www.hungary.com/magyarszemle

http://www.net.hu/magyarszemle

DRÓTPOSTACÍMÜNK: msza@mail.datanet.hu

FOGADÓÓRÁK: Kedden és pénteken 11–13 óráig, illetve megbeszélés szerint.

Köszönetet mondunk azoknak, akik személyi adójuk 1%-át 1999-ben a Magyar Szemle Alapítványnak adományozták. Kérjük, hogy támogassanak bennünket a jövőben is. Adószámunk: 18055067-2-42

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A megjelenést a Batthyány Lajos Alapítvány támogatja. E számunk további támogatói: Nemzeti Kulturális Alapprogram, Westel 900 GSM.

A MAGYAR SZEMLE ALAPÍTVÁNY igazgatósága: Antall György András, dr. Balogh János, Bod Péter Ákos, dr. Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula, Szabados György.

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Kodolányi Gyula*

Szerkesztőbizottság: *Borbándi Gyula, Czakó Gábor, Cseh-Szombathy László, Mellár Tamás, Molnár Gusztáv, Szabados György, Szőcs Géza, dr. Varga Csaba*

Szerkesztőség: *Bácsi István, Csejdy Virág, Cselényi Béláné, Gróh Gáspár, Izinger Anna, Kiss István, Mátis Lívia, Tóth Klára*

Szerkesztőségi titkár: *Blahó Erika*

ÚJ FOLYAM 1–2. SZÁM 2000. FEBRUÁR

Gróh Gáspár	*Ádvent a Thököly úton, anno 1989*	*3*
Szőcs Géza	*Beszélgetések Sabin Ghermannal*	*6*
Sabin Gherman	*A textus gyönyörűsége*	*36*
Beke György	*A csángó kérdés európaizálása*	*39*
Frenyó Zoltán	*ÁVH-jelentések a Demokrata Néppártról*	*68*
Botos Katalin	*A rendszerváltás gazdaságtana*	*89*
Nagy Zoltán	*Megújuló múzeum Beszélgetés Mojzer Miklóssal*	*114*
Miklóssy Endre	*Kerényi Károly, a lélekvezető*	*122*
1% metafizika	*Fülep Lajos: Az élet értékei*	*149*
	KÖRKÉP	
Sturm László	*Megváltás vagy pusztulás felé?*	*152*
Kodolányi Gyula	*Az idők foglyai*	*159*
Loppert Csaba	*A sírból kiásott szociáldemokrácia*	*165*

Takács Miklós	*Régészet, új régészet*	*172*
Metz Katalin	*Madách-változatok hamis húrokra*	*181*
Kubinszky Mihály	*A tulipán mégis kinőtt*	*186*
Fekete Judit	*Samu Géza magányossága*	*190*
Tóth Klára	*A szibériai borbély*	*199*
Sneé Péter	*A mozgóképkultúra eszközei a nemzetkép alakításában*	*203*
Kodolányi Gyula	*In Memoriam Rabár Ferenc*	*209*

Ebben a számunkban Samu Gézára emlékezünk Fekete Judit írásával. A borítón a művész a Kerekes angyallal a bükkösdi filmforgatáson 1972-ben. A fotókat készítették: Sallai Sarolta, Hegyi Gábor.

K: Gróh Gáspár Idő: visszatekintés az 1989-ben lezajlott forradalom fogadtatásáról

(498)323.2

a/h

Ádvent a Thököly úton, anno 1989

Volt egyszer, hol nem volt, volt egyszer egy majdnem elmaradt karácsonyunk is. Azaz dehogyis maradt el: soha nem képzelt ajándékot kaptunk. Csak a kegyelem maradt el, ami helyett egy furcsa, bevallatlan szégyenkezés maradt velünk. 1989-ben. Betlehem helyett Temesvárra és Bukarestre figyeltünk, a képernyőkön angyalok helyett katonákat, csillagszórók helyett nyomjelző lövedékek fénycsíkjait láthattuk, a kisded Jézus kínálta reménység helyett egy valóságos kivégzést-gyilkosságot figyelhettünk, majdnem egyenes adásban. Iszonyodtunk, és noha pontosan tudtuk, hogy nincs annál fontosabb parancs, hogy *ne ölj*, mégis, melyikünk meri tiszta lelkiismerettel azt mondani, hogy legalábbis érzelmei mélyén egyetlen pillanatig sem érezte úgy, hogy ennek így kell lennie?

A Romániában zajló forradalomban azt láttuk, amit éveken vagy évtizedeken át képzeletben vagy tudatalattinkban magunk is annyiszor szerettünk volna megtenni. Nem az 1989-as békés átalakulás során elmaradt közös, szociálpszichológiai szempontból oly nélkülözhetetlen nemzeti-társadalmi élmény megvalósulását láttuk csupán, hanem annál jóval többet. Azt a kollektív föltámadást, aminek mítosza elfojtva is kitörölhetetlen nyomokat hagyott bennünk. A zsarnokságot elsöprő szent forradalom misztikája legyintett meg minket, amit Jókaitól és a suttogva, itt-ott mégiscsak megőrzött '56-os mámorból építhettünk magunkba. (Ezért is hatott oly elemi erővel az akkor még zömmel fekete-fehér képernyőkön a kivágott közepű zászlók

képe: a *mi zászlónknak éreztük.*) Mondhatjuk persze utólag, hogy nevetségesen naivak voltunk. Hogy Romániában nem volt forradalom, csak puccs, meg hogy nem változott meg ettől a világ. A csalódás indokolt, de a csalódottság nem jó kiindulás a mérlegkészítéshez. Puccs? Igen, az volt, de volt forradalom is. Hogy a világ a régi maradt? Igen, de gazdagabb lett néhány nap tisztaságának és hősiességének, Magyarországon a szolidaritás mámorának érzésével. Ezeket az emlékeket vétek elfelejteni. S ezen nem változtat, hogy lehettünk volna óvatosabbak és gyanakvóbbak is. Már szeptember körül szállongtak hírek arról, hogy Romániában valami készül, s éppen karácsony előtt lesz érdemes figyelnünk arra felé. De – utólag láthatóan – egyértelműen részt vett a magyar sajtó is a közvélemény fölkészítésében. Nemcsak a központi pártlap megváltozott hangnemű vezércikkei említhetők meg, de jelzésnek tekinthettük volna azt is, ahogy december 7-én vezető poszt-állampárti újságírók figyelmeztették pályatársaikat, hogy a Romániában létező diktatórikus hatalomról és annak cselekedeteiről szóló cikkekben a *román nép iránti szolidaritás és tisztelet jeléül* ne a „román" jelzőt, hanem a „Ceauşescu-rezsim" megnevezést használják. Mintha tudtak volna valamit…

Minderre nem figyeltünk a karácsony előtti napokban. Lélegzetelállító volt, hogy micsoda sorok álltak az adományokat gyűjtő helyeken, s százak indultak teherautókon azon melegében a segítséggel a Partium és Erdély felé. Józserével ma sem tudjuk, hogy mit és mennyit sikerült célba juttatni. Bármi történt és bármi történik is, a föllobbanó szeretet diktálta beteljesületlen álmaink ellenére csak abban lehetünk biztosak, hogy az élelmiszerek és gyógyszerek éppúgy jó helyre kerültek, mint az óvodások csokimikulásai vagy a korosabbak számára a cukros- és lisztescsomagok mellé tett cigaretta.

Bennem mégis a legélénkebben annak a jelenetnek a képe él, ami még az első pillanatokban, ama pénteki nap

estéjén a román követség előtt bontakozott ki. Tehetetlen és tájékozatlan tömeg állt az épület előtt, igazából nem tudta, mit gondoljon, nem tudta, miért van ott, nem tudta, mi történik az elkövetkező napokban, valóban megbukik-e a gyűlölt Ceauşescu-rezsim, vagy vérbe fojtják a feltört szabadságvágyat, mozgalmat. Ez a bizonytalanság volt érzékelhető az épületen belüliek mozgásán, viselkedésén is. A tehetetlenség és bizonytalanság az időnként felhangzó jelszavak és nevek skandálásában is megmutatkozott: nem akadt olyan, amit a jelenlévők valamennyien átvettek volna. Voltak, akik Tőkés Lászlót éltették, voltak, akik a diktátort szidalmazták, és képmásának kihajítását követelték – amit persze a hatalmi harc kimenetelében bizonytalan alkalmazottak nem tehettek meg, ahogyan nem vághatták ki akkor még a címert sem a zászló közepéből. A kettős tétovaságban nem akadt olyan jelszó vagy követelés, amiben a bent és kint lévők összetalálkozhattak volna.

A követség kerítése előtt gyertyák lobogtak: s ennek nyomán fogalmazódott meg az egyetlen teljesíthető felszólítás: „Gyújtsatok gyertyát!" Amit először egyetlen ember kiáltott, hamarosan a tömeg együtt követelte. És aztán – szinte érezni lehetett a bentiek megkönnyebbülését is – a máskor a fogadások fényét emelő gyertyatartókban föllobogtak a gyertyák.

Az addigi és majdani áldozatok emlékére? A temesvári halottak tiszteletére? Majdhogynem mindegy. Abban a pillanatban mást is jelentettek: hogy még a megannyi okból egymással szemben álló, legalábbis ellenérdekelt felek között is lehet olyan törekvést találni, amiben összetalálkozhatnak. Ha másban nem, egy közös gyászban, közös megrendülésben, a szélben-huzatban lobogó, pislákoló, táncoló kósza gyertyaláng fényében az ember, az élet, a lélek esendőségére, imbolygására való rácsodálkozásban.

Gróh Gáspár

BESZÉLGETÉSEK SABIN GHERMANNAL

I.

»A kocka el van vetve. Fogadj Erdélyre!«

– *Az* Elegem van Romániából *kiáltvány megjelenése után 24 óra sem telt el és ismert talk-show-szerkesztőből az ország egyik legvitatottabb emberévé váltál.* A politikusok rád támadtak, egyesek az elnök, a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács közvetlen közbelépését kérték…*

– A titkosszolgálatét, az ügyészségét…

– *A sajtó rögtön magyar genealógiát talált neked, még a feleségedről is azt mondták, hogy magyar nemzetiségű. Az országban, de néhány nyugati lapban is, többek között Umberto Bossihoz hasonlítottak. Valójában ki is vagy?*

– Román vagyok, és 1968. november 22-én születtem Mezőzáhon, Maros megyében. Ugyanitt jártam ki az első 8 osztályt, hogy utána Marosvásárhelyre menjek…

– *Szüleid?*

– Édesanyám ápolónő, édesapám könyvelési ellenőr.

– *Tehát Marosvásárhelyre mentél…*

– …Ahol a Metalotehnica Líceumba jártam. 1987-ben érettségiztem, az oklevelemben az állt, hogy automatizálásban képzett villanyszerelő vagyok, és hogy munkahelyem a mezőzáhi Mezőgazdasági Termelőszövetke-

---

* A Kolozsvári Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó 1999 végén jelentette meg M-AM SĂTURAT DE ROMÂNIA. – *Fenomenul sa bin Gherman în viziunea presei* (Elegem van Romániából [más fordításban: Torkig vagyok Romániával] – A Sabin Sherman-jelenség a román sajtó tükrében.) címmel a manifesztum sajtóvisszhangjából tallózott válogatását. A kötet magyar nyelvű változata megjelenés előtt áll. Az itt közölt interjú első része a kötet bevezetője, a második rész az utószava.

zet. Épp ez hiányzott a téesznek: egy villanyszerelő... Nem dolgoztam egy napot sem, mert bejutottam a Krajovai Egyetem Bölcsész- és Jogi Karára, román–francia szakra.

– *Úgy hallottam, ott is egyfajta enfant terrible-nek tartottak...*

– Nem hinném.

– *Volt valami egy gyűlés kapcsán...*

– Tehát ez. Egy mintegy 150 fős diákgyűlésen, ahol meg kellett volna köszönnünk a Pártnak a „nagyszerű élet- és munkakörülményeket", azon a gyűlésen tehát fölálltam és megmondtam, hogy én sehol sem látom azokat a nagyszerű feltételeket, hogy elegem van a talpnyalásból és a cenzúrából, s hogy menjenek a fenébe pártostól, mindenestől... A legutolsó pártkongresszus idején történt. Nyolcvankilenc őszén.

– *És nem féltél?*

– Amíg beszéltem, nem. Nem volt semmi vesztenivalóm. Úgy hittem. Utána állati félelem fogott el, arra gondoltam, hogy a szüleim elveszítik az állásukat, meg mindenre... De túl késő volt bánkódni ezen. Vagy én voltam túl fiatal.

– *És ezután mihez kezdtél?*

– Krajován voltam, meg Bukarestben. Barátaimnál, barátnőimnél húzódtam meg. Diáktársaimnál érdeklődtek felőlem, hogy vajon a városban vagyok-e még, hogy találkoztam-e X-szel vagy Y-nal... És ismét féltem. Ez normális állapot, csak a bolondok nem ismerik.

– *És azután?*

– Azután jött a forradalom.

– *Hol voltál december 21-22-én?*

– Az utcán.

– *Krajován is lőttek?*

– Persze, sokan elestek.

– *Mindig nehéz eset voltál?*

– Nem, de szabadnak születtem. És nem vagyok az az ember, aki befogja a száját. Azt mondom, amit gondolok. És időnként veszítek.

– *Mit jelent a szabadság?*

– A szabadság? Vállalás. Camus szerint azon jogunk, hogy ne hazudjunk. Létezik szabadság és szabadság. Ha kézen akarnék járni az utcán, az amerikai vállat vonna, és azt mondaná: *it's a free country. A* román viszont hívná a rendőrséget, a mentőt, mert ha nem azt teszed, amit a többiek, akkor bolondnak nyilvánítanak, nem igaz? Azt hiszem, mi mint nemzet, elveszítettük a szabadság ösztönét. A kétkedés ösztönét. Fehér-feketében látunk – a manicheizmus jellemez. Másrészt megvan az a rossz szokásunk, vagy megtanultuk időközben, hogy mindenféle mítoszokat teremtsünk; itt még a szegénység is az erény rangjára emeltetett. Emlékszel Iliescura: „szegény és becsületes". Nagyon könnyű jóllakottan beszélni az éhezőkről, ugyanolyan könnyű gazdagként szépen beszélni a szegénységről. Én azt hiszem, hogy mindenkinek joga van a fejlődéshez, hogy két ember csak az Isten és a törvény előtt egyenlő. És még azt hiszem, hogy kommunistának lenni idiotizmus. Járvány. Pestis.

– *Térjünk vissza a '89 decemberét követő időkhöz...*

– '90 márciusában – Ion Buzerával együtt – kiadtuk a '90-es nemzedék első folyóiratát. Egy híres avantgárd sor alapján az volt a neve, hogy: *Cetitor, deparazitea creierul* [Olvasó, féregtelenítsd agyadat]. Mi árultuk. 5000 példányt dobtunk piacra, és egy hét alatt eladtuk. Hajnali 3-4-ig álldogáltunk az állomáson, elég kockázatos volt: Iliescu-ellenesek voltunk egy olyan időszakban, amikor ő volt az isten a nagy többség szemében. Időnként szidott a nép, időnként megtámadott egy-egy részeg, időnként azt írták rólunk, hogy hülyék vagyunk. A nép ellenünk volt, mert másként gondolkoztunk. Ez a dolog idővel nemzeti fogyatékossággá válik. L'enfer c'est l'autre... Az én szabadsá-

gom nem hasonlít a te szabadságodhoz, nem kompatíbilis azzal.

Később, több barátommal megjelentettük az *Obiectiv* című lapot. Egyetlen számot, akár az *Olvasó...* esetében is.

– *Volt egy időszak, amikor Marin Sorescunak voltál a munkatársa.*

– 1991-92-ben, amikor a *Ramuri* [Ágak] című lapnál dolgoztam, melynek Sorescu volt a főszerkesztője.

– *Nem neked hányták a szemedre, hogy kirúgattad Marin Sorescut?*

– De igen... De a szerkesztőség és Sorescu között régóta léteztek konfliktusok. Ami fontos: nem a költő Sorescu ellen írtuk alá a kérést, hanem a hivatalnok, a főszerkesztő Sorescu ellen. Aki látott már belülről is szerkesztőséget, tudja, mit jelent, mikor nyomdába menetel előtt pár nappal jön valaki, és kicseréli a lap teljes tartalmát. Marin Sorescu ezt sűrűn megtette: nem szerette Grigurcut, hát kaphatott volna Grigurcu Nobel-díjat is akár, mert a *Ramuri*ban akkor sem jelent volna meg. Cioran túlhaladott volt, meg túl felkapott, politikáról nem írhattunk mert „még nem lehet tudni semmit". Ismétlem: ne tévesszük össze a költő Sorescut a hivatalnok Sorescuval!

– *És a Sorescu-fejezet után...?*

– A *Ramuri*nál maradtam 1992-ig, amikor is tanulmányaim befejeztével visszatértem Erdélybe. El ne felejtsem, 1991-ben kellett volna megjelennie első verseskönyvemnek, a *faluscriptum*nak, Marin Mincu úr kiadójánál, a *Pontica*nál. Kaptam ugyan kormánytámogatást, de rosszul álltam az oltyán nyomdászok által elvárt borravalóval, ráadásul előre kérték a pénzt. Végül is kiadtam a *faluscriptum*ot, de Kolozsvárott; amit nem tettek meg az oltyánok 6 hónap alatt, megtették az erdélyiek 24 óra alatt. Ugyancsak Kolozsvárott publikáltam második könyvemet, a *bă ghermane* című. Ez van!

– *Zárójelben: a feleséged magyar?*

– Nem. És ha az lenne, az bűn? Őszintén, nekem tetszenek a magyar nők, meg a franciák, a románok, meg mindenfélék... nők, az istenért! Ha a magyar nőkből is nemzeti ellenséget csinálunk, az azt jelenti, hogy közeledik történelmünk vége. Azt jelenti, hogy eleget léteztünk. A „magyar feleség" problémája egy időben nemzeti hisztériává fajult: Dinescu felesége magyar volt, Doina Cornea magyar volt, nem létezett olyan ellensége a rezsimnek, aki nem fordult volna meg, bár egyszer, egy Ildikó vagy egy Marika ágyában...

Úgy vélem, veszélyes népként, etnikumként, közösségként efféle deformált paradigmák mentén állomásozni, manőverezni csonkított információkkal, „rituális idézetekkel" – ahogy Patapievici mondta –, tehát valójában a gőgöt manipulálni. Belenevelni az emberekbe azt, hogy románnak lenni azt jelenti, hogy verekedsz a magyarokkal és az osztrákokkal, hogy románnak lenni azt jelenti, hogy cipeled a szegénység keresztjét a végsőkig. Számomra visszatetsző egy ilyen Románia. Van egy szólásunk: *üres tarisznya, nagy büszkeség.* Ide jutottunk.

– *Már hallom is, amint a nacionalisták megint kijelentik, hogy eladtad magad a magyaroknak vagy a németeknek vagy az osztrákoknak.*

– De nézz le az utcára, és látni fogod, hogy igazam van. Hallgasd meg a román parlamentben elhangzó szövegeket, ha meg akarsz győződni erről. A románoknak igen ártalmas hagyományos képzeletviláguk van, ahogy Lucian Boia történész nevezte: nem létezik olyan rossz ebben az országban, melyet ne az idegenek hoztak volna ide, jól meghatározott céllal. Összeesküvések mindenütt. Ezért gondolom, hogy le kellene mondanunk a kizárólag csak hízelgő történelmi képletekről, melyek általában kis, jelentéktelen népek gőgjét jellemzik. De hogyan mondj le róluk, mikor az iskolában azt tanulod, hogy Románia egy büdösül gazdag ország, hogy a románok a legszorgal-

masabbak és a legigazságosabbak, hogy Európa pajzsa voltunk, hogy a történelmünk a legnagyszerűbb minden történelem közül... Szentté avattuk Ştefan cel Mare-t, beszélünk Mihai Viteazul nemzeti öntudatáról. Holott Ştefan cel Mare egy különleges stratéga volt, egy nagy uralkodó, de nem egy szent. Szoknyabolond volt. Főbenjáró bűn ez? Ha nem, miért nem ismerjük be? És: miféle nemzeti öntudat létezhetett 1600-ban, ha még kétszáz évvel később is, éppen két évszázaddal ezelőtt, az Erdélyi Iskola idején, az erdélyi románok inkább vallották magukat magyarnak vagy németnek, a Kárpátokon túli területeket a lustasággal és a nyomorral azonosítván?... A történelem a konjunktúra diskurzusainak argumentumává vált. Vagy: Iuliu Maniu Memorandumának esete, melyet Károly királynak címzett, 1938. december 15-én. Beszél benne az erdélyi és a regáti népek különbözőségéről. Figyelem: népek! És arról is beszél, hogy az 1923-as alkotmányt rákényszerítették az erdélyiekre, hogy az 1918-at követő centralizáció következtében soha nem látott szint alá süllyedt az erdélyiek életszínvonala. Erdély egyesült Romániával, de feltételesen.

– *A gyulafehérvári határozatokat, melyek meghatározták az egyesülés filozófiáját, történelmi morálját és feltételeit, elfelejtették. Maradt csak az egyesülés, egy egészen más egyesülés, mint amit Gyulafehérvárott kikiáltottak.*

– Mi, erdélyiek, Európa, Közép-Európa részei voltunk, míg a többiek, az ókirályságbeliek egy más világhoz tartoztak és tartoznak, mely lényegesen különbözik a miénktől mentalitás, szervezés, polgári normák szempontjából. 1931-ben Romul Boilă új alkotmányt javasolt, a föderalizálás mellett érvelt. Ha Románia nem érti meg, hogy teljesítetlen kötelezettségei vannak Erdéllyel szemben, hogy Erdély nem egy elfoglalt tartomány, akkor megtörténhet az, hogy ez a Románia „visszakapja" primitív, 1859-es formáját.

– *Visszatérve a nacionalistákhoz...*

– A nacionalizmusnak legalább két formája létezik: az egyik a Nagyromániá Pártot és Corneliu Vadim Tudort jellemző-meghatározó hisztérikus, fasisztoid nacionalizmus. Felfokozzák a nemzetközi összeesküvések, a szabadkőművesség meg egyáltalán, mindennek a veszélyét. Evidens, ezek az összeesküvések mind a román nép ellen történnek. Ugyanakkor általános tulajdonságokat emelnek – engedtessék meg – nemzeti pedigré szintjére: szorgalom, türelem, bölcsesség stb.

– *És a másik?*

– A másik az aszténiás nacionalizmus, mely a Román Nemzeti Egységpártot jellemzi (e párt gyakorlatilag nem rúg labdába a következő választáskor) és néhány Kárpátokon túli újságírót – például Cristian Tudor Popescut, aki folyton izgul, hogy megfújják Erdélyt a talpa alól, és ezt ő tudja meg utoljára. Itt jön be a populista retorika. Egy szelídebb nyelvezet, mondhatjuk: nyelvesség, de ugyanolyan ártalmas. Másképp fogalmazva, a kutya szája nem habzik, viszont morog. Ezeknek a nacionalistáknak mégis van egy közös pontjuk: az *ad personam* kritika. Zsigeri reakciók, egy nempolgári, bűnös, fertőzött közeg jellemzői. Ezek az emberek képesek gyűlölni Macedonskit („a román karakterisztikus vonása a papagájoskodás"), Hérodotoszt (aki merészelt a géták hibáiról is beszélni: az ivászatról és a féktelenségről) vagy, mutatis mutandis, Boiát, Hurezeanut, Patapieviciet, Pleşut.

– *Nicolae Iorgát is románok ölték meg... De térjünk vissza Kolozsvárra...*

– 1992 decemberében beléptem a rádió hír- és a televízió társadalmi műsorainak szerkesztőségébe. Adásokat szerkesztettem, mint minden más szerkesztő, nem tudom, mi egyebet mondhatnék erről...

– *Mégis, egy nagygyűlésen az Interetnikus Párbeszédért Egyesület akkori elnöke, Octavian Buracu úgy emlegetett, mint a kolozsvári RTV egyetlen profiját. Valamikor 1993-ban.*

– Ezt kommentálom. Tudom, hogy a néhai Buracu (bocsáttassék meg neki!) egy adott pillanatban azt mondta, hogy „Florin Zaharescu (a Kolozsvári Rádió jelenlegi igazgatója) és Sabin Gherman az egyedüliek, akik nem kötnek politikai kompromisszumokat, az egyedüli profik". De ez csak egyetlen vélemény volt – igaz, több ezer ember előtt hangzott el. Én mégis azt hiszem, hogy egy-kettőnél jóval nagyobb volt a gerinces emberek száma. Egy példa: Horia Bădescu, a kolozsvári RTV volt igazgatója.

Emlékszem, hogy 1993-ban, december elseje előtt egy nappal írtam egy jegyzetet, melyben kételyeimet fejeztem ki az ünneplés hitelessége kapcsán, és a nemzeti ünnepet a választási tőkegyűjtés egyik perverz formájának neveztem – kitűnő alkalom a hivatásos yes-man-eknek, akik újra meg újra fontos hátsókat akarnak kinyalni.

Valóságos blaszfémia volt ez a nacionalistáknak. Bár nem értett egyet velem, Bădescu tiszteletben tartotta a véleményszabadságot. És a vezetőséggel való viszonyom rendben volt, mert, bárhogy vesszük, a szabadság az a jogunk, hogy ne hazudjunk. És a kolozsvári Rádió és a kolozsvári RTV mindig más volt. Volt egy bizonyos eleganciájuk...

– *Milyen értelemben?*

– Abban az értelemben, hogy Erdély más. *Romániának* kellene büszkének lennie a nagy egyesülésre, nem pedig *Erdélynek*, amely Közép-Európa koordinátái mentén jött létre, és egy más szféra, egy más tér hatása alatt fejlődött. Fals értékeket, polgárság-szurrogátumokat kényszerítettek ránk. Az erdélyi szászokat pedig elüldözték vagy egyszerűen eladták. És most Románia kéri Németország segítségét... Erdélyből nem csak embereket kergettek el, hanem egy egész kultúrát, egy egész tradíciót. Szervezési formáink, mentalitásunk, teuton ritmusunk föláldoztatott egy terméketlen, provokatív, tehetetlen románizmus oltárán. És mégis megőriztük európaiságunkat...

– *De vajon Erdély nem veszítette-e el közép-európai értékeinek egy részét? Gondoljunk csak arra, hogy a kommunizmus idején moldvaiakat, regátiakat hoztak ide, akiket az etnikai arányok megváltoztatása céljából telepítettek be.*

– Ha Erdélyben születtél, az még nem azt jelenti, hogy feltétlenül erdélyi vagy. Erdély mindenekelőtt egy kevésbé megrontott polgári közeg. Az idehozottaknak, letelepítetteknek, lehettek akár egymillióan is, viszonyulniuk kellett az évszázados, gyökeret eresztett értékekhez. Egymillió újonnan jött nem alakíthat át 6 milliót. Még akkor is, ha statisztikai szempontból Erdély különbözik attól, ami 1918-ban volt, ugyanaz a közép-európai tartomány maradt. Nem fontos az, hogy jelenleg egy-egy város lakosainak 10 százaléka moldvai vagy regáti*, ha ezek az emberek jól viszonyulnak és tanulnak Erdélytől. Félreértés ne essék, erdélyinek lenni nem jelenti azt, hogy ellenségei vagyunk a moldvaiaknak vagy regátiaknak, hanem azt, hogy együttműködhetünk egy európai értékszférába való belépés céljából. És ez a belépés az Erdély nevű civil folyosón keresztül történhet.

– *A kilencven óta eltelt évek alatt változott-e a szabadság minősége a kolozsvári tévénél?*

– Ugyanaz a szabadság, illetve ugyanaz volt '98. szeptember 16-ig. A kolozsvári RTV-ben rendezhettem, először Romániában, egy élő adást, melynek meghívottja bevallottan homoszexuális egyén volt.

– A *homoszexuálissal minden rendben, de ne feledjük azt sem, hogy a te talk-shaw-idnak köszönhetően nyitották újra azoknak a dossziéit, akik a '89-es forradalomban a tömegbe lövettek.*

– Ez igaz. Florian Caba tábornokról van szó, egy olyan alakulatot vezetett, amely négy embert lőtt agyon.

---

* Az interjúalany a „regáti" kifejezésen havasalföldit ért, a románban gyakori szóhasználatnak megfelelően. E szó magyarul „ókirályságbeli" formában él, egyaránt vonatkozik Havasalföldre és Moldvára.

Bizonyítékokat mutattam be az adásban, és, együttműködvén a Polgári Akadémia Alapítvánnyal, nyomást gyakoroltunk, hogy vád alá helyezzék ezt a sötét személyt, aki traktoristából lett tábornok.

– A *per folyamatban van?*

– Igen, Caba versus Gherman.

– *Hogyhogy?*

– Caba vádlottként szerepel a '89-es forradalom doszszéiban, ugyanakkor felperes az ellenem indított rágalmazási perben. Valóságos paradoxon: még csak a kolozsvári forradalmárokat kell beperelnie, esetleg a forradalomban elesettek utódait is, és kész a cirkusz. De az igazság ki fog derülni, akarják vagy nem Caba meg az övéi.

– *És Carp Dando, akit lefényképeztek abban a pillanatban, amikor éppen lőtt...*

– Ő nem mert beperelni. Főleg, hogy mostanában Constantinescu elnök nem hajlandó pártolni a hazugságot. Igen, a forradalomból egy olyan legendát csináltak, amelyben csak a hülyék haltak meg. A *forradalom* szót csak az akkor elesettek utódai iránti tiszteletből használom. Őszintén bevallom, most szégyellem, hogy kimentem az utcára, hogy három napig hittem abban, hogy visszanyerjük európaiságunkat. Akkor a román nyelv szótára túl szegény volt, nem volt elegendő a nekiszabadult lelkesedés számára, a román nyelvben volt akkor valami különleges... Most elég két szó: „Szégyelljük magunkat".

– *Ezért, mert ilyeneket mondasz...*

– Legyen ez az ő gondjuk. Ne feledjük, hogy ami Romániában '89 után történt, egy nagy hazugság volt. Az európai értékek, a kapitalizmus majmolása, egy peresztrojka, a kiéhezett és meghülyült tömeg elé vetett rágni való csont. Azok, akik '89 előtt új hátsókat kerestek a nyelvük számára, igen hamar politikai pártok tulajdonosai lettek. Mások, mint Teoctist, Románia pátriárkája, december 21-én még a temesvári tüntetők ellen prédikáltak, hogy

azután misézzenek a forradalmárok sírjainál. Ez a nép egyszerűen elfáradt. Felejteni akar, feledvén azt, hogy az emlékezésben beállt zavar sajnálatra méltó, nyomorult, imbecillis népséggé tesz. Időnként arra gondolok, hogy a román nép nem érdemelte meg a '89-es forradalmat.

– *Így jutottál el az* Elegem van Romániából*ig?*

– Undorból. Utálatból. Tehetetlenségből. Nem lehetek büszke arra, hogy egy néphez tartozom, mert ez a nép egy tömeg lett. Lakosság. 23 millió ember. Nem nemzeti öntudat, hanem elszigetelt, egyéni atomok. Egész már nem létezik. Túl gyakran mondjuk azt, hogy *hé* a *felség* helyett. Létezik itt egyfajta vidámság a katasztrófa fölött. Holott a császár meztelen.

– *Mégis, mi az* Elegem van Romániából? *Mikor és hogy jelent meg?*

– Mondtam már, hogy jutottam idáig. S hogy mikor? 1998. szeptember 16-án, a *Monitorul de Cluj*ban [Kolozsvári Figyelő], majd rá egy napra a központi sajtóban, majd Nyugaton...

– *Nemzeti botrányt kavartál. Ezt akartad?*

– Az ő fegyvereiket használtam, a politikusokéit. Ők csináltak Erdélyből egy ennyire érzékeny zónát. Úgy pattantak fel, mint akit megégettek. A nyelvezet miatt. Holott az a nyelvezet, azok a sorok egyetlen célt szolgáltak: riadót fújni, eszükbe juttatni kötelezettségeiket e tartománnyal szemben. Nem más, mint egy középszerű esszé, sőt vulgáris is (ha egyesek így akarják), de, s ez a legfontosabb: hatásos. Nem irodalmi babérokért, nem népszerűségért íródott. Egy manipulálási lecke volt, pont azoknak tálalva, akik az évek folyamán manipuláltak bennünket. Mit értem volna azzal, ha Erdély függetlenségét decens, analitikus, alaposan megindokolt nyelven kértem volna? Megmondom neked: semmit. Mert ők, a politikai osztály tagjai, tetteikben a legaljasabb autoerotizmust gyakorolják. Csupán az erőszakos megnyilvánulásokra reagálnak, és akkor is

a választófogás demokratikus játékát majmolván. Az erőszakot szeretik, erőszakot kaptak. A hatásosságot helyeztem előtérbe. A célom pontosan meghatározott, és az első lépés tökéletesen sikerült. Következik a második lépés.

– *Egyesek háborogtak, mások nem értették, mi is történik. A szövegben nem volt nyilvánvaló autonómiakérés, a föderalizáció egyenes követelése.*

– Az *Elegem van Romániából* tulajdonképpen egy kulcs volt. Kértem egy kulcsot. És új ellenségeim tolongtak is azt fölajánlani.

– *Egy kulcsot?*

– Igen, legalábbis ahhoz a tabu-szótárhoz, a tiltott szavakhoz: autonómia, föderalizálás... Létrejött a vita, az eszmék cseréje. Ezt is akartam. Kezdetnek. Mindent egyedül készítettem elő, megpróbáltam távol tartani magamtól a hiábavaló kísértést és gőgöt, mindent, ami kompromittálhatta volna az ötletet. Nem vásároltak meg sem az osztrákok, sem a magyarok, de tudom, hogy az erdélyiek kezdik megérteni, hogy meglopnak, sőt lenéznek a nálunknál szegényebbek, de ravaszabbak. Az erdélyiek kezdik megérteni, hogy nincs szó az ország széthullásáról, hanem egy alternatíváról Bukarest hegemóniájával szemben. A szakszervezetek kezdik megérteni, hogy nem politikára van nagy szükségünk, hanem önigazgatásra, decentralizálásra. Meg fogják érteni mindannyian, hogy az egyesülést nem szegénységgel, hanem jóléttel kell fenntartani. Hogy az autonómia és a föderalizálás modern koncepciók, melyeket minden fejlett európai ország alkalmazott. Még Franciaország, Európa legközpontosítottabb állama is a regionális adminisztráció mellett döntött. Ismétlem, a regionalizálás az Európai Unióba való felvétel egyik feltétele. Létezik egy charta, a *Területi autonómia chartája.* A szubszidiaritás elve kötelező az európai algoritmusba való bekerüléshez, a maastrichti szerződésben is benne van. Senki nem zálogosítja el a történelmét, senki nem tűnik el mint

ország; abból a gondolatból indulnak ki, hogy minden régiónak megvannak a maga szükségletei, hogy különbségek vannak a felelősségvállalásban, az identitástudatban. És mindegyik régió megpróbálja gyümölcsöztetni saját erősségeit, hozzájárulván ugyanakkor az állam költségvetéséhez. Csak a románok számára vált a „nemzeti egységállam" szintagma a nyomorúságos lét, az identitáskrízis argumentumává. Csakhogy ez az identitáskrízis egyre inkább alternatívakrízissé alakul.

– *Az egységes nemzetállamot az Isten adja, a föderálisat a Sátán, ezt észlelem a politikusok reakciójából.*

– Valóban, sok román hiszi még ezt. De ne feledjük, hogy történelmünk mindig alá volt rendelve a politikai diskurzusoknak. Ezáltal keltették azt az ártalmas képzetet, hogy egy föderációs megoldás vagy az autonómia promoválása lenne az első lépés az ország széthullásához. Furcsán hangzik románul, hogy az USA, Németország, Ausztria vagy Belgium föderatív államok. Hogy Spanyolországban 17 önálló tartomány van, hogy Olaszország ugyanezt a rendszert alkalmazza, vagy hogy Nagy-Britanniában Skócia nemrég az autonómia mellett döntött. Visszatérve Franciaországhoz, meg kell még mondanunk, hogy a regionalizálás gondolata most tér vissza, miután, 200 évvel ezelőtt a forradalom megszüntette azt. De azoknak a románoknak, akik még egyszer sem lépték át a határt, ezek csak szavak: ezek az országok csak a filmeken léteznek, azoknak a meséiben, akik visszatérnek onnan. És az iskolában tanult térképen. Hogyan magyarázod meg egy embernek, aki megszokta a meleg víz, a fűtés, az elemi civilizáció hiányát, hogyan beszélsz neki a fogalmakról? Mondd azt, hogy a nemzeti egységállam már egyszerűen nem működik. Hogy a hegemóniák anakronisztikusak, hogy a civil társadalom más értékeket teremt, más fogalmakkal operál, más felfogást alakít ki. Az egész civilizált világban a hatékonyság a legfontosabb. A döntés demono-

polizálása. A fejlődés dinamikája. Nálunk nem. Minket arra tanítottak, hogy Európa körülöttünk forog, hogy az egész kontinens védőbástyája voltunk, és ezért le vannak kötelezve nekünk. Száz éve káromoljuk a vonatokat, melyekről lemaradunk. És vidáman maradunk le, mintha Európa csupán egy engedmény lenne, a miénk, melyet az egész világnak tettünk. De én, mint Erdélyben élő, nem akarok többé lemaradni a vonatról csupáncsak azért, mert egy vagy akár tízmillió embernek kedve van még aludni.

– *Mintha létezne egy törvény, a 151., a regionalizálásé.*

– Ez a törvény nem old meg semmit. Egyrészt melyek ezen régiók specifikus értékei? Másrészt, mit adminisztráljak, ha semmim sincs? Ez a törvény olyan normatívákra utal, amelyek még csak nem is léteznek. Beszélgess kicsit a megyei tanácsosokkal, és jobban fogod érteni. Ha egy vidék a saját érdekeit érvényesíthetné, ha normatíváit saját szükségletei alapján határozhatná meg, az más lenne. Jelen pillanatban Románia azt jelenti, hogy Bukarest + vidék. Holott ezek a vidékek nem csak függelékei az országnak, nemkívánt gyerekek, *no man's land*ek. Sokan megkérdezték, miért Erdély autonómiája? Mert a különbség, a hasadékonyság csak Erdély és az ország többi része között létezik, nem Moldva és Románia között. Ne feledjük, hogy Erdélynek olyan tradíciója és elhivatottsága van, amely fölvirágoztathatja Romániát. De abban a pillanatban, amikor a fővárosnak 1445,8 milliárd lejes büdzsét juttatsz, miközben Erdélynek 1143,2 milliárd jut, erdélyiként elkezdek kérdéseket föltenni magamnak. Mit is mondjak, mikor Moldva is többet kap, mint Erdély? Mindez olyan körülmények között, mikor Erdély biztosítja Románia költségvetésének felét, és a bruttó belső termelése két és félszer nagyobb, mint az ország többi részéé.

– *Ez 1919 óta így van.*

– Mondok egy másik példát: folyvást emlegetik Vaslui megyét, mint szegénységünk etalonját. Nos, kérem, ennek

TÜSKÉS ÖRDÖG, 1969

a Vasluinak 1998-ban 101,8 milliárdos büdzséje volt, az adócsalás pedig már az első 9 hónapban meghaladta a 133,177 milliárd lejt. Miközben Erdélyben a fináncok azt a parancsot kapták, hogy a kiskereskedőkre kiszabott büntetések révén javítsanak a költségvetés helyzetén. Égbekiáltó. Temes, egy másik példa, hetedét kapta vissza az államkasszába öntött összegnek. Annak idején még a jobbágyoknak is megmaradt az egyharmad. Nőni fognak az adók. Kik fogják fizetni? A moldvaiak? Nekik nincs semmijük, és azt tanulták, hogy ők kapnak. A regátiak? Ott van a csalások hazája, a csalók paradicsoma. Mi fogjuk fizetni, mert Románia mindig jól ki tudta használni az erdélyi ember fegyelmét. Max Weber állam-definíciója kétségkívül a román államra illik: a társadalom azon ügynöksége, amelyik a legitim erőszak monopóliumának ura.

– *A mindent legyőző bürokrácia…*

– Vegyük a helyi közigazgatást. Emberek, akiknek semmi kapcsolatuk nincs Erdéllyel, ellenszegülnek a kétnyelvű helységnévtábláknak. A helységnévtábla nem Magyarországnak tett engedmény, hanem a kisebbség joga. Magyarországon egy többségében románok lakta faluban láttam a polgármesteri hivatal épületére kitűzött román zászlót. Nem is említem a kétnyelvű táblákat, és azt, hogy az anyanyelvet szabadon használhatják a közigazgatásban. És senki sem hívta a hadsereget, hogy rendet csináljon, senki nem verte falba a fejét; mindez a demokrácia egyik imperatívusza. Mi viszont piros-sárga-kékre festjük a padokat a parkban, és valószínűleg csak a takarékoskodásnak köszönheti a zöld fű (magyar szín!) azt, hogy úgy maradhat, ahogy a természet teremtette. Időnként azt hiszem, hogy ez a nép el fog tűnni, mert éhen pusztul, de akkor is ódákat fognak mormogni…

– *Milyennek képzeled el Erdély autonómiáját?*

– Erdélynek lehetne egy tanácsa, egy tartományi kormánya, úgy, ahogy Európában több helyen, külpolitikai

hatáskör, hadsereg és nemzeti pénznem nélkül, egy olyan kormány, amely képes saját normatíváival véget vetni a gazdasági krízisnek, ugyanakkor hozzájárulna a nemzeti költségvetéshez is (25–30, nem pedig 80 százalékkal). Más lenne az egész, mert azok a normatívák a tartomány érdekeihez alkalmazkodnának. Nem létezne többet központi döntés, melyet X vagy Y képviselő kapcsolatai, protekciója, személyes érdekei határoznak meg vagy kompromittálnak. Egy hatásos törvénycsomaggal virágzó tartománnyá lehet változtatni Erdélyt, egy második Svájccá, Európa „tigrisévé".

Blaga azt mondja, hogy erdélyinek lenni annyi, mint végigvinni egy gondolatot. Liiceanu szerint a román megreked a tervnél. Hasonlítsák össze! Olyan gondolatok, melyeknek semmi közük az eddig oly sokat hangoztatott revizionizmushoz. Gazdasági és adminisztratív megoldások, melyekre nem azért van szükség, mert Sabin Gherman úgy akarja, hanem mert másképp nem lehet. Itt az ideje, hogy felébredjünk, hogy elfogadjuk a gondolatot, hogy Erdélyben a románoknak, magyaroknak és németeknek közös hagyományaik vannak, olyan hagyományok, melyeknek köszönhetően összetartozunk, a múlt harcai és szeszélyei ellenére.

– *Az autonómia megvalósítható, ha az erdélyiek túlnyomó része azt akarja. Mit mondanak a közvélemény-kutatások?*

– A közvélemény-kutatások pénzbe kerülnek, én pedig ezzel nem rendelkezem. Egyetlen közvélemény-kutatást ismerek, egy egyetemi lapét...

– *Melyik ez a lap?*

– *Altfel* [Másképp]... amelyben a fiatalok 27 százaléka egyetért velem. Ezek a fiatalok nem tulajdonítottak románellenességet a fellépésemnek, hanem az újraélesztés lehetőségét látták benne. Ez a kiáltvány megjelenése után három héttel történt. Meg vagyok győződve, hogy a helyzet azóta még változott. Kolozsvárott, egy szakszervezeti

tüntetés alkalmával, amelyen több ezer ember vett részt, olyan plakátok is voltak, melyekre azt írták: „Független Erdélyt akarunk", „Akarjuk szabad Erdélyünket". A már 10 megyében létrejött fiókszervezetek is jelentenek valamit. Ez volt az első lépés, mondtam már.

– *Mikor és hol volt ez a tüntetés?*

– November 10-én, a város központjában.

– *Milyen következményei lehetnek, ha a szakszervezetek ilyen jellegű követelésekkel vonulnak utcára?*

– Ez nincs kapcsolatban a PROTRANSILVANIA-val. Az erdélyi származású magyar politológus, Molnár Gusztáv figyelmeztetett arra, hogy a nacionalista baloldal esetleges hatalomra kerülése esetén az erdélyiek a tartomány autonómiáját fogják követelni, mint normális reakciót a decentralizálás kísérleteinek védelmében. Én mást hiszek, és itt már egy bársonyos-Koszovóról is beszélhetünk: abban a pillanatban, amikor a durva bal (RTDP és NRP) átvenné a hatalmat, abban a pillanatban, mikor Vadim felfegyverzett nemzeti gárdái elkezdenék az erdélyi magyarok és értelmiségiek üldözését, abban a pillanatban nemzetközi segítséget lehetne kérni. Itt állomásoznának a nemzetközi békefenntartó erők és az autonómia meg a függetlenség tárgyalási téma lenne. A krízis, amelyben vagyunk, rámutat a decentralizáció a rendszer kiolvasztás szükségességére. Jóval durvább lenne viszont Erdély pénzügyi sztrájkja. A Temes, Arad és Bihar megyei bátortalan próbálkozások tömegjelenséggé változhatnak, ha a káosz folytatódik. Nem hallgatom el, hogy voltak olyan üzletemberek, akik szerették volna velem aláíratni a tiltakozás ilyen jellegű formáit. Visszautasítottam. Egyelőre.

– *Mi lesz a következő lépés? Párttá alakítod a* PROTRANSILVANIA-*t?*

– Voltak ilyen javaslatok is, elég gyakran megkérdeznek, miképp lehet beiratkozni a pártba. De egyelőre nem hinném, hogy ajánlatos lenne. A polgári mozgalom politi-

kai mozgalommá válna, tehát eleve kompromittálódna. Mégis, lehetséges, hogy az emberek hajlani fognak erre a gondolatra; ha majd egy harmadik erőre is szükség lesz Erdélyben, akkor lehetséges a párt létrejötte.

– *Milyen a külfölddel való viszony?*

– Közvetlenül a megjelenés után Lipták Béla meghívott előadni a az Egyesült Államokba, a Columbia Egyetemre; az Erdélyiek Világszövetsége Svájcba hívott. Felhívtak az amerikai románok is, akik egy PROTRANSILVANIA oldalt kívánnak felvinni az internetre. Eleget teszek mindezen meghívásoknak. Egyelőre indexen vagyok, elszigetelten.

– *Igaz-e, hogy zaklatnak a „fondorlatos intézmények"?*

– Nem akarok beszélni erről.

– *Eltűntél a képernyőről!*

– Nem kommentálom.

– *Rádiótelefonod nem válaszol.*

– A rádiótelefont visszavették tőlem, amikor leváltottak. 1998 decemberéig a társadalmi műsorok főszerkesztője voltam.

– *Vádolod valamivel a stúdió vezetőségét?*

– Kollégáim, főnökeim korrektül viselkedtek velem.

– *Valahol valaki úgy döntött: Sabin Gherman nem jelenhet meg a képernyőn.*

– Valószínűleg.

– *Valaki Bukarestből?*

– Na nem is Washingtonból!

– *Sok pénzre lesz szükséged.*

– Ez igaz, szükségem van egy számítógépes hálózatra, autókra, kommunikációs eszközökre, székhelyekre minden fontosabb erdélyi városban. Egyelőre mindent egyedül csinálok, de meg vagyok győződve, hogy vannak pozitív energiák, melyek Erdély felé fognak áramlani. Ez minden itt élő érdeke. Csupán egy soha nem látott fejlődéssel juthatunk el a történelmi újraértékelésig.

– *Hogyan kommentálnád pár szóban a sajtó reakcióját?*

– Őszintén, számítottam ezekre a reakciókra. Emlékezz a '90-es évekre, a „nem adjuk el az országot"-ra... Igen sok vezető még mindig kizárólag nemzeti értékeket, „nemzeti specifikumokat" tart szem előtt. Összetévesztik a szükséges decentralizálást az ország széthullásával. Erdély „elvesztése" egy rögeszme, mely életben tartja a rémületet és az anakronisztikus struktúrákat. De a probléma szigorúan adminisztratív és gazdasági szempontból tevődik fel; jelen pillanatban Európának egyéb dolga is van, mint határokat rajzolgatni vagy konfliktusokat kezelni.

– *Mindig elhatároltad magad Tőkés Lászlótól. Szélsőségesnek tartod?*

– Azt hiszem, sokkal fontosabb, hogy a románok megértsék, hogy az autonómia egy Európában elfogadott adminisztrációs forma és nem egy, az erdélyi magyaroknak tett engedmény vagy, még rosszabb, egy első lépés az ország széthullásához. Mert nem törődöm, nem ragadok le nemzeti rémületeknél, nem tartom Tőkés Lászlót szélsőségesnek. A püspök úr „hibája" az, hogy csak az erdélyi magyarokhoz szól, és nem minden erdélyihez – megtehetné vagy megtehette volna – mégiscsak, a román forradalom egyik szimbóluma volt. Egy *normális* társadalomban kérései normálisnak számítottak volna – nálunk viszont, azt hiszem, stratégiahíján veszít – egyrészt, másrészt az RMDSZ egyik szárnyán eluralkodó kényelmesség és kelletlenség miatt. Azért próbáltam magam tőle elhatárolni, mert az a legfontosabb, hogy az erdélyi románok megértsék az autonómiakoncepciót.

– *Igen, de ezek a románok Eva Maria Barkit is persona non gratának nyilvánították...*

– Látod, itt azt hiszem, egy politikai kompromisszumról van szó, melyet a választók elvesztésétől való félelem irányít. Másképp nem tudom megmagyarázni azt, hogy egy demokratikus kormány megtámadhatná a véleény-

szabadságot. Azt jelenti, hogy nemsokára én is, mások is persona non gratá-vá nyilváníttatunk; súlyos bűn azt hinni, hogy a föderalizáció, akár a függetlenség, a fejlődés formája... Ugyanakkor egy olyan egyén, mint Vadim Tudor, szenátor lesz, nyíltan beszél a cigányoknak felállítandó lágerekről, a diktatúra apológiáját hirdeti, a gépfegyverrel való kormányzását... Barki esetében a politikai osztály bebizonyította, hogy inkább a választók véleménye érdekli, és nem az alapvető értékek, nem maga a szabadság. Eva Maria Barki egy normális társadalomból jön, Ausztriából. És hová érkezik? Egy olyan helyre, ahol a politikusok kedvenc témáját a nemzetközi összeesküvések képezik. Egy helyre, ahol nem számít a tbc és az AIDS (melyben első helyen vagyunk Európában), az átlagfizetés (100 $), a hiányok, a korrupció, nem számít semmi mindaddig, amíg el nem pusztult az utolsó erdélyi magyar is. S a csúcs: azoknak akik rémítgetnek, semmi közük nincs Erdélyhez, a századok óta kialakult közösségi szellemhez. Hányan hallottak Dâmboviţa menti politikusaink közül az ausztriai etnikai csoportok törvényéről (1976. július 7!), a baszk, katalán nyelvek használatának törvényéről Spanyolországban (1983!)?... Hányan tudják, hogy Németországban 20 000 Brandenburg tartománybéli szorb kedvéért bevezették a kétnyelvűséget és a szorb nyelv hivatalos a kompakt kisebbségi közösségekben. Finnországban a svéd is hivatalos nyelv. Nézzük a volt kommunista államokat: Szlovénia, az alkotmány 11. passzusa: „Azokban a helységekben, ahol magyar vagy olasz népesség él, ezen nemzetiségek nyelve – a szlovén mellett – hivatalos nyelvnek számít." Szlovákia – 1994. 191. törvény –: azokban a helységekben, ahol a kisebbségi lakosok száma meghaladja a 20 százalékot, kétnyelvű táblákat kötelező kitenni. Vannak ilyen törvények Romániában? Nem! Mert hosszú évek óta Európa nagyokosainak képzeljük magunkat, a Föld köldökének... Ki fél attól, hogy Erdély egy kis Svájccá változik? Maradjon csak

a káosz, folytatódjon a politikai osztály nemtörődömsége, és egy nap eljutunk az „Agyő, Romániá"-hoz. És nem csak egyetlen hang lesz!

– *Ezt a könyvet külföldön is fogják terjeszteni, a román és magyar diaszpórákban. Mit üzensz ezeknek az embereknek?*

– Járuljanak hozzá, ahogy tudnak, eszmeileg vagy anyagilag is ahhoz, hogy kísérletem sikeres legyen. Ők tudják, hogy a 21. század a hatékonyak százada lesz. Segítsék Erdélyt, és egy nap büszkék lesznek erre.

– *Említsük meg a* PROTRANSILVANIA *jelmondatát is!*

– „A kocka el van vetve. Fogadj Erdélyre!" Jobb napokat!

Kolozsvár, 1999 januárjában

II.

Románia modernné válik, vagy megszűnik

– *Egy év telt el az* Elegem van Romániából! *című esszé közlése óta. Egy év, amelyben a sajtó legnagyobb port kavaró cikkének szerzőjeként emlegettek, egy év, amelyben hazaárulással, összeesküvéssel vádoltak; egy év, amelyben még Constantinescu elnök is ellened foglalt állást. Mit lehetne még mondani most?*

– Sok mindent. Nagyon sok mindent. Egy olyan év volt ez, amelyben a saját bőrömön tapasztaltam meg, hogy egy rendszerrel folytatott harcban nincsen középút. Ez egy mítoszok ellen, párt- és állambeli észjárás ellen vívott harc. Tulajdonképpen amit mi – az alapítvány – javasoltunk, nem gerjesztett volna olyan indulatokat, ha mindezt egy politikai párt terjesztette volna elő.

– *Nem igazán értem.*

– Egy párt úgy-ahogy feltételez egy bizonyos képviseletet. Hogy általában elfelejti, kit képvisel, az más kérdés. De ez a képviselet, ez a legitimáció feljogosítja arra, hogy

ízig-vérig politikai rendszerekben gondolkodjon. Nos, a reakciót legtöbbször nem az alapgondolat váltotta ki, hanem a szóban forgó rendszerek ellen elkövetett „merénylet". Ha a Metro Media Transilvania által végzett közvélemény-kutatás – amelyből nyilvánvalóvá válik, hogy az erdélyi lakosság 55 százaléka közigazgatási-pénzügyi autonómiát akar – csupán egy közönséges alkalmi felmérés lett volna, úgy, hogy nem előzi meg a PROTRANSILVANIA kiáltványa, a nagy hangon vádaskodó pártok közül jó néhány más álláspontra helyezkedett volna. Csakhogy: létezett volna-e ez az 55 százalék a PROTRANSILVANIA nélkül?

Másrészt aztán alkalmam volt látni azokat az ellentmondásokat, amelyek közt a román politikai osztály él. Egy önhitt osztály, mely egyszerre van eltelve magával és megrémülve magától. Egyszerre tartja magát a világ közepének, ugyanakkor alázatos szavazat-koldus. Egy őszinte választási szónoklatnak a legtöbb esetben a következőképpen kellene szólnia: „Szavazzatok rám! Nem én voltam a vétkes, hanem a kommunista párt, mely megtanított a túlélésre. Meg akarok változni! Villát akarok, limuzinokat, utazni akarok és hatalomra vágyom. Ezért van szükségem a szavazatokra. Szavazzátok meg a boldogságomat! Szavazzatok, hogy legalább egyikőtök megvalósulva lássa álmát!" Sajnos, ide jutott az egész...

– *Sosem leszel szívesen látott személy a politikusok között!*

– Nem érdekel a csúnya és meddő nők szerelme. Én arra a kevés kivételre alapozok, akik azért még ott vannak a román parlamentben. Azokra az emberekre, akik hajlandók megérteni az identitásproblémákat. Azokra, akik az „áruló" és „gazember" jelzők használata helyett érvelni próbálnak. Mindig mondtam, hogy mi, akik a PROTRANSILVANIA-nál vagyunk, nem vagyunk abszolút megoldásoknak a birtokában. Mi csak javaslatokat teszünk bizonyos megoldásokkal kapcsolatban, azzal a feltevéssel, hogy ha ezek Nyugat-Európában életképesnek bizonyul-

tak, itt is működhetnek, és ennyi. A kulcsszó: a központosítás megszüntetése. És még annyi, hogy mi nem állunk meg a szavak szintjén. Voltaképpen kire nézve volna „veszélyes" a történelmi országrészek – hangsúlyozom, közigazgatási-pénzügyi – függetlensége? Nem territorializmusról vagy etnicizmusról van szó, melyek inkább a 19., mint a 21. századhoz állnak közelebb. Pillanatnyilag negyven parlament és negyven miniszterelnök létezik... Mi azt javasoljuk, hogy mindegyik történelmi provinciának legyen egy szavazás útján választott kormányzója, egy kormánya és egy regionális kamarája, amely – szigorúan vállalva bizonyos kötelezettségeket – kezelje saját szintjén azt a válságot, amelyen az egész ország átmegy. A kérdés csak az, hogy vajon a központ, Bukarest le tud-e mondani a jól ismert vezérszerepről. Bátorítani kell a döntések, felelősségek és jogkörök átcsoportosítását. Másrészt látnunk kell, hogy az autonómia nem a szuverenitás másra ruházása – nem sok nemzetközi példa akad arra, hogy az autonómia úgy lenne egy síkra helyezve a nemzetiségi problémával, mint a decentralizáció kifejeződése. Lényegében egy újraértékelésről van szó, egy mítosztalanításról, ami a közigazgatást és a pénzügyet illeti. De még sok munka lesz ezzel a mítosztalanítással.

– Talán úgy lenne, ám sokan félnek, hogy a mostani szegénységben a nagy tömeg elégedetlensége olyan irányba terelhető, mely bizonyos provinciáknak az anyaországtól való elválását célozza....

– Ezek a törekvések már léteznek. Egyelőre elszigetelt esetek, de jellemzővé válhatnak. Sok román fiatal beszél egy várva várt határról, mely a Kárpátokon húzódna keresztül. Ha el akarjuk ezt ítélni, csak rajta. De inkább az okok felderítésével kellene foglalkoznunk. Ezek az emberek Európa állampolgárai akarnak lenni, szabad átjárást, decens életmódot akarnak. Azonban jelenleg Romániában naponta hét ember hal meg tbc-ben, mindennap hetven

ember fertőződik meg e betegséggel, románok gyújtják fel magukat az utcán, két gyermek halt meg AIDS-ben, csupán mert a minisztériumban nem hagyták jóvá a kezelés folytatását, egész negyedeket kapcsolnak le a melegvíz- és fűtésvezetékekről, a romániai fiatalok 65 százaléka alkalmatlan a katonai szolgálatra... Folytassam? A fiatalok már nem úgy gondolják, hogy közel az apokalipszis; az apokalipszis itt van! És ezeknek a fiataloknak nem lehet vég nélkül hazudni. Eminescu és Brâncuşi Romániája egy érzelmi kötöttségű emlék része; majdnem egy legenda. De itt felfogásbeli szakadékok tátonganak: a román államnak a múlt Mircea cel Bătrânt, Ştefan cel Marét, Decebalt jelenti... Szobrokat, lakomákat, ódák zengését. Nekünk viszont a múlt fájdalom, nyugdíjasokat, háborús veteránokat jelent, öregeket, akik fizetnek azért, hogy részvétlenek legyenek irányukban. Igen, ezt érte el az az ország, amellyel büszkélkedünk: egy üres zsák, amelyben az öregek turkálnak. Már csak a könnyet kell megadóztatniuk, hogy az érzéketlenség történelemmé legyen...

– *Nem erre mondják, hogy populizmus...?*

– Hát csak mondják, az ő bajuk. Nekem ez olyan valóság, amibe nap mint nap beleütközöm. Szálljanak ki kissé a limuzinból, hogy lássák, ahogy például régi egyetemi tanárok állnak a pékség előtt, és máshová nézve arra kérnek, hogy vegyél nekik egy kenyeret, a legolcsóbbikból. És ha „ezek a gyengeelméjűek, akik kormányoznak" legalább egy pillanatra megérzik, hogy ez az öreg kirívóan hasonlít az anyjukhoz vagy apjukhoz, még lehet, hogy van esélyünk. Ha nem, hiába! Románia már csak mint egy krízis analízise fog érdekelni bennünket, nem mint értékek rendszere... Ez az ország vagy modernné válik, vagy megszűnik!

– *Jó, és te egy ilyen társadalomban akarsz olyan értékeket találni vagy meghonosítani, melyek az európaisághoz tartoznak?*

– A románság nyitott az európaiságra, a modernségre. A baj csak az, hogy bármilyen komoly, az autonómiáról, de-

centralizációról folytatott vita nyomban politikai síkra helyeződik át. A civil szervezetek hiánya oda vezetett, hogy a „*részvételi* demokrácia", „a régiófejlesztés dinamikája" vagy „a különbözőség joga" fogalmak üres szavakká és kitöltetlen keretekké váltak. Egy politikusnak általában magvas és komoly véleménye van a jelenről. Vegyünk egy romániai pártot, és látni lehet a megnyilvánulásaiból, hogy tulajdonképpen jó úton vagyunk, egy sokat ígérő kezdetnél. Senki nem vállal semmit. Mindegyikük nagy szavakkal fog beszélni a Regionális Fejlesztés Zöld Könyvéről. De senki nem tesz semmit. Tudjuk, hogy Franciaország, Anglia, Spanyolország azzal szabott gátat az elégedetlenségnek és centrifugális irányoknak, hogy hatalmat adott azoknak a területeknek, melyeket addig a központi bürokrácia látott el pénzzel. Ott ez megtörténhetett, nálunk nem történhet meg! Itt a nemzeti sajátosság, a románságtudat, a kísérletezgetések részesülnek előnyben.

– A *föderalizációtól félnek.*

– Mi sosem kértük Románia föderalizálását, de nem is démonizáljuk ezt a rendszert. Most az egységes Európa a föderalizmusra épít, pontosan azért, hogy az európai rendszerbe történő integrációból nyerjen valamit. Létezik egy mérce, amit tisztelni kell az integráció érdekében. A regionalizáció egyike ezeknek a feltételeknek. Ezt akarjuk mi.

– *Merem állítani, hogy ha nem létezne az erdélyi magyarság, sokkal könnyebb volna...*

– Igazad van. Ahová a szociális bizalom hiánya miatt jutottunk, az egyenes következménye a történelem politika alá való rendelésének. Ahelyett, hogy arra gondolnánk, ami közelebb hoz egymáshoz, mindig csak azt szítjuk magunkban, ami eltávolít... Nem számít már, hogy 1863-ban Budapesten jött létre a világ első román nyelvű tanszéke, hogy az Erdélyi Iskola pártfogói is – akiket a balázsfalvi (román) püspök, Ioan Bob üldözött el – Buda-

pesten kaptak menedéket... Ez valóság, ez történelem. De egy tabu-történelem, mintha szégyenkeznünk kellene a jószomszédság, a hagyományok miatt. Franciaország és Anglia meg tudott békülni, mi nem tudunk! Mi mindig összemérjük magunkat, és román vagy magyar szélsőségeseink különböző nyilatkozatait helyezzük előtérbe, szólási lehetőséget adva nekik.

– A *csonkítás-szindróma, amelyről Alexandru Cistelecan beszélt, még működik...*

– És sajnos működni is fog. Mert Erdélyt választási eszköznek nézik a politikusok. Négyévenként hirtelen szerelmi nyilatkozatok, forró szeretetcsomagok készülnek számára... Mintha egy luxuskurva volna. Jönnek a politikusok, hogy hódoljanak azoknak, akikkel négy éven keresztül érzéketlenül bántak, vagy semmibe sem vették őket. A közvélemény-kutatás megjelenése és a mi autonómiáért indított mozgalmunk után nincs olyan hét, hogy valamelyik politikai párt ne sírjon Erdély vállain. Melecanu hirtelen „támasznak", „mozdonynak" látja Erdélyt, Ciorbea azt mondja, hogy Bukarest kigúnyolja Erdélyt, Gavra és a PNR (a Román Nemzeti Egység Pártja) fennen hirdetik, hogy ez így tovább nem mehet, a PD (Demokrata Párt) a múltból előkapart nyilatkozatokkal lendül támadásba. Mintha ez az egész csak tegnap született volna, mintha nem ők szavazták volna meg a rossz költségvetést, mintha nem tőlük függne a jólét. Mossák kezeiket. De valami bűzlik. Ők bűzlenek.

– *Alapítasz saját pártot?*

– Igen, meg kell kockáztatnom, hogy belépjek egy olyan világba, amelyet elítélek. Azt is remélem azonban, hogy az Erdély–Bánság Liga többet fog majd elérni, mint amennyit eddig egyedül elértem. Javasolni fogjuk a történelmi országrészekre vonatkozó autonómiatervet. Véleményem szerint ez egyike azon kevés lehetőségnek, amellyel Románia bebizonyíthatja, hogy megfelel az európaiság kritériumainak.

– És ha a moldvaiak, regátiak és a többiek nem fognak egyetérteni?

– Akkor ezt a modellt csak Erdélyre korlátozva fogjuk javasolni. A skót decentralizáció *(devolution)* modellje ez, amelyen keresztül azonban a területi identitás, a területi fejlesztés is biztosítva van. Figyelembe fogjuk venni, hogy Erdély törekvései és hagyományai nem áldoztathatnak fel a terméketlen románságeszme oltárán. Ezek a különbözőségi jog által biztosított premisszák. Nem kockáztathatjuk, hogy a jelenlegi szürkeség ezen a vidéken örökké tartson, az a szürkeség, amelyben az állandó keresés, a nemzetiségi probléma megátalkodott jelenléte, az örök vitatkozás mindegyikünk életét kálváriává teszi. Európa most egy önmagával kötött fogadás előtt áll: ez a posztmodernizmus, amelyben új emberi értékkészlet, a személyes szabadság új etikája kerül előtérbe, a szuverenitás újragondolása folyik. A globalizáció és a lokalizáció két olyan formája a sikernek, melyek segítségével a társadalom beléphet a harmadik évezredbe. Ezen kellene gondolkodnunk, nem az erdeigyümölcs-törvényen.

– Egész pontosan hogyan oszlanának meg a kormányzási felelősségek a központi és a területi kormány között?

– Nagyjából a központi kormány foglalkozna az alkotmánnyal kapcsolatos problémákkal, a külpolitikával, a hadsereggel és a nemzetbiztonsággal, a határvédelemmel, a bankjegykibocsátással, a munkatörvényekkel... A területi kormányzat döntene az egészségüggyel, tanüggyel, társadalombiztosítással, gazdasági fejlesztéssel, belügyekkel, környezetvédelemmel, mezőgazdasággal, belföldi tőke kezelésével, kutatásokkal, szociális védelemmel kapcsolatos kérdésekben. Természetesen a nemzeti költségvetés egy hányadát a hátrányos helyzetű országrészek támogatására fordítanák, és ez az illető területek hatóságaival egyeztetett fejlesztési programoknak megfelelően menne végbe. Így nemcsak egy pokoli és

működésképtelen bürokráciát küszöbölhetnénk ki, hanem létrejönne egy olyan versengési keret, amelyben a vezetőség saját régiója jellegzetes szükségleteihez igazodik. Ellenkező esetben következnek az útlezárások és tiltakozó tüntetések, és a választottak vagy megbirkóznak ezekkel a nehézségekkel, vagy nem.

– *Ez nagyon radikálisan hangzik.*

– De hiszen az észjárást radikálisan kell megváltoztatni. Egy bánsági esszéistát parafrazálva, Romániában a munka megszűnt a siker biztosítékának lenni. Ki dolgozzék, hogyha az eredmény késik? Ki fog segítséget nyújtani a parasztságnak, mikor a parlamentben még mindig vannak olyan egyének, akik az '50-es években a Párt zászlója alatt kollektivizáltak? Igen, segítő kezet nyújthatnánk a román parasztnak. Mindezt egybekötve az ipar újrastrukturálásával és modernizálásával. Mert pénz, az volt: bizonyíték erre az a 200 milliárd, amit a Bancorex kapott, azaz tulajdonképpen azok, akik ennek a banknak a „betétesei". De ismétlem: ezeket a dolgokat nem gazdasági szakértőként mondom. Én azonban várom ezeket a szakértőket vagy az országból, vagy az ország határain kívülről.

– *Mégis, nem hiszed, hogy a te és az Erdély–Bánság Liga vezetőségének a politikai tapasztalatlansága egy napon majd kiütközik?*

– Tudjuk, hogy nincs ilyenféle tapasztalatunk, de lehetséges, hogy így egyféleképpen előnyös helyzetben vagyunk. Nem tudunk hazudni, és ez jó. Kommunista időkből származó tapasztalataink sincsenek, és ez is jó. Mi ezt a pártot nem a „választási koncért" vagy a kommunista időkben elkövetett vétségek megbocsátásáért fogjuk megalapítani, hanem mert nem akarunk kivándorolni. Romániában akarunk élni, mert így normális. És ha tévedünk, akkor ne árulással vádoljanak, hanem észérvekkel szálljanak szembe velünk. Sokan azoknak a gyermekei vagyunk, akik bennünk kételkednek.

– *Ez a könyv 1999 végén fog megjelenni... Mit gondolsz, hogyan fogadják majd?*

– Rólad majd azt mondják, hogy nyerészkedsz, hogy befolyásoltál engem és azért adtad ki a könyvet, hogy még egyszer nyilvánosságot biztosíts az eszmének. Senki sem hagyja majd figyelmen kívül, hogy magyar vagy, még ha az elsők között voltál is, akik Besszarábia, vagyis Moldávia Romániával való egyesülését kérték...

– *Igen, kár hogy ez nem valósult meg... És rólad?*

– Rólam? Hogy áruló vagyok, hogy befolyásolni próbálom a közvéleményt, hogy a román politika hátsó ajtaján próbálok meg bejutni. De azt javaslom, hogy kevéssé érdekeljenek bennünket ezek a dolgok. A fontos az, hogy tovább menjünk a magunk útján.

Kolozsvár, 1999 novembere

Szőcs Géza

SABIN GHERMAN

A textus gyönyörűsége. A Gangesz partján

tekeregve miként a kacs
a megtermékenyített rímeken
meg-megnyalom az olcsó jelzőt
vatta-metaforáktól nő meg hírnevem
bumm-bumm a zöld ajtón keresztül
az ajtónyíláson át
melyet a tévelygések elgyöngítettek
a tévelygések s a babonák
belép nekem egy spiné jelmeztelenül
álomtól nagyranőtt szemekkel látom
hogy buknak meg a kormányok barátom
hogyan buknak meg ők egyre-másra
és alsómban nagy lány-könnyek járnak föl-alá
várván a végső számadásra

(N. Anişoara, 52 éves, háztartásbeli: „Én személyesen, ami a véleményemet illeti, azt hiszem, a költészet nagyon hasznos, megmutatja, hogyan érezünk, mikor szerelmetesek vagyunk, hogyan érezünk, amikor a hazáról van szó satöbbi. Ámde viszont a költőket nem szeressem; holmi zsápicák ők, ocsmány alja-népség, rongyemberek, van egy szomszédom, aki verseket fabrikál, és hetente laposra veri a feleségét, vinné el az ördög, tegye csak ki az újságba, hátha elolvassa és magába száll…

Popescu Gianni, 16 éves, tanuló: „Szeretem Eminescut, csak ne őt adják dolgozatra!"

R. Simina, 38 éves, tanárnő: „Igen, a költészet, a költők fontosak a hazának, a népnek, büszkeségeink; a legintelligensebb emberek... nem, még mostanig senki költővel nem találkoztam, szeretnék eggyel megismerkedni. Micsoda?! na tűnés innen, és röstelld meg magad! nem látod, én komoly nő vagyok! gazember! *(Távolodva)* mekkora szamár! Na hallod: méghogy költő... Az ördög vinne már el, újságírói!"

V. Nicu, nyugdíjas: „Miféle költészet, uram? Azt hittem, felnőtt emberrel van dolgom!"

Popov V. Margerita, VIII. C oszt. ált. isk. tanuló, Buhoiu din Vale község:

„Költő, szemed a messzeségbe villan
A gallyak közt suhansz, mint a szél.
Keserű könnyek egy padlásszobában
Ki megtanulta elsírni neked őket,
Ő beszél hozzád most, ő beszél.

Te géniusz vagy és boldogtalan
Magányod jéghideg falak közt térdepel
te bennünk élsz és az emberiség
Száraz tükreiben terólad énekel."

St. Monika, 23 éves, pincérlány: „Ó, igen! Szeretem a költészetet, bolondulok érte! Már harmadik napja, hogy valamiféle verseket kapok rózsaszín borítékban, azt hiszem, a szerzőjük nagyon félénk ember lehet, csak zárójelben meri magát aláírni: G. Cojbuc...

Szeretném, ha romantikus lenne, ha kéz a kézben, száj a szájban sétálgatnánk, vigyen el csónakázni, mint azokban a szomorú románcokban, legyen szép, hosszú hajú, hosszú-hosszú nézésű, mintha az embereken túl tekintene, éljünk néhány évig nagy nyomorúságban és boldogságban, bolonduljon értem és aztán írjon nekem egy

hosszú és szép levelet és ölje meg magát amiért nem értem meg őt, és én könnyezzem és övezzen engem a költészet ezer meg ezer csodálójának irigysége... Igen! Határozottan: imádom a költészetet!")

ültettek bársonyokra, a seggem három párnán
főkönyvelő-had töpreng magánhangzóim számán
tőlem e szél s így szóltok: „mily tisztaságot hordoz..."
s engem szaval a parkban a koldus és a zsoldos

és ellopom (titokban) a kotlóstyúk tojását
ma néhány szeretőcském énnekem énekelget
és számlám van a bankban, ostobák fojtogatnak
és számból metaforát öltök ki mint egy nyelvet

Szőcs Géza fordítása

Tanulmány (498/323.1 X
H: Beke György

A CSÁNGÓ KÉRDÉS EURÓPAIZÁLÁSA

Felcsillant újra a moldvai csángók megmenekülésének reménye. Talán minden eddigi kísérletnél nagyobb eséllyel.

A legkeletibb magyarok sorsa elválaszthatatlan a magyar tudattól. Nem annyira lélekszámuk, mint inkább példájuk okán. Ez a legrégibb magyar kisebbségi közösség, amely nyelvéért, megmaradásáért viaskodik az idővel, a hatalommal. Ha a csángóknak sikerül a történelem felszínén maradniuk vagy oda megint felvergődniük, ez biztatás lehet a Kárpátok koszorúján belül élő kisebbségi magyarok számára is. Ha végleg elmerülnek, nyelvhaláluk riasztó tanulság lesz: idegen főhatalom alatt ez a sors várhat mindannyiunkra.

Fordul a szerencse kereke, majdnem két évszázados vergődés után, mikor már csak a legkonokabb optimistákban él még a hit a csángók nemzeti feltámadásában? A múlt század elején jelent meg a csángó kérdés a magyar köztudatban. Gegő Eleket szoktuk emlegetni, „második Julianus barátként", aki 1838-ban kiadta A *moldvai magyar telepekről* című munkáját. A Csíktapolcán született, Csíksomlyón tanult ferences barát gyermekkorából ismerte a moldvai csángókat, akik keresztaljakként érkeztek a búcsúra. A magyar tudományosság akkor már számolt a csángókkal. Gegőt, a pesti Angolkisasszonyok iskolájának magyar nyelv és történelem tanárát, a Magyar Tudós Társaság levelező tagját ez az intézmény támogatta 1836-os moldvai utazásában. Nyelvész, történész és jogász a következő moldvai magyar felfe-

dező, Jerney János; ő is a Magyar Tudós Társaság megbízásából indult Moldvába, 1844 áprilisában, és éppen egy esztendőt töltött el a csángók között, illetve a Krím-félszigeten, az Azovi-tenger vidékén, ősmagyar emlékek után kutatva. Kétkötetes munkája csak a szabadságharc után, 1851-ben jelenhetett meg: *Jerney János keleti utazása a magyarok őrhelyeinek kinyomozása végett.*

Néprajzos, történész, nyelvész kutatóinkat megelőzte egy költő, az 1773 és 1805 között élt Csokonai Vitéz Mihály, *Marosvásárhelyi gondolatok* című történelemfilozófiai versével. Ebben a földgolyó műveltségi térképét rajzolta fel, a harcias erkölcsű Kelet, a lomha Dél és az alkotó szellemű, vállalkozó kedvű Észak közé helyezve a történelmi Magyarországot, benne Erdélyt. Úgy tartotta, hogy a sötétség óceánjának partjain a kultúra legszélső őrtornya Marosvásárhely. Tekintete azonban átlép a Keleti-Kárpátokon is. Így sóhajt fel:

> Vajha Moldvának is kies parlagjai
> Ameddig terjednek a Pontus habjai,
> Magyar koronánknak árnyékába menne
> S a csángó magyar is polgártársunk lenne.

Nem meglepő, hogy Döbrentei Gábornak, a Magyar Tudós Társaság titkárának, mikor 1841-ben a székelyföldi Borszék fürdőhelyen megismerkedik az alig 28 éves Petrás Ince János klézsei katolikus pappal, első kérdése az, hogy a moldvai magyarok körében élnek-e népdalok. Hazatérése után a pap nyomban válaszol: igen, a serdülő csángó lányok a téli estéken, fonás közben énekelni szoktak. Egy népdalt is küldött a klézsei pap: *Ó, szegéjény, bujdoszó legéjény…*

De személyét Ince páter nem kívánta felfedni. Ő tudta, hogy miért. „Kérelmem… hogy nevem elhallgat-

tassék." Álneve, amely gyűjtései, cikkei fölött megjelent: *Rokonföldi.*

Szorgalmas gyűjtővé lett, a *Nyelvőr* még a századfordulón is közölte csángó népdalait, és a szerkesztő, Rubinyi Mózes jelezte, hogy további dalokat adnak közre tőle. Úgy tudni, hogy a második világháborúban megsemmisült kéziratok között is voltak még általa lejegyzett népdalok. Ezek az elpusztult kéziratok mintha csak a gyűjtő pap tragédiáját példáznák: 1886. szeptember 6-án meggyilkolták. A tettesek örökre ismeretlenek maradtak. Pedig Petrás Ince felismerte őket, és halála előtt beszélt barátjával, a bogdánfalvi lelkésszel, de titkát nem tárta fel. Micsoda iszonyú összefüggéseket ismerhetett fel a gyilkosok és saját munkássága, csángó folklórgyűjtése, magyar prédikációi között, hogy hallgatásával fedezte a gyilkosokat és felbujtóikat!

Ince páter százada, a 19. század második fele már a csángó nyelvjárás feltárásának nagy időszaka. Rubinyi Mózes, Szarvas Gábor, Munkácsi Bernát, Wichmann György, Weigand Gustav, magyarok, németek, finnek búvárolják a csángó tájszólásokat, a régi magyar nyelvből hozott, illetve a belső szóteremtéssel alkotott szavakat, a csángó beszéd hangtani sajátosságait. Hatalmas tudományos irodalom gyűlt össze, ez bizonyított és vádolt. Igazolta a csángók nyelvének ősi magyarságát, megejtő szépségű eredetiségét, és vádolta azt a hatalmat, amely a csángókon uralkodott, és akkor már céltudatosan igyekezett elrománosítani őket.

Pedig az igazi román tudósok mindig magától értetődőnek tartották, hogy a csángók magyarok. A legelső román forrásmunka e vonatkozásban Dimitrie Cantemir moldvai vajda latin nyelvű országleírása a *Descriptio Moldaviae.* Megjelenési ideje: 1716. Monografikus pontossággal mutatta be Moldva történelmét, földrajzát, lakosságát. Beszélt a csángókról, akiket közvetlen élményeiből, alattvalóiként ismert meg. Elmondta róluk, hogy valamennyien tudnak moldo-

vánul – a román nyelvet még így nevezték akkor –, de megőrizték magyar anyanyelvüket is. Cantemir feltétlenül szavahihető krónikás, tagja volt a berlini Akadémiának, ez a testület „rendelte meg" tőle Moldva tudományos leírását.

Majdnem két évszázaddal később, 1905-ben jelent meg egy újabb, megbízható román tudományos mű *A moldvai magyarokról és katolikus püspökségekről* címmel, Radu Rosetti (1853–1926) moldvai születésű történész és író tollából. Századunk legnagyobb román prózaírója, Mihail Sadoveanu (1880–1961) szintén őszinte rokonszenvvel szólt a csángókról. *Nikora Potkova* című (1954) regényében, amely a 18. században játszódik, Jorgu Számszon regényhős Nikoa Potkova vitézeit „a bákói csángók szőlejében termett savanykás borral" kínálta meg, és így szólt hozzájuk: „Lám, ezekkel az idegen nyelvű és vallású csángókkal jó egyetértésben élünk. Ők is szántó-vetők, mink is szántó-vetők, mintha csak atyafiak volnánk. Bezzeg a bojár, noha velünk egy a nyelve és a vallása, ellensége a népnek és a fejedelemségnek. Mikor a föld népe felkél ellene, velünk együtt gyülekeznek a csángók is, hogy kiirtsuk őt gyökerestől."

Mikor Mihail Sadoveanu ezt a regényét írta, már készen állt, kiadását várta egy veszedelmesen dilettáns történész könyve: *A moldvai csángók eredetéről*. Dumitru Mrtina ebben nem kisebb képtelenséget állít, mint hogy a csángók ősei erdélyi románok voltak, a középkor idején a „magyar elnyomatás" elől menekültek át Moldvába, és magukkal hozták a rájuk kényszerített magyar nyelvet. Bárkiben felötlik, hogy ha ezekre az „erdélyi románokra" ilyen kíméletlenül ráerőszakolták a magyar nyelvet, vajon miért őrizték ezt a nyelvet századokon át, immár moldvai nemzeti szabadságukban? Miként teremtettek ezen az „idegen nyelven" olyan népköltészetet, amely archaikus szépségével páratlan az íratlan magyar irodalomban?

Mrtina érvei teljes nyelvészeti tudatlanságra vallanak, noha román szakos nyelvtanár volt. Egyetlen példa.

Ősi román nyelvi jelenségnek tekinti a „sziszegő" kiejtést – egyik-másik csángó faluban az *s* hang helyett *sz*-et ejtenek és fordítva –, ez a jelenség a román köznyelvből kikopott, de szerinte a csángók megőrizték. Meg bizony, és velük együtt sokáig megőrződött a szerémségi szórványmagyarok körében. Vagyis a magyar nyelvterület „végein".

Szót sem érdemelne ez a fércmunka, ha a román hatóságok és a renegát moldvai papok nem ezzel érvelnének a nyelvészetben teljesen járatlan csángók előtt: lám, a tudomány is igazolja román eredetüket. Ezek a helyi potentátok nem teszik hozzá – talán nem is tudják –, hogy Mrtina kézirata hosszú évtizedekig hányódott egyik kiadótól a másikig, mivel egyetlen valamirevaló román nyelvész sem volt hajlandó elfogadásra ajánlani. Végül jóval a szerző halála után, a Ceauescu-diktatúra utolsó szakaszában nyomtatták ki, időben nagyjából egyszerre Ion Lncrnjan hírhedt magyarellenes pamfletjével. (*Szózat Erdélyről*)

Megkockáztatom, hogy Mrtina maga nem annyira irodalmi, társadalmi, mint lélektani jelenség volt. Csángó szülők gyermeke, de a középiskolában beleoltott román nacionalizmus hatására minden lehető alkalommal ki akarta nyilatkoztatni, hogy semmi köze a magyarsághoz. Ez vezette el a légionáriusmozgalomhoz, amelynek 1940 előtt Marosvásárhelyen egyik helyi vezetője volt. Csángókról szóló könyvét azért írta, hogy ezzel is siettesse asszimilálódásukat. Mert csak ezzel tudta volna igazolni önmaga előtt a renegálását. Erdélyi magyarok között is ismerős képlet az a hitehagyott, aki minden másnál jobban gyűlöli a nemzeti hűségen megmaradt magyarokat, mert puszta létük az árulására emlékezteti: lám, lehet másként is élni kisebbségben, mint ő!

Természetesen magyar kutatók, nyelvészek, történészek is mindig foglalkoztak a csángók eredetével. Az összmagyar számbavétel nemzeti kötelességén túl, a kisebbsé-

gi életvitel tekintetében is történelmi példát jelentenek, egyedi sorsot hordoznak. Az egyetlen magyar népcsoport, amely soha nem élt Magyarország határai között, magyar főhatalom alatt, kivéve a milkovi püspökség nagyon rövid időszakát. Akkor ugyanis Robert esztergomi érsek, a „kis királlyal", a későbbi IV. Bélával, a veszprémi, pécsi és erdélyi püspökökkel meg papokkal, katonákkal együtt bement Kunországba, és katolikus hitre térítette Borc kun vezért. Rex Cumaniaeban hagyta Theodoricot, a kunok felszentelt püspökét, hadi néppel együtt, hogy védelmezzék és terjesszék a nyugati kereszténységet. Így kezdődött a milkovi kun püspökség története, 1227-ben. Noha tizenegy évvel később Kunországból 40 ezer család Magyarországra költözött át és itt magyarrá lett, szép számmal maradhattak kunok Moldvában is. Domokos Pál Péter, a „csángók vándorapostola" – Szabó T. Attila nyelvtudós nevezte így – úgy vélte, hogy a magyar hűbéresség re tért moldvai kunok utódai a csángók körében kereshetők. Felvetődik a kérdés, hogy miért nem váltak inkább románokká? Hiszen román népi környezet vette körül őket. Döntő tényező lehetett, hogy a katolikus kunok alapvetően különböztek az ortodox románoktól, továbbá az, hogy a románok tömegével csak a kunok Magyarországra távozása után érkeztek Moldvába.

A magyar kutatók eltérő nézeteket vallottak a csángók eredetéről. Árpád népéből is maradtak itt? Miért ne, ha tudjuk, hogy a honfoglalók nemcsak a Vereckei-hágón érkeztek, hanem a Berecki-hágón is, az Ojtuzi-szoroson. Csángóföld e két kárpáti átjáró között fekszik. Az elmúlt években Székely Zoltán, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatója újabb nyomot talált Moldva felé. A háromszéki Zabola község határában az egyik emelkedésen – Tatárdombnak hívja a nép – a 12. századból való köznépi temetőt hozott felszínre. A 192 sírból olyan féldénáros kis ezüstpénzek kerültek elő, amelyeket

három Árpád-házi királyunk, II. Géza, III. István és III. Béla idejében és parancsára vertek. Ezekben a sírokban nem székelyek pihennek, hanem az őket itt megelőző magyar határvédő katonák. Mi történt velük a székelyek idetelepedése után? Királyi parancsra átkeltek a Keleti-Kárpátokon, hogy a havasok aljában vegyék fel a harcot a betörésre készülő ellenséggel. A moldvai Piatra Neam – magyar nevén Karácsonykő – városában magyar katonasírt ástak ki, lovával, hadfelszerelésével. Ezek az előreküldött honvédő magyarok minden bizonnyal beolvadtak a csángókba.

Táplálták a csángóság etnikai forrását az újra meg újra érkező székely hullámok. Eljutottak a székely rajok a kárpáti gerinctől távolabb eső Klézse községbe is, a Szeret folyó közelébe. Ennek nyelvészeti bizonyítéka a klézsei kiejtés változása az eltelt másfél évszázadban. Koós Ferenc bukaresti református lelkész, mikor 1858-ban bejárta Moldvát, hogy összeírja a csángókat és kiderítse, milyen nyelven dicsérik Istent, Klézsén sz-elő csángókat ismert meg. Vagyis „sziszegő" nyelvjárásban beszéltek. Több mint egy évszázad múltán Klézsén hiába hegyeztem a fülem: a falu lakói nem sz-eltek. E változás okáról Márton Gyula kolozsvári nyelvészprofesszort kérdeztem, aki kollégáival és diákjaival ötven évvel ezelőtt többször járt Moldvában, nyelvjárási gyűjtőúton. Azt felelte, hogy idők során több ízben székelyek költöztek Klézsére, hatásukra a megőrzött régiség, a „sziszegés" a székely nyelvjárás alapján feloldódott. Demse Antal helybeli tanácselnök szerint húsz-huszonöt székely család élt a faluban. Lelki hatás az, amit a székelyek öntudatlanul gyakoroltak, ha húsz-huszonöt család ilyen alapvető kiejtési változásra vezette a falu csángó népét, miközben az állandó és sokkal erősebb román nyelvi hatás nem változtatott a nyelvjárásukon ilyen gyökeresen.

Milyen más lenne ma a csángók kulturális szintje és nemzeti öntudata, teszem hozzá ehhez magamban, ha

összmagyar hatás érinthette volna az öntudatukat is! Századokon át Nyugatról várták a maguk virradatát. Erdély számukra ma is „magyar föld", mit sem törődve a trianoni békediktátummal. Megindító a csángó népköltő, Lakatos Demeter ragaszkodása Magyarországhoz, amelynek a földjére soha nem tehette a lábát. Egyik versében azt írja, hogy az ő országuk ott van, ahol a nap minden este leszentül, vagyis lenyugszik. Ez pedig – Magyarország.

Trianon után úgy képzelte az erdélyi magyar értelmiség, hogy immár kényszerűen egyazon ország polgáraiként, a csángók is elfoglalhatják helyüket a magyar közösségben. De a csángókat most zárták el igazán a székelyektől! Csendőrök állták el a hágókon a Csíksomlyóra igyekvő csángó búcsúsok útját. Hol voltak azok az idők, mikor az egyik moldvai vajda az országához tartozó Bálványos havasát a csíkcsomortáni plébániának ajándékozta, hogy e vagyon fejében a Szent Péter egyházmegye háromnapi szállást adjon csángó alattvalóinak. (Báró Szepesy Ignác erdélyi püspök úgy írja, hogy ez előtte úgy kétszáz évvel történt; Szepesy püspök pedig 1819 és 1827 között szolgált.)

Századokon át Csíksomlyó volt az élő kapocs Erdély és a moldvai csángók között. Bákó ferences kolostora Csíksomlyó filiája volt; a moldvai városban egy ideig csíki pátereket találunk. Ezeknek a szerzeteseknek bizonyára fontos szerepük volt a somlyói búcsú megismertetésében a csángók között. A székely búcsú arra a győzelemre emlékeztet, amelyet a csíki katolikus székelyek vettek 1567 pünkösd szombatján János Zsigmond seregén, amely fegyverrel akarta unitárius hitre téríteni őket. A következő évben már a csángók is ott vannak a búcsún, egy ferences atya vezetésével. Gegő Elek úgy tudta, hogy az 1744-es búcsúra Moldvából ötezer zarándok érkezett. A moldvai csángók annyira a maguk búcsújáró helyének tekintik Somlyót, hogy a helyi védőszentek ünnepein kívül nem is alakult ki jelentősebb búcsús hely a Szeret mentén. Mos-

tanság egy bukoviniai helység, Cacica búcsúján jelennek meg a moldvai csángók, de ez a majdnem ötezer lakosú, iparilag is fejlett község nem tartozott a történelmi Moldvához; Suceava városától nyugatra esik, 1918-ig Ausztria birtoka volt. Kezdődő csángó népszerűségét az magyarázza, hogy egész Moldvában esztendőnként egyszer, ezen az egy helyen tartanak magyar nyelvű misét, hangoznak fel az ősi magyar vallásos énekek.

Hit és nyelv ugyanis elválaszthatatlan. Ez a felismerés adott erőt annak idején a reformációnak, ennek döntő fontossága serkentette a második vatikáni zsinatot arra, hogy Európa újra evangelizálását az anyanyelvűség jegyében folytassa. A somlyói búcsú azért vált összmagyar ünneppé Erdélyben, mert ez a hit megvallásával együtt a magyarságtudat, az anyanyelvűség megnyilatkozásának alkalma is. Eljárnak ide reformátusok, unitáriusok, evangéliusok is. Egy protestáns résztvevő mondta a televízióban: „Ez már minden székely, minden magyar közös imádsága a megtámadott, veszélybe került anyanyelvünkért, magyarságunkért."

Mondják, hogy az 1999-es somlyói búcsún a bukaresti nuncius megjegyezte: románul is szólni kellene az egybegyűltekhez, elvégre Romániában vagyunk. De hiszen ezek az emberek mind magyarok, így a válasz. Mind a kétszázezer? Igen, mind a kétszázezer. A svájci születésű államférfi nehezen igazodott el ebben az erdélyi világban, amelyet pedig ismerni vélt. Majd a szabadtéri mise végén, a pápai himnusz után indulni akart, de visszatartották: „Monsignore, van még egy himnusz." Tudom, felelte, de ez elmaradhatna. Nem maradt el a magyar himnusz sem, nemzeti imádságunk, amelyet egy református költő írt, az ószövetségi önmarcangolás jegyében, de ma közös hit és közös fohász minden magyarnak, éljen bárhol a föld kerekén.

Vajon hajdanán az olasz misszionáriusok sem értették meg az anyanyelv fontosságát a csángók hitéletében?

Nem tudták felfogni, hogy milyen erő az anyanyelv ezeknek az árva csángóknak?

Valójában a csángó kérdés itt gyökerezik: az anyanyelv megtiltásában. A nyelvi bénaság lelki félszegséghez vezet, elsorvasztja az emberi egyéniséget, megtöri az öntudatot és az önbizalmat. Egy egész népcsoport kirekesztése saját anyanyelvéből kihat szellemi szintjére, világnézetére, kikezdi az erkölcsöt, végső soron kioltja a hitet, a lelket.

Mikor alakult ki a mai heves, magyarellenes hangulat Moldvában? Marcus Bandinus érsek, bosnyák ferences 1644-es vizitációjakor azt tapasztalta – és jelentette a Hitterjesztési Kongregációnak Rómába –, hogy az egyházi nyelv mindenütt a magyar, a latin, néhol a lengyel vagy a német, sehol sem román. A moldvai magyarság hitélete pedig az Árpád-házi szentek kultuszán alapult. Koós Ferenc már említett 1858-as körútján már csak magyar és román nyelvű egyházközségeket talált, illetve jelezte, hogy milyen sok faluban románul miséznek, gyóntatnak.

„Méltán kérdezhetné bárki, hogy miképpen csúszott be a román nyelv a római katolikus egyházakba? – így Koós Ferenc. – Felelet: a nem magyar papok által, kik inkább megtanulták a románt, mint híveik anyanyelvét. Miket kellene olvasni a magyar zsarnokságról, ha a hazánkban lévő görögkeleti és görög katolikus román egyházakban vegyesen kellene használni a magyar és román nyelvet, mint ez a moldvai római katolikus csángóknál divatozik!..."

Tehát Koós Ferenc is az ide küldött olasz papokat okolta a csángók elrománosításáért – akárcsak a katolikus szerzetes, Gegő Elek –, de nála először szólalt meg az egyetemes magyarság, a magyar anyaország felelőssége. „Nézetem szerint nem az olaszokat, hanem magunkat kellene vádolni – írta. – Az olaszok azt teszik, ami egészen természetes: azon nyelvhez fordulnak, melyet könnyebben

megtanulhatnak. A bukaresti és jászvásári püspökök ismételten kértek főpapjaiktól magyar áldozárokat, s nem nyertek."

Tudtak-e arról az akkori magyar főpapok, hogy a csángókat moldvai szülőföldjükön elsősorban vallásuk, római katolikus hitük miatt mellőzik? Talán megérdemeltek volna ők is misszionáriusokat, legalább annyira, mint az ismeretlen ázsiai, afrikai népek! Magyar misszionáriusokat. Saját országuk vezető köreitől a csángók nem nagyon várhattak segítséget. Mihail Koglniceanu (1817–1891) nagy moldvai államférfi 1857-ben miniszterként javaslatot terjesztett az országgyűlés elé a csángók, illetve valamennyi nem ortodox keresztény egyenjogúsításáról. A vitát éppen csak elkezdték, majd gyorsan abbahagyták. Szomorúan emlékezetes mozzanata volt a vitának egy '48-as forradalmárnak, 1859 után az Egyesült Fejedelemségek uralkodójának, Alexandru Ioan Cuzának (1820–1873) a felszólalása. Fejedelem korában Cuza törölte el a jobbágyságot, 1864-ben, demokratikus jogszabályokat léptetett életbe. A történelemtudomány (magyar történészek is) a román történelem egyik legnagyobb polgári demokrata politikusát látja benne. Ez a Cuza elutasította a törvényjavaslatot, mivel az megszüntetné az ortodox államvallás egyeduralmát!

Bizonyára másként alakul a csángók sorsa, jogi helyzete, ha Koglniceanu javaslata mellett kiállnak a magyar katolikus papok. De nem voltak! Koós Ferenc moldvai utazása során 26 egyházközségben összesen három magyar papot talált. Ezek kétségbe voltak esve a csángók anyanyelvének jövőjét illetően.

Nincs miért meglepődnünk azon, hogy az anyaországi közönyt éppen egy református pap ostorozza. A csángókért fellépő tudósok, írók mindig a felekezeti elfogultságon felülemelkedve közeledtek ehhez az elfeledett, kiszolgáltatott népcsoporthoz. Mikecs László, aki a legteljesebb összefoglaló művet adta ki, 1941-ben, *Csángók* címmel, bihardió-

szegi születésű református volt. A megindítóan drámai regény, a *Született Moldvában* (1940) szerzője, Ignácz Rózsa kovásznai református lelkész leánya. Mély beleérzéssel ábrázolta azt a „tekergő barátot", aki magyarul misézett, gyóntatott, prédikált, teljes titokban; a nyelvükhöz hűséges csángók rejtegették, a kertek alatt bujkált, paraszti portákon, csűrökben misézett. Ha Ignácz Rózsa képzeletéből alkotta volna meg ezt a moldvai papot, akkor is a történelmi hűség alapján rajzolta volna hősét. De ez a „tekergő barát" létezett, Neumann Péternek hívták, német származása ellenére kitűnően megtanult magyarul, és Forrófalván anyanyelvükön szólt a csángóknak Istenről. Mindez 1918 előtt. Iai püspöke megfosztotta papi állásától, ekkor a falu végében kápolnát épített fából, ott remetéskedett, és tovább hirdette az igét magyarul.

Felülemelkedni a felekezeti elfogultságokon, ez nem az egyházi szertartások, hagyományok mellőzését jelenti. A csángóföldi magyar oktatás kudarcának egyik oka az volt, hogy ezt a törvényt nem vették tekintetbe. Először a történelemben, 1948-tól néhány éven át magyar iskolák működtek Csángóföldön. Számuk majdnem elérte a százat, továbbá Bákó városának román tanítóképezdéjében magyar tagozat nyílott. Ezzel egy időben csángó fiatalokat hoztak át a Kárpátokon, a székelyföldi középiskolákba, és megjelentek az első csángó diákok a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen is.

Nincs elegendő emlékirat, vallomás arról, hogy a Romániai Magyar Népi Szövetségnek, az 1944 őszén alakult nemzetiségpolitikai anyaszervezetnek miként sikerült elérnie – a teljes anyanyelvű oktatás erdélyi kiépítésével párhuzamosan – a magyar iskolák létrehozását Moldvában. Újságjelentések annyit rögzítettek, hogy 1947 késő őszén Czikó Nándor, a Magyar Népi Szövetség végrehajtó bizottsági tagja – Antal Árpád egyetemi hallgató, a későbbi magyar irodalomprofesszor kíséretében – körutat tett

a moldvai csángó-magyar falvakban. A moldvai magyarok anyanyelvű iskolát kértek. Egy év múlva megnyíltak az első magyar iskolák a Szeret mentén. Czikó, egy Bukarestbe került és javarészt elrománosodott csíki kovácsmester fia, a Magyar Népi Szövetség vezetésében a legdogmatikusabbak közé tartozott, aki szó nélkül végrehajtotta a pártközpont utasításait.

Miként lehetséges – kérdezhetjük utólag –, hogy a román kommunista párt, amely a legkíméletlenebb gazdasági elnyomást vezette be a magyarság ellen, elorozta a magyarság közösségi vagyonát és szervezeteit (szövetkezetek, Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, Csíki Magánjavak), a magyar oktatás kérdésében „nagyvonalúnak" mutatkozott? A magyar iskolák akadálytalanul alakultak meg Moldvában is. Két okát gyaníthatjuk ennek.

Egyik: a csángó iskolákat az állam fel akarta használni a katolikus egyház, főleg Márton Áron gyulafehérvári püspök ellen viselt alattomos hadjáratában. Hivatkozási alap lehetett a moldvai magyar oktatás arra, hogy a román kommunista állam csak a konok, hajthatatlan Márton Áron ellen folytat háborút, de a katolikus magyarokat s köztük a csángókat felkarolja. Egyetlen árulkodó nyoma maradt ennek a taktikának. Márton Áron üldöztetése, majd letartóztatása idején, a kolozsvári magyar pártlap riportsorozatot közölt a csángókról. Ebben vádolta a renegát moldvai papokat, amiért a magyar iskolák ellen szónokolnak. A cikk így fejeződött be: lám csak, ezek a papok Márton Áron szövetségesei, ők árulkodnak a fehérvári püspök igazi valójáról. Vagyis a nemzetéért börtönt vállaló főpapot a magyar oktatás ellenségeként, a moldvai renegátok szövetségeseként akarták beállítani!

Másik feltevés: a román párt titkos terveiben az egész ország oktatásának oroszosítása is szerepelt. Kacsó Sándor, a kiváló író (1948-ban az MNSZ országos elnöke) mesélte idős korában, hogy újabb magyar iskolák megnyitása

érdekében felkeresték Gheorghe Vasilichi oktatásügyi minisztert. Kacsóval volt Jeney Dezső mérnöktanár, aki Kolozsvárott él; igazolhatja a történetet. A volt kazánkovács, oktatási miniszter azonnal minden új iskolanyitásba beleegyezett. De mikor a magyar vezetők távozni készültek, Vasilichi így szólt: – Remélem, Kacsó elvtárs tisztában van azzal, hogy mindez csak átmenet. – A tiszta lelkű, naiv Kacsó meghökkent: – Ezt miként érti, miniszter elvtárs? – Úgy, hogy nem lesz sem román, sem magyar iskola, hanem mindegyiket orosz tannyelvre állítjuk át. Mi leszünk a legjobb internacionalisták!

Magyar dogmatikus szemlélet is siettette az anyanyelvű oktatás felszámolását. 1957-ben már csak egyetlen magyar iskola működött Bákó megyében, a székelyes csángók falujában, Lészpeden. Az iskolák indulásakor óvatos közéleti emberek figyelmeztették a Magyar Népi Szövetséget, hogy alaposan válogassa meg a Moldvába küldendő tanítókat. Csak olyanokat nevezzenek ki a moldvai megyékbe, akik maguk is gyakorló katolikusok, vagy készítsék fel őket a katolikus hagyományokból. Ugyan, legyintettek erre. A MNSZ kommunista vezetői meg voltak győződve, hogy két legyet ütnek egy csapásra: anyanyelvükön oktatják a csángó tanulókat, és ugyanakkor kinevelik „vallásos elfogultságukból" a felnőtteket. A magyar tanítók étkezéskor nem vetettek keresztet, vasárnap nem jártak el a misére, lépten-nyomon elárulták vallási közönyüket. Könnyű dolguk lett az anyanyelvi oktatást elkeseredetten ellenző renegát csángó papoknak. Látjátok, híveim, mondták, kik ezek a magyar tanítók. Az istentelenség tanítói, nyelvük pedig az ördög nyelve. Vigyázzatok, mert az is vétkezik, aki szóba áll velük!

Ha az ellenzéki szónak bármilyen kevés nyilvánossága lett volna, könnyűszerrel cáfolni lehetett volna a Márton Áron ellen felhozott oktondi vádakat. Erdély püspöke minden lehető alkalommal szót emelt a csángók érdeké-

ben, miként Gyulafehérvár azóta is ismételten nehezményezi a csángók nyelvi elnyomorítását. De ezt csak püspöki tanácskozásokon teheti meg; Gyulafehérvárnak nem volt és nincs joga más egyházmegye területén intézkedni. Az egyházon belül Batthyány Ignác (1741–1798) püspöktől kezdve, számos beadvány, panasz született a moldvai nyelvi üldözöttség miatt. Batthyány még 1780 októberében érdeklődött a fehérvári püspöki szék elfoglalása előtt, Zöld Péter Moldvában tevékenykedő székely paptól, hogy mennyiben van biztosítva a csángó hívek lelki gondozása anyanyelvükön. Erdély új püspöke IV. Kelemen pápa 1774-ben kelt rendelkezését vette alapul, ez ugyanis arra kötelezte az olasz misszionáriusokat, hogy Moldvában a lakosság nyelvén prédikáljanak. Zöld Péter szomorúan válaszolta, hogy „a misszionárius atyák a más nemzetek iránt oly buzgó megvetéstől lángolnak, hogy semmiképpen sem képesek maguk között – főképp a magyart – megtűrni, ami miatt nekem sem lett volna szabad ott időznöm, ha XIII. Kelemen pápától felhatalmazásom nem lett volna."

Batthyány Ignác, a tudós könyvtáralapító, a nyelv ápolója erre 1787-ben a pápai trónon ülő VI. Piushoz fordult: „... ne higgye Szentséged, hogy keveset számít, ha az összes misszionáriusok nem ismerik a magyar nyelvet, mert nemcsak néhány szétszórt és ide-oda vándorló magyarról van szó. Sok magyar család van, akik egész helységeket tartanak megszállva, és éppen úgy nem járatosak a románban, mint amilyen erősen ragaszkodnak hazai nyelvükhöz. Tűrje el Szentséged, hogy megszomorítsam azon szerencsétlenségek elbeszélésével, amelyeket ők szenvednek el." Mi mással érvelhetett volna a püspök a pápának, mint azzal, hogy ebben a lelki, nyelvi nyomorban – egyik a másik okozója – a moldvai katolikus magyar hívek nem tudnak bűnbánatot tartani, nem tudnak gyónni a nyelvüket nem ismerő olasz papoknak. Úgy vall-

ják meg bűneiket, ahogy a némák szokták: a misszionárius sorolja a bűnöket, a gyónók bólintanak vagy rázzák a fejüket. „Azok a magyarok ezen gyónási módtól annyira irtóznak, hogy sokan teljes húsz évet engednek eltelni gyónás nélkül."

Marton József mai erdélyi katolikus egyháztörténész, gyulafehérvári teológiai tanár, aki feldolgozta az erdélyi egyházmegye történetét, alapításától (még Szent István alapította 1009-ben) az üldözések koráig, így kommentálja a levélváltást: „Sajnos, a pápa 1788. január 2-i válaszlevelében korántsem látja olyan szomorúnak a helyzetet, mint az érzékeny lelkületű és tárgyilagos püspök."

A diktatúra némasága után, 1991-ben Budapesten, a Hősök terén maguk a csángók léptek a pápa elé, alázatos kérelmükkel, hogy II. János Pál rendelje el Moldvában a magyar nyelvű templomi szolgálatokat.

Csángóföldön ugyanis időközben felnőtt egy „bennszülött" értelmiségi nemzedék, amely hitelesen és következetesen hangot adhatott a moldvai magyarság óhajának. A csángó küldöttséget Budapestre Horváth Antal csíkszentdomokosi esperes, Lujzi Kalagor szülötte vezette, egyike azoknak a moldvai papoknak, akik a gyulafehérvári teológia elvégzése után – éppen magyar papi képzettségük okán – nem térhettek vissza szülőföldjükre, hanem az erdélyi egyházmegyében vállaltak szolgálatot.

Ezekre az új, erdélyi iskolákban képzett csángó értelmiségiekre nagy hatást tett a kolozsvári nyelvészek kutatómunkája az ötvenes évek elején, és az az érdeklődés, amit maguk iránt a csángó fiatalok a magyar közönségben megéreztek. Erdély magyarsága roppant elnyomatottsága ellenére is igyekezett támogatni a csángók küzdelmét nemzeti fennmaradásukért. Nem intézményi segítség volt ez, hanem az ilyen-olyan kisebb állásokban lévők egyéni kezdeményezései. Például az új gyárakba moldvai csángó munkásokat toboroztak és hoztak el a Székelyföldre.

Noha ezeket az üzemeket a bukaresti hatalom a magyarok gyorsabb elrománosítása érdekében hozta létre, a Székelyföld etnikai felhígítása végett, csángók ezreit sikerült elhelyezni bennük. Csángó munkások jelentek meg az erdélyi építőtelepeken és állami birtokokon. Mivel a csángók nevét a községi jegyzők még a múlt században „átírták", eltorzították Moldvában, most a „románosnak" hangzású nevekbe a bukaresti vizsgálóbiztosok nehezen köthettek bele. Ez lett az egyetlen „haszna" a csángó nevek megcsonkításának.

Magában Moldvában sem ment végbe egyazon ütemben a magyar „hatás" semlegesítése, mivel a parancsok titokban érkeztek, és az igazi célt soha nem hozták nyilvánosságra. Így miközben javában folyt a magyar iskolák felszámolása, a nyelvészek, néprajzosok, folkloristák tovább gyűjthettek a csángó falvakban, egészen az ötvenes évekig, még tovább is. Összegyűlt a csángó tájnyelvi szótár anyaga; a múlt századi nyelvészek, illetve Csűry Bálint kutatásait olyan nyelvészek folytatták, mint Szabó T. Attila, Márton Gyula, Gálffy Mózes és mások. A néprajzosok abban az időben véglegesítették összegező műveiket, főként a dr. Kós Károly, Szentimrei Judit és Nagy Jenő nevével jegyzett, 1981-es nagy munkát: a *Moldvai csángó népművészet*et. Faragó József a csángó népköltészet feltárásában végzett hatalmas munkát. Kallós Zoltán, a hajdani lészpedi tanító megalkotta híressé vált könyveit (*Balladák könyve, Új guzsalyom mellett*), amelyek az egész magyar nyelvterületen legendás nevet szereztek neki.

Feltehető a kérdés, hogy miként jelenhettek meg Romániában csángó néprajzi, nyelvészeti és népköltészeti gyűjtemények akkor, mikor Csángóföld újra tiltott terület lett? Itt megint Bukarest csángó-politikájának a kétszínűségét, alattomosságát érhetjük tetten. Márton Gyula fontos kötete A *moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai* 1972-ben jelent meg a Kriterion gondozásában, akkor,

amikor a Ceauşescu-diktatúra kibontakozóban volt, és a „Vezér" már egy évvel előbb meghirdette a „homogenizálódás", vagyis a nyílt beolvasztás politikáját. A cenzúra vezetői, kellő ostobaságukban úgy képzelték, hogy ez a kötet a román nyelv hatását fogja bizonyítani a csángó magyarokra, ezért nem akadályozták meg a könyv megjelenését, illetve egy ideig a róla szóló kritikákat. Márton Gyula azonban mintegy háromezer román jövevényszó alapján – magát a bevett szakmai kifejezést, a „jövevényszót" tilos volt használni, elvégre a román szavak nem lehetnek „jövevények" – bebizonyította, hogy a legerősebb nyelvi hatásnak kitett magyar nyelvjárás, a moldvai csángó dialektus a magyar nyelv törvényei szerint fejlődött, a román jövevény/kölcsönszavakat e törvények alapján illesztette be a maga eredeti szavai közé, s noha tartós és erős román hatásra román eredetű jelenségek is meghonosodtak, ezek alig érintették a nyelvjárás struktúráját. Márpedig egy nyelv életerejét az alapvető szókincs és a nyelvtani szerkezet adja meg.

Csángó könyvek, tanulmányok, riportok egész sorának megjelenése visszahatott a csángók tudatára, noha ennek a diktatúra idején nem volt nyoma. Majd 1989 után, mikor a hatalom húzta-halasztotta, gáncsolta az újra és még erősebben feltámadt csángó követelést, a magyar iskolák újbóli létrehozását Moldvában, maguk az „önkéntes" csángó tanítók léptek elő az ismeretlenségből, és a csendőrökkel dacolva magyar nyelvre kezdték oktatni a csángó gyermekeket. Lészpeden Fazekas József idős munkásember gyűjti össze udvarán a gyermekeket, és „magyar írásra" tanítja őket. Ő még „rendes" iskolában tanulta meg. Felcsapott „tanítónőnek" egy asszony is, Fehér Katica! Elképzelhető lett volna ez valaha a félénk, szemérmes csángó nőkről?

Ugyanekkor mit találunk a „hivatalos" iskolák háza táján? A Bákó környéki csángó falvakba a pedagógusok a megyeszékhelyről járnak ki. Reggel jönnek, délben men-

nek. Semmi kapcsolatuk a csángó falvak népével. Gyarmati tisztviselők se lehettek ilyen lelki távolságra a meghódított országok bennszülötteitől!

Önmagukra ébredésük talán legbiztosabb jelzése volt az is, hogy alig egy hónappal a romániai változások után, 1990 januárjában megalakították a Moldvai Csángó-magyarok Szervezetét. Igaz, az alapítás nem Csángóföldön történt, hanem a székelyföldi Sepsiszentgyörgyön, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség védőszárnyai alatt. Az előző évtizedekben a székelyek közé települt, iskolázottabb csángók voltak a kezdeményezők. Célul tűzték ki a moldvai csángók a nemzeti azonosságtudatának felébresztését. Ilyen csángó szervezet soha nem volt a történelemben. A Romániai Magyar Népi Szövetség ugyan létrehozott helyi szervezeteket, de azoknak nem volt kimondott csángó jellegük. Az 1948-as választásokon egy csángó képviselőjelölt is indult Bákóban, Duma György, de az a választás már a demokrácia karikatúrája volt, a kormánykoalíció és az „ellenzék" jelöltjét egyképpen a kommunista párt indította. Témánk szempontjából ennek most azért van érdekessége, mert nem lehetett lemérni, hogy hány csángó szavazott az állítólag őket képviselő Duma Györgyre. Ő ugyanis a Népi Demokrácia Frontjának közös listáján indult. A parlamentben soha nem szólalt fel.

Immár a csángók önálló szövetsége „hazaköltözött" Bákóba. Visszatért szülőhelyére Csicsó Antal, tanult csángó, hogy a Szeret mentén irányíthassa a szervezetet, amelyet időközben a hivatalos hatalom is elfogadott, és helyet kapott a kisebbségek megyei tanácsában. Törvényes jogalapját – politikai zsargonnal szólva: legitimációját – senki nem vonhatja kétségbe.

A kirajzott csángók támogatására azért továbbra is nagy szükség van. Tízezernyi munkással, értelmiségivel számolhatunk csak Erdélyben, nem említve az anyaországi csángó munkavállalókat. Erdélyben végzett csángók

indították el a történelem első csángó újságját, a *Moldvai Magyarság*ot; szerkesztője egy Sepsiszentgyörgyön élő tanár, Ősz Erőss Péter Pusztináról. Immár a világ legtermészetesebb dolgának tartják, hogy Jászberényben minden nyáron csángó néptánc és népdal ünnepséget rendeznek, moldvai együttesek részvételével. Budapesten hagyománnyá vált a farsangi csángó bál, amelynek fővédnöke, esztendők óta, Orbán Viktor miniszterelnök. A legelesettebb magyar népcsoport gondjait a hivatalos Magyarország is felvállalja.

Az anyaországtól kapott támogatás körébe tartozik a Lakatos Demeter Egyesület tevékenysége Budapesten. Lényegében a jó emlékezetű Szent László Társaság örökébe lépett az egyesület, fő célja a moldvai csángó-magyarok történelmével, néprajzával foglalkozók munkájának összehangolása, a csángók művelődési értékeinek széles körű megismertetése. Eredményeinek záloga az egyesület vezetőségében részt vállaló Jáki Sándor Teodor győri bencés tanár, akiben a csángók Juliánus barát méltó utódját tisztelhetik, és Halász Péter, a csángó népélet kutatója, a tárgyi néprajz sikeres művelője.

Nem aludt ki a testvéri érzelmek lángja az anyaországban, noha néha csak pislákolni látszik. De nemrégiben, mikor a *Moldvai Magyarság* bejelentette, hogy kénytelen beszüntetni a megjelenését, mert nem tudja kifizetni nyomdaszámláit, és erről az *Új Ember* hírt adott, egymás után érkeztek a telefonhívások, idősek és fiatalok ajánlották fel pénzadományaikat. Sajtónk zúg a botrányoktól, iszapbirkózás folyik egész közéletünkben, hol maradna hely arra, hogy az újságok tudósítsanak néhány budapesti értelmiségi fiatalról, akik esztendők óta nyaranta eljárnak Moldvába, Lábnik faluban magyar betűkre tanítják az anyanyelvükből kirekesztett csángó gyermekeket? Alkalmi együttesüknek nevet is adtak: Teleki Pál Baráti Társaság. Kifejezőbb elnevezésük nem is lehetne!

De elegendő-e mindez ahhoz, hogy a csángók szekerét kimozdítsa a gyűlölet, elnyomatás, elbutítás sok száz éves kátyújából?

Úgy tűnik – földrajzi távolságból legalábbis –, hogy a Romániai Magyar Demokrata Szövetség nem mindig lépett fel elég hatásosan a csángók védelmében. Igaz, hogy az érdekvédelmi szervezet többször nyilatkozott a csángók jogairól – illetve e jogok hiányáról –, és az RMDSZ ajándékai voltak azok a magyar ábécéskönyvek is, amelyeket 1995-ben, feltüzelt bákói suhancok a klézsei utcán máglyán elégettek. Nem szabad elfelejteni, hogy kormányzati szerepvállalása óta az RMDSZ-nek ádáz csatákat kellett vívnia az anyanyelvű oktatás törvényesítéséért – nemritkán koalíciós partnereivel is. (Pruteanu szenátor, a magyar oktatás esküdt ellensége a törvényhozásban a Keresztény és Demokrata Nemzeti Parasztpárt színeit képviseli, a televíziós műsorokban a legvadabb román nacionalizmust.) Végre, az 1999-es csíkszeredai kongresszuson elvi határozatot hoztak:

„Az RMDSZ programja kinyilvánítja, hogy nyelve, etnikuma, azonosságtudata, kultúrája és hagyománya szerint a romániai magyarság, beleértve a csángó-magyarságot is, a magyar nemzet része.

A csángó-magyarság vállalja az egyetemes magyarsághoz tartozást és azt a sajátos önazonosságot, amely nyelvében, kultúrájában, hagyományaiban jellegzetes etnikai jegyeket is magában foglal.

A Moldvai Csángó-magyarok Szövetségével együttműködve, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség támogatja a csángó-magyar régió átfogó fejlesztési programjának kidolgozását és végrehajtását, és cselekvési programjában kiemelt helyet biztosít a sajátos etnikai önazonosságot is vállaló csángó-magyar közösség egyéni és kollektív jogai védelmének.

◀KISANGYAL, 1971

A fejlesztési programnak részét képezi a mezőgazdasági információs rendszer létrehozása, a távközlési hálózat bővítése, a munkaerőpiac kedvező szabályozása, a szociális védelem kiszélesítése.

Kiemelt cselekvési előirányzattá minősül a csángó-magyarság sajátos oktatási programmal működő tanügyi intézményeinek létrehozása és működtetése, önálló kulturális intézmény létesítése, a csángó-magyarság körében működő ifjúsági szervezetek megalakulásának elősegítése és megerősítése.

Támogatjuk a csángó-magyarok azon kérelmét, hogy vallásukat anyanyelvükön gyakorolhassák."

Hamar beletanultak a csángók a demokráciába. Egymás után írták a beadványaikat, nemcsak II. János Pál pápának, de még sűrűbben az iai-i püspökségre és a bukaresti minisztériumokba. Hamar beletanult a hatalom is abba, hogy miként kell letörni a „lázadásokat" – demokratikus alapon. Válasz helyett vizsgálóbiztosok érkeztek Iai-ból és Bukarestből. Behívatták az aláírókat, kétségbe vonták az aláírásuk hitelességét, rájuk ijesztettek, hogy vonják vissza.

Ha nem ijedtek meg – ez már nagy dolog Csángóföldön! –, akkor elővették a jól bevált módszert: a minisztériumi szinten jóváhagyott engedményt leküldték a helyszínre, Bákó megyébe, hogy ott is erősítsék meg. Elvégre a demokrácia alulról fölfelé építkező rendszer, nem igaz? Előttem egy beadvány, Hajdú Dezső csíkszeredai ügyvéd készítette, Bákó megye tanfelügyelőségének címezte. A memorandumból kiderül, hogy a bukaresti Oktatásügyi Minisztérium már 1997. szeptember 9-én elrendelte: a klézsei iskolában az alsó négy osztályban vezessék be a magyar anyanyelv és irodalom tanítását, a felső osztályokban pedig a romániai magyar nemzetiség történetének és hagyományainak oktatását. Ennek érdekében alkalmazzanak egy tanítót (helyettes tanárt); erre a helyre

van is jelentkező. Továbbá: tiltassék meg a pedagógusoknak, hogy ebben a faluban (és másokban) a szülőket és diákokat lebeszéljék e tantárgyak tanulásáról. Végezetül a minisztérium kérte, hogy a tanfelügyelőség értesítse, milyen gyakorlati intézkedéseket hozott a rendelet végrehajtására. A minisztériumi rendelet száma: 39.197.

Újabb rendelet érkezett Bákóba Bukarestből ebben az ügyben 1998. március 4-én és 1988. október 26-án. Az ügyvédi beadvány dátuma: 1999. április 13.

Bákó megye egyszerűen nem hajtja végre a minisztériumi rendeletet. A minisztérium nem tud érvényt szerezni saját akaratának? Bűvös kör vagy alantas játék?

Csángónak lenni – egyenlő az alázattal. Egy öreg csángó férfi mondta ezt nekem Bogdánfalván, vagy húsz évvel ezelőtt. Ez az alázat is változóban van. Önérzet és növekvő öntudat hatja át. Horváth Antal csíkszentdomokosi esperes, akiről szó esett már, ő vezette a csángók küldöttségét 1991-ben a pápa elé a Hősök terén, a maga igazában bizakodó ember alázatával próbálta megcáfolni Mrtina képtelenségeit, és magyar eredetükre rávezetni megtévesztett csángó sorstársait. Könyvet állított össze, román nyelven, *Strmoii catolicilor din Moldova* (A moldvai katolikusok ősei) címmel. Azért románul, hogy a magyar írás-olvasást nem tanult csángók is megérthessék. Összegyűjtötte a fellelhető dokumentumokat, a magyarországi domonkosok 1227-es, a Szentszékhez küldött jelentésétől kezdve magyar királyi okiratokat, alapító leveleket, pápai válaszokat, névtelen feljegyzést 1587-ből moldvai magyar katonákról és más ott lakó magyarokról. Természetesen felvette Bandinus érsek összeírását a XVII. századból. Időrendben 1702-ig követte a csángó sorsot. (Hasznos lenne, ha ennek a könyvnek a magyar változatára is lenne kiadó; mind ez ideig nem akadt.)

Mi volt a román válasz erre a szelíd kísérletre? A bákói román napilap minden addiginál élesebb, durvább

hangú rágalmakat szórt a csángó születésű esperesre, vagyis – a történelemre.

Elbukik hát minden kísérlet? Nem tudja feltartóztatni a végzetet, a csángók teljes eltűnését, a moldvai magyar nemzethalált sem a csángóság feltámadó öntudata, sem az erdélyi magyarok védelmező karja, de még a budapesti kormány közbelépése sem? A román demokraták éppen úgy semmibe veszik a csángók demokratikus jogait, mint a nyílt nacionalisták?

Honnan és hol a segítség?

Az egységesülő Európából végképp kimaradnak a moldvai csángók? De hát a mai Európa az emberi és kisebbségi jogok védelmezőjeként lép fel. Először a történelemben véres háború indult egy meggyötört, elűzött kisebbség, a koszovói albánok védelmében. Elegendő, hogy az Európai Unió kisebbségi biztosa megjelenjen a belépésre várakozó országokban, és Romániában fogcsikorgatva, megtépázva, de elfogadják a magyar oktatást legalább részlegesen biztosító oktatási törvényt, Szlovákiában megszavazzák a csonka nyelvtörvényt. Mindenki jó osztályzatot szeretne szerezni. Miként juthatnának el a moldvai csángók is az európai jogok forrásához?

Elébük jött Európa. Egy vatikáni diplomata alakjában. Girasoli pápai káplán mintha csak történelmi elégtételt akarna szolgáltatni azért a hanyagságért, vétekért, amit hajdani honfitársai, a minorita olasz misszionáriusok a csángók ellen elkövettek. Persze, a mai olasz pap-diplomata nem emleget hanyagságot vagy vétket. Ő kisebbségkutató alapítványt hozott létre és működtet Brüsszelben. Neve: *Promoting Studies and Knowledge of Minority Rights*. Girasoli atya – diplomataként – közvetlenül megismerte a moldvai csángók szülőföldi száműzetését és a humánum jegyében, keresztényi igazságérzettel kíván a segítségükre lenni. Szövetségese ebben a törekvésben a Nemzetközi Yehudi Menuhin Alapítvány, illetve az a nyugat-európai politikai

felfogás, amely a döntéseket a polgárokhoz lehető legközelebbi szintre kívánja hozni. Ezt nevezik a *szubszidiaritás* elvének. Talán a helyi autonómiák rendszerének mondhatnók, habár nem egészen az, annál több is. A kereszténydemokrata fogantatású eszmét Wilfried Martens, az Európai Néppárt elnöke így határozta meg 1991-ben, Madridban, a Partido Popular helyi önkormányzati képviselőjelöltjeinek kongresszusán:

„A helyi közösségek jogainak megerősítésével és garantálásával őrizhetjük és fejleszthetjük leginkább Európa kulturális sokszínűségét és gazdagságát. A helyi önkormányzat pedig az állampolgárok jogát jelenti ahhoz, hogy a legteljesebb mértékben maguk intézzék a maguk helyi ügyeit. Egyedül ez képes ténylegesen megfelelni a változatos helyi és regionális igényeknek és érdekeknek."

Ez a nyugat-európai érdeklődés „fedezte fel" nemzetközi méretekben a csángókat. Az Európai Unió tanácsadó testülete, a Régiók Bizottsága, illetve a Nemzetközi Yehudi Mehudin Alapítvány 1999 januárjában a Moldvai Csángó-magyarok Szövetségének vezetőit látta vendégül Brüsszelben. Immár harmadszor jártak csángók a belga fővárosban, amely egyben-másban egész Európa fővárosa lett. Csicsó Antal és a pusztinai Nyisztor Mihály élőszóval és csángó kiállítással hívták fel az egész világ figyelmét pusztulásra szánt népcsoportjukra. A csángó küldötteket Brüsszelbe elkísérő, a kisebbségi kérdést hozzáértéssel tárgyaló B. Kovács András sepsiszentgyörgyi újságíró, helyszíni tudósítása szerint Menuhin talán utolsó beszédében név szerint említette a csángókat: „Igazság szerint a kisebbségek nem lehetnek egyenlőek a különbözés joga nélkül, mivel a többséget alkotók már eleve rendelkeznek e joggal. A nemzeti többség nem mindig jár el helyesen, különösen akkor nem, amikor intézkedéseket törvényesít, melyek hátrányosan érintik a kisebbségeket. A kis kultúrákat védeni szükséges, legyen szó akár szuverén államok-

ról, akár oly kisebbségi európai kultúrákról, mint a moldvai csángók, a bulgáriai pomákok vagy a roma cigány népességi csoportok, melyek hazája sok európai országban található." (*Háromszék*, 1999. január 23.)

Ezen a brüsszeli tanácskozáson kiállították a N. Girasoli kezdeményezésére és patronálásával angolul megjelent könyvecskét a moldvai csángókról. Két romániai szerző munkája ez: Valentin Stan bukaresti történészé és Renate Weber emberi jogi harcos, a romániai Helsinki-bizottság tagjáé. A kiadványt 1998-ban mutatták be Budapesten, az államfő, a muncius, igen sok diplomata és – moldvai csángók jelenlétében. Dicséretes ennek a kiadványnak már a megjelentetése is, mivel ismételten felhívja a nemzetközi közvéleményt a csángók létezésére, aggasztó gondjaikra. Joggal bírálható a kiadvány abban, hogy bizonyos „egyensúlyt" kíván létrehozni azzal, hogy minden román kiadványt felvesz bibliográfiájába, ha a csángókról szól, de a magyar művek alig tizedrészét. Bekerült Mrtina otromba könyve is, amelyről az angol olvasó nem tudja meg, hogy dilettáns képzelgés, illetve nyíltan nacionalista hamisítás. Érdeme a román szerzők által írt kiadványnak, hogy egyértelműen elismeri a csángók magyar voltát, még ha – a szerzők hozzá nem értésükben – „csángó nyelvről" beszélnek is.

Ebben a tévedésben leledzik maga Girasoli atya is, miként az 1999. május 7-én a Duna Televízióban sugárzott interjúból kiderült. Balogh Júlia kérdéseire válaszolva határozottan megismételte nézeteit a csángó kérdésben. Egyetérthetünk azzal a különbségtétellel, amelyet az erdélyi magyarok és a moldvai csángók története között észlel. Erdély egy nemzetközi szerződés – a trianoni békeparancs – alapján vált egy másik ország részévé, az addigi többség, a magyarság kisebbséggé. A csángók soha nem éltek magyar főhatalom alatt, ők inkább kulturális kisebbséget képeznek. Természetesen őket is megilletnek bizonyos kisebbségi jogok, amelyeket biztosítani kell számukra.

Három pontba foglalta e jogokat:

1. Anyanyelvű oktatás Moldvában.

2. Olyan társadalmi környezet létrehozása, amelyben a csángók otthonosan érezhetik magukat. Bákó városában is alkalmazni kellene Brüsszel példáját, ahol minden utcanév, felirat kétnyelvű. Ki kellene írni Bákóban is mindent románul és „csángóul".

Legyen hát csángóul, mondom magamban, akkor úgyis magyar nyelven lesz!

3. A csángókat is megilleti a valláson belüli egyenlőség, vagyis az anyanyelvű templomi szolgálat, mise, gyóntatás.

Hozzáfűzte N. Girasoli pápai káplán, hogy mindezen igényeket egyszerűbb meglátni távolról, Brüsszelből, mint elfogadni a helyszínen, Bákóban. De ott is fokozatosan meg kell értenie mindenkinek, hogy a csángók nyelvének joga van a megmaradáshoz.

Végezetül legfontosabb megállapítása az volt, hogy a csángók kérdését nemzetközivé kell tenni, ez nemcsak a csángók és Románia belső ügye, hanem európai gond, a világ békéjének gondja.

„Én ezt tanácsolom mindenkinek, és hiszek abban, hogy a csángó kérdés európaizálása beérleli a maga gyümölcseit."

Ámen. Így legyen!

Beke György

K : Fenyő Zoltán Tanulmány
X 34:93

Q/m

ÁVH-JELENTÉSEK A DEMOKRATA NÉPPÁRTRÓL

„Józanok legyetek és vigyázzatok. Ellenségetek, a sátán, ordító oroszlán módjára ott kószál mindenütt, és keresi, kit nyeljen el." 1Pt 5,8

„Legyetek mindig készen rá, hogy mindenkinek megfeleljetek, aki csak kérdezi, mi az alapja reményeteknek." 1Pt 3,15

Évfordulón

Az elmúlt esztendőben[1] négy évforduló is alkalmat ad arra, hogy megemlékezzünk a magyar kereszténydemokrácia felemelő és viszontagságos történetéről, s a mozgalom néhány kiemelkedő alakjáról. Tavaly emlékezhettünk meg Barankovics István, a magyar kereszténydemokrácia vezető politikusa halálának 25. évfordulójáról. 1999-ben ünnepelhettük Mihelics Vid, a hazai kereszténydemokrácia egyik tekintélyes teoretikusa és politikusa születésének centenáriumát. Éppen fél évszázada történt, hogy a Demokrata Néppárt, amelyet a kereszténydemokrácia eszméi vezettek a politikai küzdőtérre, néhány évnyi példás helytállás után elvérzett a kommunizmus szorításában. S tavaly köszönthettük 75. születésnapján Kovács K. Zoltánt, aki e hajdan lezajlott harc aktív résztvevője, az emigrációban emlékezetünket ápoló hűséges krónikásunk volt, hazatérése után pedig keresztény közéletünk fáradhatatlan szervezője maradt.

Mihelics Vidról a hazai kereszténydemokrácia teoretikusáról

Magyarország a háború után

Magyarország 1945-ben készen állott az újjászületésre. A magyar társadalom újabb reformkor elé nézett, mert ekkor egy évszázad óta nem látott mértékben mutatta fel tisztánlátó és felkészült politikus nemzedékét, amelynek tagjai történelmünk értékes hagyományait a korszerűség kívánalmaival ötvözve az eddigieknél humánusabb és igazságosabb társadalmat kívántak kiépíteni a parlamentáris demokrácia keretei és lehetőségei között. Leszögezhetjük: nem a megújhodni vágyó magyar akaraton, nem a magyar társadalmon múlott, hogy e reformnemzedék nem tudta valóra váltani elképzeléseit. Ezzel szemben kifejezetten és mindenekelőtt idegen és ellenséges erő, a Szovjetunió, a Vörös Hadsereg, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jelenléte s a bolsevik erőszakpolitika hazai szerepvállalóinak tevékenysége okozta azt, hogy Magyarország felzárkózását a fejlettebb európai társadalmakhoz való újabb fél évszázados fáziskésés terhelte meg. Ezt a tragikus folyamatot gazdagon megvilágította az a kötet, amely *Félbemaradt reformkor* címmel a római Katolikus Szemlében az erre vonatkozó tanulmányokat gyűjtötte egybe, s amely alcíme szerint arra kereste a választ, hogy „miért akadt el az ország keresztény humanista megújítása".[2]

A magyar kereszténydemokrácia történetének szemlélőjét a tragikus magyar sors felett érzett fájdalom és szomorúság mellett megnyugvás is eltöltheti, mert az elődök harcát látva megállapíthatja: a magyar kereszténydemokrácia az adott lehetőségek közepette híven teljesítette korabeli hivatását. A visszatekintés, a számvetés erőt adó, egyúttal pedig nélkülözhetetlen feladat. Ahogy annak idején legjobbjaink fontos hivatása volt, hogy a kereszténydemokrácia eszméiért síkraszálltak, s részt vettek a politikai küzdelmekben, úgy a későbbiekben emigrációba kényszerült politikusaink felbecsülhetetlen értékű

fáradozása volt, hogy kereszténydemokrata politikai és eszmei hagyományainkat ébren tartották, s amint lehetett, eszmélődő közgondolkodásunk elé tárták. Világosan érzékelhető az is, hogy a jövendőt szem előtt tartva, s a történelmünket kisajátítani, letagadni vagy névtelenségbe borítani, a jövőt pedig elhomályosítani vagy hamis távlatokba helyezni akarókkal szemben múltunk emlékezetének fenntartása, az értékek és tanulságok felmutatása ma is múlhatatlanul szükséges, sőt, egyenesen életbevágóan fontos feladatunk.

Ami 1945–1948 között hazánkban a politika terén lezajlott, csak formálisan, látszat szerint volt demokrácia, de semmiképpen nem egy eszményíthető korszak, amely az azt megelőző és az azt követő totális uralom között húzódott. Valójában ugyanis nem az egyenlő erők nyílt küzdelme volt ez az időszak, hanem a humanista eszmék önvédelme az előrenyomuló barbár erők fegyvereivel szemben[3], és a fiatal magyar nemzeti és keresztény demokrácia kommunista elfojtásának és felszámolásának a korszaka. Megcáfolhatatlan tény, hogy a bolsevik kisebbség első cselekedete a rendőrség s általában az erőszakszervek feletti hatalom szovjet segítséggel történő megszerzése volt, ami mindennél többet elárul arról, mennyire bíztak e kozmopolita és ateista kommunisták ideológiájuk és politikájuk sikerében a magyar nép körében. Valójában a kezdet kezdetén minden eldőlt a magyar történelem későbbi évtizedeit illetően; annál csodálatra méltóbb, hogy a magyar nép, amennyire tudta, két országgyűlési választáson is kinyilvánította igazi akaratát, és számos fontos politikai lépéssel több éven keresztül képes volt ellenállni annak a kíméletlen kisebbségi politikának, amely, különleges védelme tudatában, a döntő pillanatokban mindig a fizikai erőszak, illetve az ezzel való fenyegetés és az adminisztratív megoldások hathatós eszközéhez nyúlt.

A Mihelics-dosszié

Az alábbiakban ennek a harcnak a jellemzéséhez szeretnék néhány, eddig ismeretlen adattal és dokumentummal hozzájárulni. Mihelics Vid életművének kutatójaként[4], a reá vonatkozó belügyi iratokból részletes és közvetlen ismereteket szerezhettem, és hiteles képet alkothattam arról, milyen bénító nyomás alatt, és milyen fojtogató szorításban tevékenykedtek a kereszténydemokrácia politikusai a kommunizmus árnyékában. Mihelics Vid, aki a háború előtt neves katolikus szociológus, szociálpolitikus, szerkesztő és újságíró volt, 1946-tól mint az Új Ember főszerkesztő-helyettese (később főmunkatársa), a Vigilia munkatársa (később felelős szerkesztője), 1947–1949 között a Demokrata Néppárt egyik vezető alakja és országgyűlési képviselője, s mint a párt lapjának, a Hazánknak a munkatársa vett részt a közéletben. A politikai rendőrség 1946 márciusától kezdve jelentéseket készített személyéről és tevékenységéről (azért „csak" ettől fogva, mert 1945-ben önkényesen egy évre eltiltották a közéleti szerepléstől és az újságírástól); az addig összegyűlt anyagból az ÁVH 1950. augusztus 10-én nyitott személyi dossziét, amelyet 1960. augusztus 6-án zártak le, de további nyilvántartásban hagyva helyeztek irattárba.[5]

A dosszié családi és ismeretségi körből származó levelek fényképes vagy gépiratos másolatain kívül életrajzokat, összefoglalásokat, túlnyomórészt pedig ügynöki jelentéseket és ezek politikai elemzését tartalmazzák. Néhány helytelen adatot és primitív, elfogult értékelést (a „fasiszta", „klerikális" és hasonló jelzők használatát) leszámítva, ezek a jelentések és elemzések megdöbbentően pontos, alapos és rendkívül célratörő munkát tükröznek, amely a maga logikája és szempontjai szerint igen racionális, tudatos és szenvtelen módon gyűjti, rendezi és csoportosítja az adatokat, rögzíti a majdan lehetséges támadási

felületeket, s a megosztás érdekében megállapítja a megfigyelt személyek körében felmerülő nézeteltéréseket, eltérő politikai irányokat, árnyalatnyi felfogásbeli különbségeket, egymástól különböző taktikai elképzeléseket.

Az ügynökök tevékenysége

A korabeli politikai légkör jellemzését rögtön azokkal a jelentésekkel kezdhetjük, amelyek a dosszié anyagából magára a megfigyelésre, a besúgásra, a beépített ügynökök tevékenységére vonatkoznak.

Mihelics Vid az 1947-es országgyűlési választásokon Heves megyei mandátumot szerzett. Ezzel kapcsolatos az alábbi irat:

Jelentés. Eger, 1947. szeptember 14.: „Jelentem, hogy dr. Mihelics Béla Vid, mielőtt a képviselői értekezletre elutazott volna, szigorúan meghagyta, hogy amíg távol van, a pártszervezet semmiféle tevékenységet ne fejtsen ki. Továbbá megtiltotta, hogy párttagokat felvegyenek, mivel véleménye szerint minden második ember, aki tagnak jelentkezik, rendőrségi besúgó. Dr. Mihelics utasítása értelmében a pártszervezet az elmúlt héten semmiféle tevékenységet nem fejtett ki. kmft." (56. o.)

A következő két jelentés Mihelics Vid személyének és lakásának megfigyeléséről ad érzékletes képet:

Jelentés. „Mihelics Vid Béla, a Demokrata párt képviselője, aki I. Attila krt. 13. sz. alatt lakik három szobás lakásban. Figyelésével a házban lakó házfelügyelőt, Völgyi Ferencet bíztam meg, aki jelenleg munka nélkül van, és így egész nap otthon tartózkodik. Völgyi Ferenc régi kapcsolatunk, aki a napi észlelt eseményekkel kapcsolatban telefonon jelentést tesz.

1948. január 30-án a délutáni órákban Mihelicset egy nő és egy férfi kereste fel. A házfelügyelőnél érdeklődtek

a lakás után. A férfinál egy csomag volt, kb. 3 kg lehetett, gondosan papírba becsomagolva, amit nevezett lakásán hagyott. A férfi 30 év körüli, igen jól öltözött, szürke városi bundában volt, a nő 25 év körüli, nerc bundában, igen feltűnően ki volt festve. Kb. 1 óra hosszat tartózkodtak a képviselő lakásán, és hangosan beszélgetve távoztak. Beszédük témája Mihelics dicsérete volt. K." (15. o.)

Jelentés. Budapest, 1949. április 14.: „Mihelics Vid figyelés alatt álló egyén az utóbbi napokban feltűnően vásárol, feleségének, lányának kabátokat, valamint saját részére ruházati cikkeket. Az elmúlt héten több ízben előfordult, hogy a késő esti órákban, kapuzárás után tért haza feleségével. Elmondása szerint ilyen alkalmakkor vendégségben voltak.

Nevezett figyelése igen körülményes, mert a háznak egy fő- és egy mellékbejárata van. Figyelés alatt csak a főbejárat van, mert a mellékbejáratnál lakó házmester (a másik – F. Z.) erre megbízhatatlan. Így nevezett szökését – ha az a mellékbejáraton történne – nem vennék észre. Tekintettel erre, a mellékbejáratot az I–XII. ker. kapitányság vezetőjével a közigazgatási jogszabályok értelmében bezárattam. C." (18. o.)

A Demokrata Néppárt megfigyelése

A jelentésekből részletes képet kapunk Mihelics Vid és néhány társa közszerepléséről, előadásaik témáiról, sokszor pedig a Demokrata Néppárt tevékenységéről, belső életéről is. Szembeötlő, hogy itt nemcsak nyilvános rendezvények szerepelnek, hanem számos esetben a párt zárt üléseiről írott beszámolók is.

Egy 1947. szeptember 5-én kelt jelentés leírja, hogy előző nap összeült a Demokrata Néppárt Végrehajtó Bizottsága, a következők részvételével: Barankovics István,

Eckhardt Sándor, Eszterhás György, Mihelics Vid, Ugrin József, Keresztes Sándor, Babóthy Ferenc, Kováts László, Radovics György, Thaisz Andorné és még két férfi. A jelentés teljes tudósítást ad az elhangzottakról: ismerteti a pártmunka személyi elosztását, a pártprogram megvalósításának tervét, lépéseit, s megemlíti, hogy az ülésen hangot adtak egy napilap szükségességének. (51. o.)

Hasonló beszámolót közöl az 1947. december 6-án kelt, 1000/161. sz. jelentés, amely a Demokrata Néppárt Végrehajtó Bizottságának 3-án és 4-én megtartott üléseivel foglalkozik. A jelentés felsorolja a résztvevőket, mintegy húsz főt. Közli, hogy az előadó Keresztes Sándor volt, s az ülésen szervezési és igazgatási ügyekkel foglalkoztak. Az ügynök érdeklődésére az is fényt vet, ahogy megjegyzi: „Figyelemreméltó, hogy az ülésen adminisztrátor, gépírónő nem vett részt." (79. o.)

A jelentések témái és szempontjai

A jelentések visszatérően foglalkoznak a Demokrata Néppárt tevékenységével. Mindszenty József, Barankovics István, Mihelics Vid és mások egymáshoz való viszonyával, az egri érseki Jogakadémia kérdésével, a katolikus sajtó, főleg az Új Ember, részben a Hazánk helyzetével, egyes politikusok emigrációs terveivel, később az állam és az egyház közötti ún. „megegyezés" kérdésével, az ezzel kapcsolatos álláspontokkal, s néhány egyéb fontos kérdéssel és személlyel.

Bár e jelentések alapos és félelmetes tájékozottságot árulnak el, mégsem mondhatjuk, hogy az anyagból az érintett témákról minden további nélkül teljes kép bontakozik ki – ezt csak egy körültekintő történeti tanulmány érheti el –, mivel e jelentések tulajdonképpen szánalmas csőlátással, az ellenséget fürkésző szellemben, a negatívumok és konf-

liktusok megragadására törő redukcióval készültek. Minthogy ilyenformán sokszor igen sarkított nézetek, vélemények és kívánalmak szerepelnek a szövegekben, néhány esetben az ezekbe foglalt tények valóságértéke megkérdőjelezhető, vagy más forrásból igazolásra szorul. A szövegek tehát nem mindig feltétlenül a szóban forgó történeti fejleményeket és személyeket, hanem éppenséggel az ÁVO-t, az ÁVH-t jellemzik a legjobban. Ezzel együtt, amilyen lehangoló emberileg, természetesen oly mértékben érdekfeszítő történeti és politikai szempontból, hogy e fürkésző és ugrásra kész szervezet milyen képet formált magának a kereszténydemokrácia politikusairól.

Megfigyelt személyek (Mindszenty, Barankovics, Mihelics, Czapik)

Ezeknek az éveknek a roppant nehézségeiből, súlyos dilemmáiból, a kommunista hatalmi tényező romboló jelenlétéből következett, hogy a politikai életben, a polgári társadalmat képviselő erők körében sokszor fájdalmas megosztottság alakult ki. A kommunista erőpolitika és taktika végső soron megoldhatatlan problémájából fakadóan az egyébként hasonló világnézetet valló, kereszténydemokrata szellemiségű államférfiak, nagy formátumú polgári politikusok kényszerpályára kerültek, ahol a kommunizmussal szemben viselt harcukban nemegyszer egymástól eltérő taktikai elképzelésekbe, politikai irányokba szorultak.

Erre a helyzetre az egyik legfontosabb példa Mindszenty József és Barankovics István viszonya. Kettejük között a keresztény politika mibenlétéről és a kommunistáknak tehető engedmények kérdéséről vallott nézeteik különbsége miatt feszültség alakult ki. Ezt a viszonyt árnyaltan és gazdagon mutatja be Kovács K. Zoltán a már idézett *Félbemaradt reformkor* című kötetben.[6] Mindszenty

és Barankovics politikai felfogásának különbsége az ÁVO figyelmének homlokterében állt, amely a maga részéről mindent meg is tett e viszony elmérgesítéséért. Az alábbi jelentések főleg ezt a kérdést érintik.

Jelentés. Bp. 1947. október 10. 1000/111. sz.: „Egy katolikus író, a katolikus közéletnek a nyilvánosság előtt még alig észrevehető válságát úgy fejtette ki, hogy egy test két fejjel: az egyik fej Mindszenty, a másik Barankovics. A püspöki kar eltérő véleménye a gyakorlati politikában arra kényszeríti Mindszentyt, hogy nyíltan ne támadja Barankovicsot, személyes befolyását azonban változatlanul arra használja, hogy Barankovicsot lehetetlenné tegye. A püspöki kar határozatai közül a prímás a katolikus egyetem tervét meglehetősen lanyhán kezeli, mert ezen a téren dolgozik most Mihelics Vid demokrata néppárti képviselő is, (Mindszenty) ellenben csaknem kizárólag a katolikus napilap kérdésével foglalkozik. A napilap kérdésében legszűkebb környezetén kívül a katolikus közéleti tényezők közül senki nincs Mindszentyvel egy véleményen. Lehetetlennek minősítik olyan napilap szerkesztését, amely a prímásnak mindenben és kizárólagosan engedelmeskedik. Barankovicsék ezzel szemben tudják, hogy a prímás minden eszközzel igyekszik megakadályozni, hogy a Hazánk napilapként megjelenhessen, mert akkor a katolikus közvélemény számára – mely a Demokrata Néppárt és Mindszenty közötti ellentétekről nincs megfelelően tájékozódva – szükségtelenné válik Mindszenty napilapja." (66. o.)

Jelentés. Bp. 1947. október 3. 1000/105. sz.: „Endrédy Vendel zirci apát elmondotta Kalmár Ödön ciszterci szerzetesnek, hogy Mindszenty hercegprímás a lehető legellenszevesebb hangon nyilatkozott Barankovicsról, és nagyon rossz néven vette a ciszterektől, hogy helyiséget adtak Mihelics Vidnek a választások előtti papi összejövetelekre." (61. o.)

Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy Mihelics Videt régi szálak fűzték Zirchez, hiszen ifjúkorában, Békefi Remig alatt, itt volt ciszterci novícius, de felszentelése előtt kilépett a rendből. – Az előbbieknél nem kevésbé jellegzetes szövegek azok a jelentések, amelyek Mihelics Viddel kapcsolatban Czapik Gyula egri érsek felfogásáról, és a környezetét alkotó személyek magatartásáról számolnak be. Mihelics Vid még a 30-as évekre visszamenő régi barátságban állt Czapik Gyulával, Egerben pedig, mint említettük, parlamenti képviselői mandátumot szerzett, továbbá az egri érseki jogakadémián a jogbölcselet tanára volt.

Papp Antalnak, a Hazánk[7] szerkesztőjének a véleményét kihallgatva egy 1948. január 16-án kelt jelentés többek között a következőket mondja: „Sokan azt hiszik, hogy a maga egyházias irányával Mihelics az egyház embere; ez tévedés. Viszont annál több köze van az egri érsekhez, akinek közeli személyes híve, és abból, hogy Mihelics időnként minő hangon és minő csalódottsággal nyilatkozik a prímásról, hozzávetőleg meg lehet állapítani, hogy a Mindszentynél jóval egyezkedőbb hajlamú Czapik Gyula miként vélekedik a helyzetről." (88. o.; lényegében ugyanezt a megállapítást teszi az 1000/190. sz., 1947. január 17-i jelentés is).

Jelentés. Bp. 1948. május 4.: „Katona Jenő május elsején a koalíciós pártok megbízott szónoka volt az Egerben rendezett ünnepségeken. Arra a kérdésre, hogy tiszteletét tette-e Czapik érseknél, rendkívül mérgesen és elutasítóan felelte: ilyesféle békülésről és gesztusról ő tudni sem akar, hiszen fiatal újságíró korában heves problémái voltak Czapikkal, aki akkoriban a Magyar Kultúra szerkesztője volt, míg Katona a katolikus irodalmi front baloldalán helyezkedett el.[8] Megerősíti azt a hírt, hogy Czapik egri érsek kizárólag Barankovics-párti emberekkel van körülvéve. Egy kvartett működik körülötte: Mihelics Vid, Pálos jogakadémiai tanár[9], Kovrig Béla jogakadémiai tanár és Kiss

István teológiai tanár, aki az előző parlamentben kisgazdapárti, majd pártonkívüli képviselő volt (...) Ez a társaság a Barankovics-párt egész vezérkara, melynek igen nagy hatása van a város közéletére. Katona Jenőnek az a benyomása, hogy az egri kisgazdapártiak is Barankovics pártjának nyomása alatt állnak. Az egri helyi közéletben igen-igen nagy tekintélye van Mihelics Vidnek, és a most ellene irányzott baloldali és kisgazdapárti támadások ott meglehetősen rossz benyomást tettek. A továbbiakban Katona arról beszél, hogy Ortutay nagy gondot fordít mostanában Mihelicsre. Katona Jenő is nagy buzgalmat fejt ki Mihelics régi cikkei, tanulmányai felkutatásában, melyek általában az újrendiséggel foglalkoztak." (98. o.)

Az előbbiekhez hasonló eredményre jut egy másik, 1948. április 30-án készült jelentés, amely Czapik környezetének leírása után megállapítja: „Különben Ortutay Gyula ismételten megüzente Mihelicsnek, hogy maradjon nyugton, mert bőségesen van az elmúlt korszak újrendi és hivatásszervezeti félhivatalos mozgalmaiból kellemetlen politikai anyag ellene." (103. o.)

Mihelics Vid felfogása

A kommunista politika ismert eljárása volt, hogy ellenfeleik korábbi munkásságát a „reakciós", „fasiszta" stb. jelzőkkel látták el. Ez történt Mihelics Viddel is, aki a 30-as években a keresztény alapon álló hivatásrendi társadalom elvének jeles képviselője volt[10], s akit azzal próbáltak sarokba szorítani, hogy ilyen irányú munkásságát önkényesen az előbbi fogalmakkal illették (alapvetően ennek a propagandának a folytatásából ered, hogy a hivatásrendi társadalommal kapcsolatban azóta is sok tévképzet él a köztudatban). Mihelics Videt számos ilyen szándékú támadás érte az országgyűlésben, beszédekben és újság-

cikkekben, különböző kommunista vagy más, baloldali érzelmű személyek részéről (Ortutay Gyula, Justus Pál, Gogolák Lajos, Katona Jenő stb.).[11] Mihelics Vid Ortutay Gyula vádjaira a Hazánkban közzétett terjedelmes cikkben válaszolt.[12]

Az említett hadviselésben az sem zavarta a kommunista ideológiát, hogy a dosszié más lapjain ugyanilyen ÁVH-jelentések voltak kénytelenek megállapítani Mihelics Vid náciellenes magatartását is.

Egy 1950. március 29-én kelt összefoglaló életrajz többek közt megállapítja: „Írásaiban a nyugati katolikus pártok, főleg a franciaországi MRP szellemében foglalkozik a politikai kérdésekkel. Ennek a nyugati liberális katolikus politikai vonalnak a propagálása bizonyos mértékig szembeállította Mindszenty nyíltan fasiszta (sic) politikájával. Ez az állásfoglalás, bár látszatra demokratikusabb volt Mindszenty vonalánál, veszélyességében azonban semmivel sem kisebb annál, mert némi (sic) keresztény-szocialista elméleti megalapozottsága is van."[13] (5. o.)

Egy 1946. október 1-jén készült jelentés egyebek mellett megállapítja: „Teleki Pál felkérésére a dunántúli theológiai szemináriumokba a nyár folyamán összehívott lelkészkedő papság számára előadásokat tartott a katolicizmus és nácizmus összeférhetetlenségéről. Általában tanulmányai után szellemi életünkben egy francia értelmű keresztény demokráciának volt képviselője (...) Mihelics egyik könyvét a szociális kérdésekről[14] indexre tették, de a budapesti tudományegyetem igazolóbizottságában Szalai Sándor, a Népszava külpolitikusa, egyetemi tanár, megállapította, hogy Mihelicsnek ezt a munkáját jól ismeri, és nem találja fasiszta könyvnek. (...) Tudományos körökben náciellenesnek ismerték. Mindenesetre a katholikus társadalombölcseletnek, Kecskés (Pál) mellett, a Vatikán előtt és a franciaországi katholikus körökben is, egyik legtekintélyesebb képviselője." (11. o.)

Ortutay Gyula politikai szereplése, vérbeli kommunista tevékenysége (az ún. „0" csoport működése) a kisgazdapárt színeiben, az iskolák pártállamosításában tetőző dicstelen és kártékony tevékenysége vallás- és közoktatási miniszterként, olyan témák, amelyek nem e lapokra tartoznak.[15] Ide kívánkozik viszont egy jelentés, amely kitér az iskolaügy kérdésére:

1948. január 8-i jelentésük szerint „Mihelics Vid január 4-én és 5-én Czapik Gyula érseknél tárgyalást folytatott az iskolák államosításának kérdésében. A tárgyaláson részt vettek Mihelicsen kívül Kiss István teológiai tanár és dr. Száva János érseki titkár is. Az iskolák államosításával kapcsolatban erős agitációt fejtett ki. Kijelentette, hogy fel kell lépni az államosítás ellen, ha kell, a párt feloszlatása árán is." (7–114. o.)

A Demokrata Néppárt feloszlatása

A demokráciának azonban nem volt eszköze a kommunista erőszak ellen, amely hamarosan teljesen uralma alá hajtotta a magyar társadalmat. Az egyházi iskolák államosítása (1948. június 16.) után, az állandó támadásokat és meghurcolásokat követően, egyre jobban kiteljesedett az ellenzéki pártok, köztük ekkor elsősorban a Demokrata Néppárt, valamint az egyházak elleni hadjárat, amelynek csúcspontja fél évszázaddal ezelőtt Mindszenty József bíboros érsek hercegprímás letartóztatása (1948. december 26.), majd koholt pere és elítélése (1949. február 3-8.) volt. A Demokrata Néppárt egyszerűen lehetetlen helyzetbe került, tagjai a fizikai fenyegetettséggel kellett hogy számot vessenek. Ilyen körülmények között, ahogy azt az erre vonatkozó tanulmányok[16] megvilágítják, a párt feloszlott,

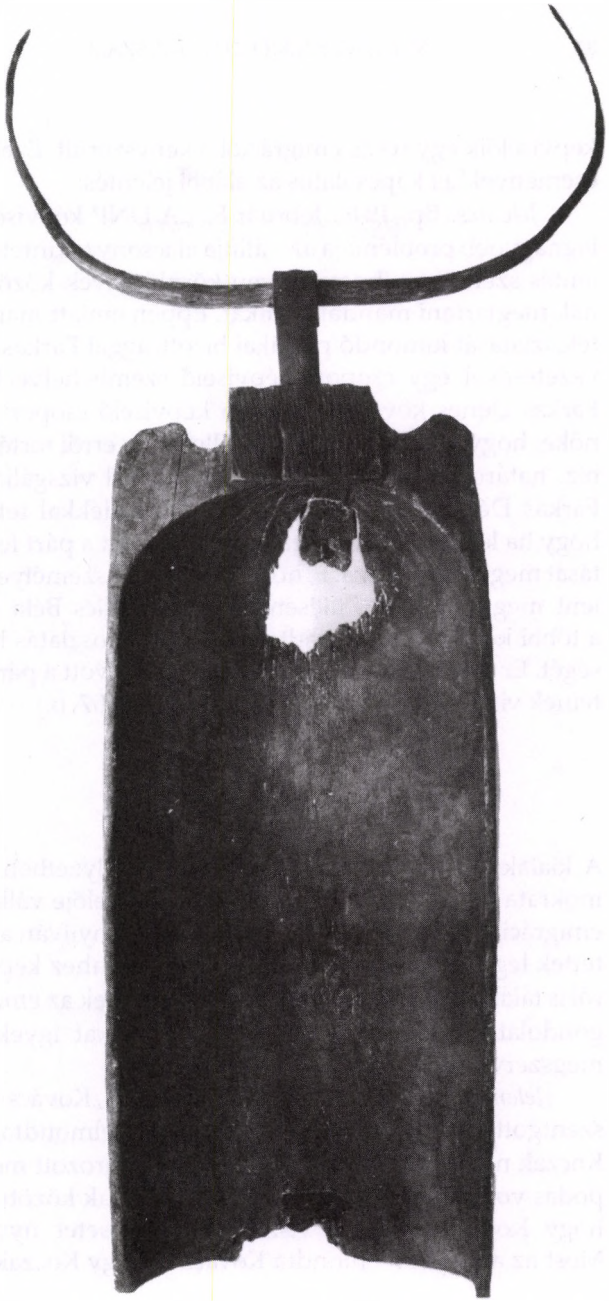

képviselőik egy része emigrációba kényszerült. Ezekkel az eseményekkel kapcsolatos az alábbi jelentés:

Jelentés. Bp. 1949. február 8.: „A DNP képviselőinek legnagyobb problémája az – állítja alacsony tekintettel a jelentés szerzője –, hogy milyen körülmények között tudnák megtartani mandátumaikat. Éppen emiatt már a párt feloszlatását kimondó politikai bizottsággal Farkas Dénes vezetésével egy csoport képviselő szembehelyezkedett. Farkas Dénes követelte, mint a képviselő csoport korelnöke, hogy a párt feloszlatását, illetve az erről történt pol. biz. határozatot a képviselőcsoport újból vizsgálja felül. Farkas Dénes és csoportja azzal a szándékkal tette ezt, hogy ha lehet, a felülvizsgálás ürügye alatt a párt feloszlatását megakadályozza. F. hó 7-én azonban személyesen jelent meg a pol. biz. ülésén, és ott Mihelics Béla Vid és a többi képviselők elfogadtatták vele a feloszlatás helyességét. Ezzel a ténnyel Farkas Dénes felhagyott a párt kereteinek visszaállítási törekvéseivel. 22/8." (107. o.)

Emigrációs tervek

A kialakult kilátástalan és fenyegetett helyzetben a Demokrata Néppárt 11 országgyűlési képviselője vállalta az emigrációt.[17] Ha valami, úgy az emigráció nyilván az érintettek legtitkosabb tervei közé tartozott. Ehhez képest arról is találunk ÁVH-jelentést, hogy némelyek az emigráció gondolatával foglalkoznak, s eltávozásukat igyekeznek megszervezni.

Jelentés. Budapest, 1949. február 5.: „Kovács József szentgotthárdi DNP képviselő f. hó 4-én elmondta, hogy Koczak nagyon csúnyán becsapta őt. Határozott megállapodás volt ugyanis Kovács József és Koczak között azzal, hogy Koczak magával viszi Kovács Józsefet nyugatra. Most az a helyzet – mondta Kovács –, hogy Koczak, ami-

kor kiutasítása után elhagyta az országot, magával vitte Barankovics Istvánt, és ő itt maradt.

Ezután Kovács József elmondta, hogy a DNP több képviselőjével együtt rövid időn belül nyugatra szöknek; a szökés lebonyolítását Kovács József intézi. Nem mondta el Kovács a csoport összes tagjait, de megemlítette, hogy a legjelentősebbek Mihelics Béla Vid és Eszterhás György lesznek, célzott még Mézes Miklósra is. Panaszkodott, hogy január 15-ig módjában lett volna egy katonai parancsnok kocsiján átmenni a határon, de ez már nem aktuális, és így más vonalat kell megpróbálni. Először Zalaegerszegre utazik, és ha ott nem tudja megszervezni a csoport kijuttatását, akkor a számára kevésbé biztos utat – Sopron mellett – fogja választani.

Kovács József elmondta ezután, hogy Belső Gyula jelenleg Budapesten tartózkodik, de senkivel nem közli lakáscímét. Belső a közelmúltban átszökött Jugoszláviába, ott 8 napig le volt zárva, nagyon rosszul bántak vele, jegyzőkönyvet vettek fel illegális határátlépésről, és elvették minden iratát. Állítólag végül sikerült megvesztegetni/e/ két katonát, gyűrűjével és órájával, úgy tudta csak elkerülni, hogy hivatalosan átadják a magyar határőröknek. Kovács József szerint jelenleg Kovács K. Zoltán készíti elő Sopronban Belső Gyula közeli disszidálását. 33/7/29." (106. o.)

A kommunista uralom alatt

Annyi bizonyos, hogy Kovács Józsefet, amikor 1949. március 12-én Sopronnál tényleg megkísérelte elhagyni az országot, az ÁVH letartóztatta, első fokon 12 és fél évre ítélték, végül 1954-ben engedték szabadon.[18] Mihelics Vidről szólva viszont jelezni kell, hogy bármilyen okból szerepelt is a neve a jelentésben, ő végül is itthon maradt, az Új Ember és a Vigilia szerkesztőségében folytatta munkáját, és

igyekezett az adott helyzetben a keresztény szellemet ébren tartani. Ekkori közéleti tevékenységére vonatkozik az alábbi két jelentés:

„8/11-es ügynök 1949. június 14-i jelentése szerint Mihelics Vid, Sík Sándor és Bálint Sándor szegedi egyetemi tanár ifjúsági illegális szervezkedést vezetnek. Dobi János író elmondása szerint a szervezkedés gyakorlati megindítását a kb. 2 hónapig illegálisan Magyarországon tartózkodó Saláta Kálmán indította meg. Barbély György áv. törm." (8-9. o.)

Jelentés. Budapest, 1949. június 15.: „Dobi János elmondta, hogy a szervezkedésnek, melyben részt vesz, Sík Sándor egyetemi tanár, Bíró (nyilván: Bálint) szegedi egyetemi tanár, Mihelics Vid volt DNP képviselő és a piarista rend főnöke (természetesen ismét Sík Sándor, akinek a szerepeltetése máshol is gondot okoz: a dosszié tartalomjegyzéke szerint foglalkozása: „piarista rendfőnök") a résztvevői, illetve vezetői. A szervezkedés a »Vigilia« társaságon belül folyik. A szervezkedés fenti vezetői ma este jönnek össze megbeszélés végett a Mátyás pincébe, vagy akadályoztatás esetén a Molnár utcai vendéglőbe. Dobi elmondta még, hogy rövidesen le kell utaznia B. Szabó Istvánhoz. 16/8/11." (109. o.)

A mindent átfogó ellenőrzés és kényszer az ezt követő időkben olyan képtelen helyzetet eredményezett, amelynek a mibenlétéről a kívülálló, a kései szemlélő nehezen képes pontos fogalmat alkotni. Azok, akik itthon maradtak, s egyáltalán valamit képviselni akartak a korábbi szellemiségből, nem kerülhették el az új történelmi korszakkal való számvetést. Ebből a szempontból igen fontosak az alábbi jelentésben foglalt megállapítások:

Jelentés. Budapest, 1950. március 6.: „A katolikus politikának ma egyetlen lehetősége az – mondta Mihelics –, hogy depolitizálni kell a sajtót és a mozgalmat. Nincs ér-

telme a további kísérletezésnek a rendszerrel szemben, mert a fennálló veszedelem nem áll arányban az esetleg elérhető sikerrel. Ma az események már túlnőttek rajtunk, s ma minden igyekezettel azon kell lenni, hogy átmenthessük magunkat. 2/2." (21. o.)

Nem tehetjük meg, hogy ne idézzük fel ezzel kapcsolatban az egyik legnagyobb gondolkodó, Platón szavait, aki nevezetes hetedik levelében ezt a megállapítást teszi: „A bölcs embernek hazájával szemben is ezt a felfogást kell egész életén át szem előtt tartania. Ha az a véleménye, hogy hazáját helytelenül kormányozzák, szavát csak akkor emelje fel, ha azt hiszi: nemhiába beszél, és szavai nem fogják vesztét okozni. Ne akarja azonban hazája alkotmányát erőszakkal megváltoztatni, ha azt látja, hogy száműzetések és tömegmészárlások nélkül lehetetlen a legjobb kormányformát megvalósítani. Lelki nyugalmát megőrizve, imáiban kérje ilyenkor a legjobbakat mind önmagának, mind pedig hazájának."[19]

Külön áttekintést érdemelnének azok az ÁVH-jelentések, amelyek tükrében elénk tárul, milyen hallatlan szorításban kellett pl. az Új Ember szerkesztőinek az 50-es években állandóan arra fordítaniok figyelmüket, hogy a lap puszta fennmaradását biztosítsák. Ezek az írástudók, akik katolikus sajtónk, tudományosságunk és irodalmunk nagy nemzedékét alkották, egy jobb korban többnyire katedrát kaptak volna – s most félművelt vagy fondorlatos hatalmasságok rögeszméire kellett hogy tekintettel legyenek. Ebben a rendszerben, amely a szellemet lábbal tiporta, az ő kivételes diplomáciai érzékükre, tárgyalókészségükre, önuralommal társult nyitottságukra és küldetéstudatukra volt szükség ahhoz, hogy különböző formákban és műfajokban meg tudjanak őrizni valamit abból, amit értékesnek és szükségesnek tartottak.

Ezt a szomorú korszakot felidézve befejezésül az alábbi gondolatot szeretnénk kihangsúlyozni. Ha végigpillan-

tunk e korban a humánum embereinek hányatott életútján, az utókor, a hagyományokat igénylő nemzedékek nevében hálásan gondolhatunk azokra, akik akár az emigráció keserűségei közepette, akár az itthoni lét embert próbáló terhei alatt, vállalták keresztény küldetésüket. Legjobbjaink idehaza azon fáradoztak, hogy a vallási és a szellemi élet kereteit, intézményeit lehetőleg fenntartsák, mert az a belátás vezette őket, hogy a keresztény ember evilági hivatása szerint az egyháznak folytonosan testet kell öltenie minden korszakban. Ahogyan Mihelics Vid egyik írásában megfogalmazta: „Nem létezik teljességgel negatív valóság."[20] A nyugati világban és a világegyházban pedig megadatott, hogy az igazságot melléktekintetek nélkül néven nevezzék, s ez az emigrációnak mindig pótolhatatlan érdeme marad. E széthasadt korban így e két csoport, lehetőségeinek megfelelően, kiegészítette egymást, és együtt jelenítette meg azt a szellemet, amely a nemzetet tovább éltette.

Frenyó Zoltán

Jegyzetek

1 E tanulmány eredetileg megjelent: Bagdi Gábor–Gyorgyevics Miklós–Mészáros József (szerk.): *Kereszténység és közélet.* Tisztelgés Kovács K. Zoltán 75. születésnapján. Barankovics Akadémia Alapítvány, Bp., 1999. 174–188. l. Nem került könyvárusi forgalomba.

2 *Félbemaradt reformkor. Miért akadt el az ország keresztény humanista megújulása?* Róma, 1990.

3 Ld.: Rónay György: *Szent Ágoston üzenete.* Új Ember, 1950. szeptember 3. Vö.: Elmer István: *A történelem orgonáján Isten játszik.* 50 éves az Új Ember. Új Ember Kiadó, Bp. 1995. 63. l.

4 Frenyó Zoltán: *A magyar Gironde útjain.* Adalékok Mihelics Vid pályaképéhez. Magyar Szemle, 1992/1. (november); *Katolikus gondolkodó a forradalomban. Mihelics Vid 1956-ban.* Új Magyarország, 1995. november 11.; *Eszmék és tények professzora. Mihelics Vid* (1899–1968), In.: Kovács K. Zoltán–Rosdy Pál (szerk.): *Az idő élén jártak. Kereszténydemokrácia Magyarországon (1944–1949).* Barankovics István Alapítvány, Bp., 1996.; *A kereszténység jövője Mihelics Vid munkásságában.* Távlatok,

1996/3-4.; *Katolikum és politikum Mihelics Vid 1945–1956 közötti munkásságában.* Valóság, 1998/2.

5 Mihelics Béla Vid, személyi dosszié. ÁVH I/2-a osztály, 10-30158 szám. 130 oldal. Történeti Hivatal, 0-10904 jelzet. A dosszié aláírói: Szöllösi György áv. alezr. I/2. oszt. vez., Szamosi Tibor áv. szds. I/2-a alo. vez., Barbély György áv. törm. I/2-a aloszt.

6 *Félbemaradt reformkor*, im. 173. skk., 183. skk., 231. skk. l.

7 A Hazánk évfolyamai a magyar sajtótörténet fontos, de mindeddig alig méltatott fejezetét alkotják. A lap Mihelics Vid munkásságában is jelentős helyet foglal el, mert 1947–1949 között itt vezette társadalomelméleti rovatát, amelyet azután néhány évvel később Barankovics István az emigrációban *A keresztény politika iskolája* címmel két alkalommal kiadott (Salzburg, 1951.; New York, 1952.) Ld. bővebben: Frenyó Zoltán: *Katolikum és politikum*, i. m.; Barankovics István: *A keresztény politika iskolája.* Bevezetés. In: Kovács K. Zoltán–Rosdy Pál (szerk.): *Barankovics István öröksége.* A modern kereszténydemokrácia atyja. Barankovics István Alapítvány, Bp., 1997. 72–83. l.

8 Hasonló okokból támadt ellentét Mihelics Vid és Katona Jenő között is. Az ifjú reformkatolikus nemzedék tagjaiként eredetileg mindketten részt vettek a Korunk Szava (1931–1939) megalapításában. A csoportban azonban néhány év alatt jellegzetes ellentétek alakultak ki, amelyek következtében a mérsékelt irányt követők (Aradi Zsolt, Balla Borisz, Possonyi László) kiléptek és életre hívták a Vigiliát, ill. Új Kort. Velük tartott fenn baráti kapcsolatot Mihelics Vid, aki ettől az időtől a Katolikus Szemlét szerkesztette. A másik oldalon viszont a „Magyar hitleristák"-at (Cserépfalvi, Bp. 1936.) kutató Katona Jenő, továbbá – az éppen tőlük elfordult Vigiliában is helyet találó – Just Béla és Horváth Béla azt a nyugtalan, radikális és nemegyszer a bolsevizmushoz eljutó szellemet képviselték, amelyet ezen a vonalon „baloldali katolikus"-nak szoktak nevezni. Erről az oldalról, a Korunk Szava és utóda, a Jelenkor hasábjain sokszor érték nyers támadások Mihelics Vidnek az Új Korban és máshol megjelent írásait. Ld.: Frenyó Zoltán: *A magyar Gironde útjain*, i. m.; Possonyi László: *Tettenérés.* Ecclesia, Bp., 1980. különösen 153–235. l.; Tóth László: *Horváth Béla „Végkora".* Katolikus Szemle, 1964/2. 164–168. l.

9 Helyesen: Pálosi Ervin (1891–1941), az Egri Érseki Jogakadémia, a Ferenc József Tudományegyetem és a Kolozsvári Egyetem tanára, az egri vár áldozatos feltárója volt. Ld.: László Vince: *Az ötvenéves egri várkutatás két megindítója.* Vigilia, 1975/3.; Kisléghi Nagy Dénes: *Pálosi Ervin emlékezete.* Székfoglaló. Kolozsvár, 1942. Amint az a halálozási évszámból kitűnik, Pálosi ekkor már nem élt. Egyébként Mihelics sógora volt. Kovrig Bélát (1900–1962) és Mihelics Videt valóban régi szívélyes baráti és szoros munkatársi kapcsolat fűzte egymáshoz. Mindketten a 30-as évek azonos felfogású, vezető szociálpolitikusai voltak. Kovrig

1948. augusztus végén menekült nyugatra. Ausztrián és Román keresztül az Egyesült Államokba érkezett, s itt a millwaukee-i Marquette Egyetem szociológiatanára lett.

10 Mihelics Vid: *Világproblémák és a katolicizmus.* DOM, Bp. 1934.; Az új Portugália. Franklin, Bp., 1938.; A hivatásrendi társadalomról írott cikksorozata (27 írás): Nemzeti Újság, 1940. július 14. – 1941. március 29.

11 Ortutay Gyula beszéde: Kis Újság, 1948. április 20.; Gogolák Lajos: *Egyszerű felelet kétszínű mesterkedésekre.* Politika (szerkesztője: Katona Jenő), 1948. május 1.; Justus Pál országgyűlési beszéde, 1947. november 19. Országgyűlési Értesítő, 1947. 1114–1131., különösen 1122–1125. hasáb.

12 Mihelics Vid: *Válaszom Ortutay Gyulának.* Hazánk, 1948. április 23.

13 E „némi" elméleti megalapozottságra ld. pl.: Mihelics Vid: *Keresztényszocializmus.* Magyar Szemle Társaság, Bp. 1933.

14 Mihelics Vid: *A szociális kérdés és a szocializmus.* Kellner, Bp. 1935.

15 Mészáros István: *Mindszenty és Ortutay.* Bp. 1989.

16 Félbemaradt reformkor, i. m. 235–238. l.; Elmer István: *A Keresztény Demokrata Néppárt, majd Demokrata Néppárt története (1944–1949),* In: Az idő élén jártak, i. m. 110. l.

17 *Félbemaradt reformkor,* i. m. 237. l.

18 Csicskó Mária–Szabó Róbert: *A Demokrata Néppárt képviselői.* In: Az idő élén jártak, i. m. 156. l.

19 Platón: *Hetedik levél.* Ford.: Faragó László. Platón Összes Művei. Európa, Bp., 1984. III. köt. 1054. l.

20 Mihelics Vid: *Eszmék és tények.* Vigilia, 1967/10.

K: Bojtos Katalin
Gy. tanulmány

K: Botos Katalin

A piacgazdaság kialakításának feladatáról

X 354
X 338

A RENDSZERVÁLTÁS GAZDASÁGTANA

A „Vissza a piacgazdaságba!" jelszóval jellemezhető feladat minden volt KGST-ország számára azonos volt: a jogi szabályozás piackonformmá tétele, a privatizáció megvalósítása, és az átállás terheinek társadalmi és gazdasági menedzselése.

A kérdés csupán az, hogy e feladat végrehajtásának milyen helyzetből kezdtek neki az egyes gazdaságok, s milyen extra terheket kényszerültek hordozni azon az általános, nagy tehertételen túl, amit maga a központi tervutasításos rendszer rossz allokációs mechanizmusa hozott magával. (Ahogy ezt egy kortárs megfogalmazta: „Nem a rendszerben volt a hiba. *Maga a rendszer* volt a hiba…")

Önként és dalolva

Magyarország sajátos helyzetben volt a többi KGST-országhoz képest. Az ötvenes évek elképesztő gazdaságpolitikája után – amely a padlások lesöprésével szolgaian utánozni próbálta a harmincas évekbeni szovjet modellt – önellátó, sőt, exportőr volt mezőgazdasági cikkekből, s így az éhezés réme nem fenyegette – míg, mondjuk, a lengyel gazdaság – jelentős mezőgazdasági szektora ellenére – folyamatosan ellátási zavarokkal küzdött. Az életszínvonal kielégítőnek minősíthető volt; itt eltekintünk attól, hogy ezt a magyar polgárok jelentős második gazdaságbeli te-

vékenységgel érték el, tehát túlmunka árán. Az ellátás szempontjából ugyancsak relatíve jó helyzetben lévő csehszlovákok pedig más árat fizettek: amellett, hogy ők is politikai inaktivitásra kényszerülve ették a prágai sonkát, elhanyagolták, szennyezték a környezetet, s ebben a formában adósodtak el a jövő számlájára.

Maga a második gazdaság jellegzetes magyar sajátosság volt. E szektor tűrt, majd támogatott jellege számos gazdasági eredmény forrása volt, így többek között éppen a mezőgazdasági export szempontjából döntő jelentőséggel rendelkezett. A termelőszövetkezetek felvásárolták a háztájiban nevelt disznókat, de biztosították a szerződött mennyiség takarmányellátását is – majd exportra vitték a felvásárolt húst, mint a szövetkezet termékét. Emellett ez a rendszer éppúgy elérte a politikai inaktivitást, mint a csehszlovákiai diktatúra, ráadásul nem is kényszerrel. Önkéntes politikai önkorlátozásról volt szó, hiszen mindenki rohant – a „közösben" végzett munka után – a telkére, fusiműhelyébe, esetleg írógépe, majd számítógépe mellé, nem ért rá illegális eszmecserékre... 1990-re Magyarország szabályozási szempontból is szinte valamennyi KGST-tagországot megelőzte a piaci elemek beépítése terén. Az úgynevezett *modified centrally planned economy, a módosított piacgazdaság* egészen kitenyésztett mintapéldányának voltunk tekinthetőek, az „indirekten direkt" irányítás műremeke. Itt csaknem minden elérhető volt önkéntes, érdekeltségi alapon, hiszen e szabályozók úgy voltak beállítva, hogy kizárólag egyirányú utca állt a döntést hozó egyedek előtt: az, amely a központ akaratával egybeesett. Úgy voltak ugyanis kiépítve az érdekeltségi mechanizmusok, s ha nem voltál önmagad ellensége, boldogulni szerettél volna, telekre, házra, Trabantra gyűjteni, akkor azt tetted, amire az ösztönzők ösztönöztek... Ezzel a központ jelentős erőfeszítést takarított meg magának, hiszen a „hogyan" kérdésére szabadon hagyta a választ.

Azt nem feltétlenül akarta meghatározni, mi módon éred el a kívánatos célokat. Ebben azért volt bizonyos pozitívum. A magyar munkaerő találékonyságához, innovatív szelleméhez nagyban hozzájárult a kísérletezés lehetősége. Más irányba azonban nem terelődött a gazdaságpolitika, hiszen a KGST-kapcsolatok jövedelmezőnek tűntek az ország polgárai számára – s rövid távon ez cáfolhatatlannak tűnt. Ki lehetett mutatni, hogy olcsóbban termeljük ki a rubelt, mint a dollárt, s ezért cserébe olajat, gázt (is) kapunk, lehet korszerűsíteni a lakások fűtését, el lehet adni a káposztát, paprikát savanyúságnak („zakuszka"), s a szakszervezet elvisz még Szocsiba is. A hosszú távú veszélyek felidézése, a KGST-kereskedelem gazdaságosságának megkérdőjelezése szinte lehetetlen volt.

E sorok szerzője többórás telefonbeszélgetésekben vitatta meg a gázvezeték építésével kapcsolatos úgynevezett beruházási hozzájárulások gazdaságosságának kérdését magasan kvalifikált, s kimondottan jóindulatú, magas beosztású kormánytisztviselőkkel, akik arról próbálták meggyőzni, hogy e döntések nem politikai nyomás eredményei. Igenis, úgymond, alátámaszthatóak közgazdasági érvekkel. (A beruházási hozzájárulás az olaj-, illetve gázimport biztosítása érdekében a Szovjetuniónak nyújtott hosszú lejáratú, részben dollárban, részben építőipari kivitelezés formájában nyújtott hitelt jelentett.) Holott a gazdaságtalanul szervezett kivitelezés, a kedvezőtlen devizaátszámítás, a devizahitel kamatainak konkrét fizetési módja, a kényszerűen felvállalt devizaadósság – amit azért vettünk fel, hogy továbbadjuk – még akkor is kedvezőtlenné tették volna a vállalkozást, ha abból indulunk ki, hogy a törlesztés fejében kapott gázra a gazdaságnak szüksége van, s dollár nehezen lett volna biztosítható ahhoz, hogy máshonnan vegyük meg az energiát. Annyi pénzzel ugyanis, amennyit a hitelezésre – kölcsönből (!) – szántunk, elvileg a konvertibilis piacra termelő *magyar tulajdonú* exportkapacitás is lét-

rehozható lett volna. Olyan beruházás, amely a mi tulajdonunk marad, s amelynek értékesítéséből befolyó deviza az energiahordozó-importot hosszú távon fedezni tudta volna.... *Nem igaz*, hogy egymilliárd dollárnyi felvett hitel, melyet tovább kellett kölcsönöznünk, hazai felhasználás esetén, korszerű importberendezésekre fordítva ne tette volna lehetővé eladható, versenyképes termék gyártását tőkés export céljaira. És mégis, a korabeli gazdaságvezetés nem ismerte – nem ismerhette – el az ügylet gazdaságtalanságát, hiszen a döntés *nyilvánvalóan* nem szabadon meghozott volt. (Az erről szóló tanulmányom pedig nem kapott engedélyt a megjelenésre.) A legmegdöbbentőbb tehát, hogy *társadalom teljes konszenzusa* mellett valósult meg ez a séta a zsákutcába. A nyereségrészesedési rendszer, a gmk-zás, – a vállalati gazdasági munkaközösségekben való dolgozás –, a jövedelemelköltés meghatározott lehetőségeivel párosulva – pl. az utazási devizakeretek bevezetése, vagy a fellendülő üdülőépítkezések – mindenkit érdekeltté tettek a forintban jövedelmezőnek látszó szocialista export fokozásában. Az összes magyar állampolgárt. Ez pedig – párosulva a devizaszabályozás nagyon is központilag irányított voltával (pl. árfolyam-politika az antiinflációs küzdelem szolgálatában) – egyenesen vezetett a konvertibilis devizaadósságok növekedéséhez. A mesterségesen csökkentett árfolyamok olcsóbbá tették a dollárimportot, érdemes volt behozni tőkés alkatrészeket, technológiát, know-how-t. Az olcsó dollár a vállalatokat érdekeltté tette abban, hogy „felkeményítsék" kissé a szocialista exportot, s így akár dollárfizetési mérlegdeficit árán is, de rubelkövetelésekre tegyenek szert. (Felkeményítésnek nevezték, hogy a szocialista exporttermékekbe beépítettünk dollárimport-tartalmat.) Csakhogy ez a rubelkövetelés nem volt konvertibilis! A *rubelpiacon* így versenyképes volt a magyar termék, de soha ki nem termelhette azt a *konvertibilis* devizát, amit e célra áldozott, hiszen rubelbevételét soha nem

tudta dollárra visszakonvertálni. (Lásd erről bővebben a szerző tanulmányát in: *Hungary: The second decade of the reform*. Szerkesztette: R. Clarke, Longman, 1989.) Ez azt jelentette, hogy viszonylagos jólétünket devizaeladósodás árán vásároltuk meg!

Eltért tehát a helyzetünk a többi KGST-tagországtól a külső adósságok szintjében is. Rajtunk kívül a régióban csak a lengyeleknek voltak hasonlóan magas fajlagos adósságmutatóik. A korabeli elemzések ugyan rámutattak arra, hogy a többi KGST-országnak is voltak „adósságai" a társadalommal szemben, de azok nem kifelé, hanem rejtve, befelé találhatóak, nem nyílt államadósság formájában, hanem – mint a cseheknél utaltam rá – az elhanyagolt infrastruktúra, a környezeti ártalmak, s helyenként a nyomorúság határára leszorított életszínvonal formájában. A lengyel adósság pedig jelentős részben az általános hiánygazdálkodásból fakadt, kevésbé a mechanizmus-okokból, bár a lengyel közgazdasági gondolkodás állt a legközelebb a magyarhoz. Mégis, az explicit devizaadósság súlyosabb terhet jelentett számunkra, hiszen nagymértékben behatárolta a rendszerváltozás alkalmával követhető gazdaságpolitikát. Miért? Az idézett belső adósságokkal ugyanis még meg lehet valamifajta ütemterv szerint birkózni: a devizaadósságok menedzseléséhez azonban *hitelképességre* van szükség s ez maximálisan külső megítéléshez kötött! Ily módon tehát Magyarország kívülről irányítottságának a mértéke erősebb, mint a többi országé. Hangsúlyozni kell, hogy ez csak mérték kérdése, hiszen a tőkehiányos szocialista gazdálkodási rendszer mindenképpen külső tőkebehozatalt igényelt a többi ex-KGST országnál, s ez gyakorlatilag mindenütt azonos makrogazdasági kritériumokhoz kötött. A többi ország is megkapta a felszólítást a privatizációra, a deficitcsökkentésre, az árliberalizálásra. A tőkepiac minden ország esetében figyelt az IMF kondícióira, abban látván a biztosítékot a tőkeexportra. Rugal-

massá kellett tenni az árképzést, a piacgazdaságban szokásos mértékre kellett csökkenteni az állami támogatást, különösképpen a veszteséges gazdálkodóegységek direkt, de akár az árszabályozáson keresztüli támogatását, maximálisan törekedni kellett a költségvetési egyensúlyra, minimálisra csökkentve a fizetési mérleg deficiteket, s mindezt a devizaszabályozás liberalizálásával összekötni.

E feladatok jó részének előmunkálatai Magyarországon már a korábbi politikai rendszer kereteiben megkezdődtek. E téren volt előnyünk a többi KGST-országgal szemben. Az árliberalizálás, az adóreform, a kétszintű bankrendszer visszaállítása, a konvertibilis elszámolásokra való áttérés a KGST-országokkal is mind-mind lépéselőnyt jelentett számunkra. Kár, hogy ezeket nem sikerült teljes mértékben kamatoztatni az ország javára az átálláskor. Újra csak felvetődik a kérdés: miért? Miért nem tudtunk legalább ezekből a pozitívumainkból valami előnyt kicsiholni a rendszerváltás alkalmával – ha már cipeltük magunkkal a súlyos adósságterhet?

Miért rossz a *jó?*

Valóban súlyos lépéshátránynak minősült az öröklött bruttó devizaadósságok magas, a tartalékoknak viszont alacsony, *csaknem a nullával* azonos mértéke. És furcsa módon lépéshátrány volt a *korábban kivívott jólét* színvonala is, s az is, amit maguk munkájával teremtettek meg, az is, amelyet a társadalom nagy rendszereinek költséges kiépítésével közpénzből valósított meg a magyar társadalom és gazdaság. A rendszerváltás alkalmával a túlmunkára módot adó szimbiózis a KGST-piacra termelő nagyüzemekkel gyakorlatilag megszűnt, s így az abból eredő életszínvonal-előny semmivé vált, a nagy rendszerekről pedig rövidesen kiderült, hogy gazdaságosan nem finanszírozhatók,

csak olyan áron, amely rendkívül visszafogja a gazdasági aktivitást. Az adószint emelése, vagy a tb-járulékszint növelése versenyképtelenné tehetné a magyar termelést, még akkor is, ha a magyar bérszínvonal a nemzetközi átlag alatt marad, (mint ahogy még most is ott van).

1990-ben tehát a magyar gazdaságvezetésnek szembe kellett néznie az átállás elkerülhetetlen költségeivel, úgy, hogy a teherviselő képességet közgazdaságilag az adósságszolgálat magas szintje, pszichológiailag a korábban kivívott jóléti színvonal is – az, amit a polgárok túlmunkával biztosítottak – rontotta. Csaknem elviselhetetlen társadalmi feszültséget generált volna, ha az elért társadalmi jólét szintjét *túl gyors* ütemben megingató változások mentek volna végbe a piacgazdaságra való radikális áttérés esetén. Rossz volt az átálláskor az, ami korábban jó volt – hiszen el kellett ettől a verítékkel megszerzett, s jogosnak érzett szerény jóléttől szakadni – mert megváltoztak a körülmények. Ha az emberek ezt előre felfogták volna, csaknem biztos, hogy a rendszerváltást leszavazzák... Persze a Szovjetunó akkor is szétesett volna, a következmények akkor is bekövetkeztek volna – ki tudja, talán jó lett volna, ha annak a politikai számlájára hullik vissza, aki süket fülekkel volt minden korábbi figyelmeztető szóra.

A történelem természetesen nem megismételhető kísérletek sorozata, így nehéz megmondani, vajon az alapul vett feltételezések igazak voltak-e. A puding próbája az evés, s hogy mi az elviselhető áldozat, az társadalompszichológiai tényezők függvénye is. A benzináremelés által kiváltott radikális tiltakozás – s ez megint pszichológia is – azt sugallja, hogy indokolt volt a félelem: csak óvatosan a változásokkal. (Nem kívánok belemenni azokba a vitákba, hogy az egész ügy alapvetően politikai indíttatású volt. Sőt, ezt adottnak veszem. Nem érdekesek ebből a szempontból azok a magyarázkodások sem, amelyek a kormány „igazmondását" kérték számon, ezzel indokolva a reakció

hevességét, hiszen ezek a későbbi következetlen politikai lépéseknek, ígéretekkel ellentétes gyakorlatoknak a fényében már-már nevetségesnek tűnnek. Ahogy a nagy antikommunista SZDSZ összeállt – korábbi nyilatkozataival szöges ellentétben – a volt MSZMP utódpártjával, s nem kényszerből, csak a kormányzás lehetőségeinek megragadásáért, nos ez aztán valóban meghökkentő következetlenség. S erre – akkor, s a kellő médiatámogatás hatására – semmi hasonló társadalmi reakció nem következett be! Ennyit a reakciók „spontaneitásáról". Saját tapasztalatomból mondhatom, hogy a kormányzati óvatosság a változások radikalizmusát illetően egyértelműen annak várható és megtapasztalt politikai konzekvenciái miatt jelentkezett. A direkt sokkterápia hatására a társadalom nyomban elutasította volna az éppen kormányzó hatalmat, s máris előrejött volna 1994, a rendkívül gyors privatizációval, egy-kettőre azok kezébe adva a hatalmat, akik a külföldi tőkebefektetők behozásával legalább egy kis darab kenyeret, némi foglalkoztatást ígértek volna az összeomlás következményeitől megdöbbent, annak okait a legkevésbé sem értő lakosságnak. S ebben *nem* a politikai hatalom féltése volt az elsődleges – ha hiszi valaki, ha nem –, hanem az a remény, hogy a helyzet konszolidálása kisebbé teheti a társadalmi áldozatokat, több magyar vagyon megmentését teszi lehetővé. Ezen lehet, különösen utólag, vitatkozni, de nem lehet tagadni, hogy ez is egy szcenárió.)

Az egyhamar világossá vált, hogy a piacvesztés következtében vállalati csődökkel, ennek következtében munkahelyek elvesztésére kell számolni. (Az átirányítható exportot meglepő gyorsasággal átirányították a vállalatok a fizetőképes piacokra, s így a konvertibilis export ugrásszerűen megnőtt az első két évben. Az összértékesítési lehetőség azonban csökkent, s az élénkülő importverseny következtében a hazai piacok egy része is elveszett a hazai termelők számára. A vállalati csődhullám aligha volt elke-

rülhető, különösen, mivel az állami fékező-támogató akciókat a szakmai-politikai közvélemény is a múlt továbbéléseként – szocialista módszerként – elítélte, másrészt a nemzetközi pénzintézetek ajánlásai is erőteljesen ellenezték. Ez utóbbi pedig mindaddig döntő fontosságú volt, ameddig hajszálon függött az ország külső fizetőképessége. Vessünk egy pillantást az ország eladósodottsági mutatóira a rendszerváltás küszöbén!

1990-ben az ország bruttó külföldi adóssága 21 270 millió USD volt, míg devizatartalékai az MNB rövid lejáratú tartozásai nélkül mindössze – írd és mondd – 80, azaz nyolcvanmillió dollárt tettek ki. Ez utóbbi azt jelentette, hogy tartalékaink mindössze néhány napi (!) import finanszírozását tették volna lehetővé. Az ország fizetőképessége valóban kockán forgott, s teljes egészében a nemzetközi tőkepiac, illetve a nemzetközi pénzintézetek jóindulatának függvénye volt.

Elmulasztott pillanat?

Fel-felötlik napjainkig (1999) a gondolat, hogy 1990-ben a magyar gazdaság „elmulasztotta" a történelmi pillanatot, amikor bejelenthette volna fizetésképtelenségét és hitelkönnyítési igényét. A hasonló helyzetbe került országok tapasztalatai szerint a bejelentést követő kőkemény IMF-feltételek s a tőkepiac radikálisan megemelkedő felárai drága megoldássá tették volna ezt a lépést. Más kérdés, hogy a későbbiek folyamán lehetett volna olyan csendes, nagy nyilvánosságot mellőző megoldásokat találni, amelyek végül is a terhek bizonyos csökkenésével jártak volna. Maga az átütemezés így is megvalósult – ami a lejáratok cseréjét és megnyújtását illeti, természetesen lényegében mindenfajta könnyítés, adósságcsökkentés nélkül. A többször hivatkozott lengyel megoldás a mi esetünkben

aligha lett volna járható út, egyrészt mert tartozásaink kötvényekben testesültek meg, s nem államilag garantált hitelek formájában, amelyeknél lehet a politikai tárgyalásokkal is valamelyes eredményt elérni, – különösen, ha van egy hatékony emigrációs csoport az USA-ban, amely e folyamatot lobbyerejénél fogva támogatja. Mellesleg a sikeres lengyel tárgyalások titka a nyilvánosság csaknem teljes mellőzése, s a személyi feltételekben rejlő adottságok voltak. (Stanislaw Rakowsky, a nemzetközi bank- és pénzvilág nagy öregje a kormányfő teljes támogatását élvezve bonyolította le szinte egy-két főnyi szakember bevonásával ezen össznemzeti érdeket jelentő diszkrét tárgyalássorozatot. Ez, vagy ehhez hasonló helyzet – sajnos – Magyarországon politikailag nem volt adott.) Hazánkban a szakma – miért, miért nem – nagyon megosztott volt az átütemezési tárgyalások tekintetében. E mögött lehetett a finanszírozói érdekcsoportok befolyása is, akik a követelések teljes, nem csökkentett összegére tartottak számot – noha a nemzetközi bankvilág már lefedezte elveszettnek vélt követelései egy részét céltartalékkal, netán le is írta azokat. Az értékpapírok azonban magánbefektetői kézben is voltak. (Kis tiroli szövetkezeti bankok is árulták a 80-as években, mint előnyös befektetési lehetőséget, magán ügyfeleiknek.) Itt a követeléscsökkentésnek gyakorlatilag nem volt esélye.

Lehettek azonban mögötte politikai megfontolások is, amelyek a választási eredmények gyors módosulásában reménykedők „minél rosszabb, annál jobb" felfogásából táplálkozva dilettantizmussal vádolták az ilyen gondolatokat felvetőket, s hiányzott a kellő önbizalom is a kormányzat részéről e szakmainak álcázott érvek lesöprésére. Megítélésem szerint azonban a szakmai bizonytalanság, s általában a bizalomhiány volt az elmaradt döntések oka. (Az új kormányban nem voltak a korábbi gyakorlati pénzügyi életben résztvevők, s akik tanácsait kikérhették

volna, azokban meg nem volt bizalom...) Végül is az MNB vezetése sikeresen menedzselte az adósságok úgynevezett piaci átütemezését, oly módon, hogy a rövidebb lejáratokat hosszabb lejáratú hitelekkel váltotta ki, egyben „bespájzolt", félretett némi tartalékot is a föltétlenül szükségesnél nagyobb mértékű hitelfelvételekkel. Ez persze nem jelent adósságcsökkentést, adósság nem vész el – csak átalakul... A fizetésképtelenség közvetlen veszélye az átütemezésekkel ugyan elhárult, de egyszersmind megalapozódott az a kényszerpálya, amelyet az adósságszolgálat kényszere mind a mai napig diktál.

Kényszerpálya

A devizaadósságok miatt a gazdaságpolitikában mindig elsőbbséget kellett élvezzen az adósságszolgálathoz szükséges forint, és különösképpen a deviza előteremtése, méghozzá úgy, hogy lehetőleg az adósságlavina ne növekedjék tovább. Jól kimutatható a politikai ciklusok hatása, a húzd meg-ereszd meg politika, amely a választási győzelem érdekében vagy annak ígéretei miatt lazább pénzügyi politikával hullámszerűen kiváltott bizonyos élénkülést, s ezzel magával vonta a fizetési mérleg romlását is, ami megint csak ciklikus megszorításokhoz kellett hogy vezessen. Mégpedig azért, mert nincs, helyesebben nem volt a korábbi, a hátunkon cipelt adósságok miatt valódi játéktere a gazdaságpolitikának.

A gazdasági felzárkózás, az EU-csatlakozás érdekében szükséges struktúra-korszerűsítés óhatatlanul is beruházási importtöbblettel jár, ami rárakódik a már kialakult importigényesség miatt jelentkező behozatalra, s megrengeti a folyó fizetési mérleget. Mivel a nem adóssággeneráló finanszírozás „megeszi" a privatizációból és az extra hitelfelvételekből felhalmozott tartalékokat, rendszerint olyan

NAGYMAMA MESÉL, 1975

riadalmat vált ki, amely a gazdaság egészének fékezéséhez vezet. Az általánosan elfogadott szakmai vélemény szerint e kérdés egyedüli megoldása az exportorientált növekedési pálya szorgalmazása, hiszen ez az egyetlen eset, ahol a növekedés „kitermeli" a fizetési mérleget terhelő importnövekedést, s az adósságtörlesztés devizafedezetét. Ezt valamennyi kormány szorgalmazta is, ki határozottabb, ki kevésbé határozott módon. A jelenlegi Fidesz vezette koalíció ugyan olyan programmal került hatalomra, amely a belső piac felé fordulást, a hazai fogyasztópiacra való kis- és középvállalati szektor termelésének segítését ígérte, de gyakorlatilag ez is az exportorientáció fenntartására kényszerült. Különösen, mivel az 1998-as nemzetközi pénzügyi fejlemények némi megcsapolást eredményeztek devizatartalékainkon, s így újra ráirányult a figyelem a folyó kereskedelmi mérleg aktívumának szorgalmazására. (Mellesleg 1999 második felében tört meg az ikerdeficit elmélet, s legalábbis rövid távon igazolódott a belső piaci élénkítés pozitív hatása, az, hogy nem feltétlenül szükséges a pótköltségvetések restrikciós madzagján rángatni a gazdaságot. De ebben szerepe volt annak, hogy az elmúlt kilenc évben lenyeltük a békát, a gazdaságtalan termelés jelentős hányada kihullott a versenyből, s a versenyképes termékeket előállítók jövedelmét miért kellene feltétlenül befagyasztani?) Itt jegyzem meg viszont, hogy az előző évek erőltetett exportja 1990–1997 között jelentős, csaknem 8 százalékos cserearány-vesztességgel járt, így amit az export volumenének fokozásával nyertünk a réven, azt jórészt elvesztettük a vámon a kedvezőtlen cserearányok miatt, devizában.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a magyar gazdasági átmenet egyik alapvető jellemzője a fizetőképesség megőrzésének érdekében országon belül jövedelem-visszafogó, csak az exporttevékenység szorgalmazása révén jövedelmeket keletkeztető, tehát exportorientációt erőltető poli-

tika volt. Ezen átmeneti lazítást eredményeztek a politikai ciklusok, azaz a választásokat megelőző időszakok, de a fizetési mérleg alakulása nyomban jelezte a korrekciós igényeket, így rendszerint – gyakorlatilag mindkét választási ciklus első éve után – sor került a megszorításokra.

Direkt beruházások

Mivel az egyetlen megoldás a nem adóssággeneráló tőkeimportra a közvetlen befektetés, a gazdaságpolitika mindenkor törekedett ennek szorgalmazására. Gyakorlatilag a rendszerváltást megelőzően már megszületett a külföldi beruházások elősegítéséről szóló törvény, mely profit- és tőkerepatriálási garanciát ígért, s emellett még adókedvezményeket is a bejövő tőkének. Ez utóbbit ugyan az első szabadon választott kormány visszavonta, de különböző kedvezményekkel továbbra is előmozdította a tőke bejövetelét. Az EU Bizottságának felmérése szerint mindenesetre tény, hogy a magyar multinacionális cégek adóterhelése 1999-ben körülbelül a fele volt a kis- és középvállalkozásokénak, s negyede-ötöde a lakossági adóterheknek – csak a jövedelemadót nézve. A legfontosabb gazdaságpolitikai lépés a bejövő tőke ösztönzésére a fokozatos és csaknem maximális devizaliberalizáció volt, ami a bejövő tőke számára immáron nem egyedi törvény révén, hanem a forintvaluta konvertibilitásának garantálásán keresztül tette lehetővé a szabad mozgást, méghozzá egyértelműen nem csak az IMF minimumfeltételt jelentő folyó fizetési tételekre, de a tőketételekre is. Ezzel hazánk beléphetett az OECD-országok klubjába, hiszen a belépés feltételéül szabták e liberalizációs lépéseket. Maga a folyó fizetési tételek konvertibilitása is garantálja a kamatszolgálat és az osztalékkivitel lehetőségét, de ez utóbbi 1997-ig nem volt túlzott mértékű. Azóta viszont elég tetemes mennyiségű

profitrepatriálásra került sor. Ez a tőke természetes igénye – szokták mondani –, s ez igaz, csak a gond az, hogy az OECD-országok többségénél ez kétoldalú mozgást takar, nálunk meg – s általában a kevésbé fejlett, frissen klubtaggá vált országoknál – a felzárkózás tőkeigényéből fakadóan alapvetően egyirányú áramlást jelent. Ez pedig mindenkor nagyon megterheli a fizetési mérleget. Az 1998-as pénzügyi válság hatására aztán átgondolta az MNB is a még további liberalizálásra vonatkozó terveit, hiszen a rövid lejáratú tőkeáramlások szabadsága rendkívül sebezhetővé tenné devizahelyzetünket – hiába minden reális eredményünk. Elmosódott kép vagyunk csupán a nagy befektetési alapok térképén, könnyen összemosnak más, kevésbé jól teljesítő „átalakuló gazdasággal", s egyáltalán, abszolúte nem érdekli a nemzetközi pénztőkét a szabad tőkeáramlás gazdaságpolitikai-társadalompolitikai hatása. A termelő beruházások, hosszú távú befektetések azért lehetnek előbb liberalizálva, mert azok kivonása az országból nehezebb – bár nem lehetetlen, mint láttuk. Mindenesetre a gazdaságpolitika arra törekedett, hogy termelőtőke-beruházások formájában jöjjön be a deviza, s ne hitelként, mert az előbbinél nincs határidő a visszafizetésre. (Igaz ugyan, hogy hozadéka akár örökkön-örökké kiszivároghat az országból.)

A nem adóssággeneráló tőkebejövetelnek egyébként két alapvető formája van: a zöldmezős beruházás és a privatizációba való bekapcsolódás.

Ezzel máris eljutottunk a gazdasági átmenet második alapvető, s a többi országéval azonos kihívásához: a korábban államosított és később eleve állami beruházással létrehozott termelőkapacitások privatizálásához. Mivel a kérdéssel számos tanulmány foglalkozott, nem részletezem azt a jogi szabályozást, amely szerint a privatizáció gazdaságunkban végbement. A lényegi döntés az volt, hogy ne reprivatizáció, vagy valamiféle állampolgári jogon járó

voucher jellegű ingyenes vagyonjuttatás történjék, mint például Csehországban, hanem a privatizáció vásárlással valósuljon meg. A gyakorlatban végül is egy kombinált, úgynevezett részleges kárpótlással egybekötött, de a privatizáció céljából létrehozott állami szervezet, az ÁVÜ, majd ÁPV Rt. általi értékesítés formájában ment végbe – napjainkra már igen jelentős arányban – a magánosítás. Nem került sor a privatizáció és az adósságrendezés direkt összekapcsolására, de a külföldi résztvevők által behozott deviza egy részét az MNB folyamatosan a külső adósságok csökkentésére fordította, míg a további részével devizatartalékait emelte. Ez a nettó külső adósság jelentős csökkenését jelentette.

Elméletileg az történt, hogy a magyar állam reál-aktíváit pénzügyi aktívákká alakította át, az adósságtörlesztésre fordított összegekkel pedig csökkentette a bruttó adósságokat is.

Az MNB tartalékpolitikája

Nem kevés vita övezte a megnövekedett tartalékok tényét és esetleges felhasználását. A második választási periódus alatt az a kérdés vetődött fel, hogy a tartalékok terhére nem lehetne vajon beindítani a gazdaság élénkítését? A szociál-liberális koalíció kitartott az MNB elnökének álláspontja mellett, hogy a cél a külső adósságok mérséklése, s a tartalékokat nem szabad kockáztatni az élénkülés fizetési mérleget rontó hatásával. (Mint láttuk, ezen csak a választási időszak közeledtével tette túl magát a kormányzat.) A pénzügyi tárca ugyancsak osztotta ezt a nézetet, hiszen a költségvetés mozgásterét a magas öröklött kamatterhek erőteljesen korlátozták. Különösen, mivel a transzparencia fokozása céljából 1996-ban sor került az MNB és a PM között a korábbi devizaadósságok cseréjére és rendezésére. (Azt

persze gyakorlatilag senki nem tudta, hogy ez az „áttekinthetőség" céljából végzett művelet éppen hogy alkalmas elfedni a bank tulajdonosi veszteségeit bécsi bankjánál... Ennyit a transzparenciáról mint ideológiáról.) Két dolgot kellett véglegesen tisztázni: az úgynevezett nem kamatozó, leértékelésből származó forintadósságok kamatozóvá alakítását, s a devizatartozások átadását a költségvetés számára. A devizaadósságokat a 70-es években az MNB a költségvetés számára vette fel, s a devizaleértékelődés minden mérlegkészítéskor felvetette a pótlólagos adósságok keletkezését, amelyet eddig egy nem kamatozó számlán mutattak ki a PM illetve a költségvetés felé. A rendezéskor a devizaadósságokat a PM átvette az MNB mérlegéből, s a továbbiakban az Adósságkezelő Központ feladatává tette annak menedzselését. Így a törlesztőrészletek és kamatok terhe a mindenkori folyó költségvetési illetve vagyonmérlegben az aktuális árfolyamokon jelenik meg, ami – különösen az adósságok visszafizetésének szakaszában, amikor a bruttó adósságállomány csökken – nem az MNB esetleges veszteségeként, hanem a költségvetés – esetleg deficitet okozó – kiadásaként jelentkezik. (Mármint ha volna vagyonmérleg... Ne kérdezzék miért nincs, mert válasz sincs.) Ez a tény jobban ráirányította a figyelmet arra, hogy 1997-ben minden harmadik forint a költségvetés kiadásaiból adósságszolgálatra (kamatszolgálatra) fordítódott, majd a következőkben – 1998-tól kezdve – ez minden negyedik forint kamatkiadásokra való felhasználását jelentette. A kormányzatnak nagyobb tudatossággal kellett az immáron a GFS – az IMF által ajánlott rendszer, az úgynevezett Government Financial Statistics – szerint összeállított költségvetésben a folyó kiadásoktól és bevételektől elkülöníteni a tőke jellegű bevételeket és adósságtörlesztéseket, viszont a kamatszolgálatot világosan és egyértelműen az adott évi bevételekből fedezendő kiadási tételként feltüntetnie. Világossá vált, hogy az úgynevezett elsődle-

ges egyenlegnek, amely a költségvetés folyó bevételeit a tényleges folyó kiadásaival, az igazgatás, rendfenntartás és honvédelem, a szociális és esetleges gazdasági kiadások fedezésével állítja szembe, aktívummal kell zárnia, hogy a kamatokat „kitermeljék". E kamatok egyrészt a rendszerváltás ellőttről megörökölt és még nem törlesztett külső, valamint az azóta az állampapírpiacon felhalmozódott belső adósságok terheit jelentik. Az állampolgárok és képviselőik a parlamentben egyre világosabban látják és érzékelik, hogy a fokozódó költségvetési kiadáscsökkentések nem jelentenek érdemi adóteher-csökkenést, hiszen a beszedett adókra szükség van a kamatszolgálat fedezésére. Ha tehát ma egy polgár a korábbinak megfelelő szinten szeretne élni, számításba véve a korábban közfogyasztásból elért színvonalat is, akkor *kétszer fizet ugyanazért*. Egyszer az adóterheléssel, s egyszer azért, mert például az egészségügyi kiadások egy részét átterelték a magánszférába, lásd bizonyos fogászati költségeket. A kötelező újraelosztási rendszer, az államháztartás lassan finanszírozhatatlanná válik, ezért jelentős részben vissza kell állni a társadalmi fogyasztás meghatározott részének az önkéntes újraelosztás rendszerei révén történő, tehát a bank-, biztosítás- és értékpapírpiac általi finanszírozására, vagy egyenesen a magánerőből történő (ön)finanszírozásra.

A külföldi tulajdon aránya

A rendszerváltozás gazdasági alapja, vagyis a privatizáció jelentős külföldi tőkebeáramláshoz vezetett. A magyar gazdaság számos kulcsfontosságú szektorában, ágazatában dominánssá vált a külföldi tőke szerepe. (Lásd erről bővebben: Árva László: *Külföldi tőkeberuházások Közép-Kelet-Európában*. KJK, 1995., Diczházi Bertalan: *Tulajdoni átalakulás Magyarországon*. In: Janus-arcú rendszerváltozás,

Kairosz, 1998.) Sajátos, duális gazdasági struktúra jött létre. A dinamikusan fejlődő, exportképes termékeket előállító, érdekérvényesítésre képes külföldi tőkével működő multik világa, s a gyakorlatilag felzárkózásra – külön segítő állami intézkedések hiányában – képtelen középvállalati, kisvállalati szektor. (Erről bővebben: *Európai fejlesztési források felhasználásának lehetőségei.* Tanulmány az OMFB részére, Növekedéskutató Intézet, 1998.) A magyarországi kettős könyvvitelre kötelezett vállalatok körében a vegyes, vagy tisztán külföldi tulajdonú vállalatok árbevétele az összes árbevétel 70%-át, a gépiparban 80%-át, a villamosenergia, gáz, hő, vízellátás ágazatban 75%-át, a pénzügyi tevékenységet folytató vállalkozásoknál a 85%-át tette ki. Az a tény, hogy a bankrendszer tőkéjének több mint 70%-a van külföldi kézben, egyedülálló jelenség. Ez világosan jelzi, hogy a külföldi tőke beáramlása az országba a rendszerváltás után igen intenzív volt, s a magyar gazdaság a legteljesebb mértékben a nemzetközi piacok – az áru- és a tőkepiacok – mozgásának függvényévé vált. A jelenséget értékelhetjük pozitívan, amennyiben az ipar átstrukturálásához szükséges tőke biztosítására más lehetőség aligha kínálkozott, s így végül is megindulhatott 1997 után egy lassú, de a régiót tekintve tekintélyes ütemű gazdasági növekedés az országban, ami jótékonyan hatott a foglalkoztatási lehetőségekre és az exportra. Említhetjük azonban árnyoldalait is, amennyiben a bejövő tőke 1997 után már jelentős profitrepatriálást valósított meg, ami jelentős, milliárd dolláros tételben terheli a fizetési mérleget, de kezdhetjük azzal is a gondokat, hogy a külföldi beruházó eleve erőteljesen érvényesítette érdekeit a privatizációs szerződéseknél, mint a kisebb számú és tőkéjű magyar privatizálók (például a garantált jövedelemtartalom kikötése az energiaszektorban, egyes bankoknál garanciavállalás a később „előkerülő" rossz hitelek kivásárlására, avagy a viszonylag gyenge foglalkoztatási garancia felvál-

lalása a bejövő cégek oldaláról). A szakmai és politikai vélekedés az országban erősen megosztott e folyamat megítélésében. Míg befolyásos véleményformáló körök szerint ez volt az egyetlen járható út Magyarország számára a piacgazdaságra való áttérés tőkeszükségletének biztosítására, addig egy másik markáns vélemény szerint mindez elsietett, kapkodó, túlzott mértékű és beláthatatlan következményekkel járó folyamat. A profitkivitel, melynek igénye érthető ugyan, hisz csak olyan tőke jön be, amely alkalomadtán ki is mehet az országból, olyan súlyos terhelést jelent a fizetési mérlegen, amit a külkereskedelmi mérleg – legalábbis a belátható középtávon – nem képes fedezni. Így az ország abszolút függvénye a folyamatos tőkebeáramlásnak, értve ezen a nem adóssággeneráló közvetlen beruházásokat (foreign direct investment). Azt mindenképpen le kell szögezni, hogy számottevő külföldi tőkebeáramlás nélkül az ország modernizálásának, EU-felzárkóztatásának még csak a lehetősége sem lett volna adott. Megítélésem szerint a két markáns vélemény között a középút lett volna az ideális – ha a történelem lehetségessé tenné a „mi lett volna, ha..." jellegű értékeléseket. Ma azonban tény, hogy a jelenlévő külföldi tőke és a folyamatosan szükséges tőkebeáramlás a gazdaságpolitikát meghatározó tényezővé vált, amitől eltekinteni semmilyen körülmények közepette nem lehetséges, függetlenül a mindenkori kormányzat programjától.

Érdekképviseletek

Nem kíván hosszas kifejtést, hogy az adott egzisztenciális viszonyok mellett a társadalomban szerepet játszó érdekcsoportok közül az alkalmazotti-munkavállalói érdekérvényesítés működött a legkevésbé hatékonyan az elmúlt kilenc évben. Megcsappant a szakszervezeti tagság, csök-

kentek a szakszervezeti juttatások, az új tulajdonosok zöme nem nézte túl jó szemmel a szakszervezeti szervezkedést, s a szervezett munkások képviselőinek védelme sem volt eléggé hatékony. Valójában megindító türelemmel viselte el a magyar lakosság az átállás terheit, a munkanélküliséget és az infláció jelentős mértékét. Látszatra meglepő módon akkor aktivizálódtak a bérkövetelések, amikor az infláció elleni küzdelem sikert mutatott, s dezinflációs jelenség vette kezdetét. Azért hangsúlyozzuk, hogy látszatra, mert a megváltozott magatartásnak *világos politikai indítékai* vannak. 1998-ra a magyar inflációs ráta a kritikus két számjegyű határ alá süllyedt. Ugyanakkor számos szakszervezet kezdte szorgalmazni a reálbéremelés tervezettnél magasabb ütemét, mondván, hogy elég volt már a vállalt áldozatokból. Különösen izgalmas kérdés a költségvetésből támogatott közszolgáltató vállalatok szakszervezeteinek fellépése. Példa erre a MÁV-nak, s rajta keresztül a fenntartó államnak komoly károkat okozó vasutassztrájk, melynek megszervezésére a hagyományosan bizalmi emberekkel fölépített apparátus politikai beállítottsága is hatással lehetett. (S ugyanez a szervezet aktivizálta magát 1999 végén, s a 2000. év elején is.) Az 1998-as megmozdulás törvényes jellege végül is vita tárgyát képezte, amire bírósági döntés tett pontot.

A béremelési követelések a rendszerváltás utáni harmadik politikai ciklus kezdetén a lehető legrosszabb pillanatban lángoltak fel, hiszen most kellene megszilárdítani az új növekedési pályára állást, úgy, hogy azt az infláció felélénkülése – a bérköltségek emelkedésével felélénkülő kereslet miatt – ne veszélyeztesse, s a növekedést serkentő kereslet inkább a beruházási javak iránt jelentkezzék. Egyértelműnek tűnik, hogy a munkás-érdekképviseleti szervek magatartása az elmúlt nyolc évben erősen átpolitizálódott, s annak függvénye, hogy a jelentős szakszervezeti vezetők milyen politikai szerephez jutottak, mint ország-

gyűlési képviselők, tb-önkormányzati vezetők, országgyűlési bizottsági elnökök stb. A szociál-liberális koalíció kormányzása alatt a szakszervezetek a kormányzat érveit elfogadva maguk is mérsékletre intettek, inkább csak „a rend kedvéért", a kormány lelkiismeretét birizgálandó vetették fel az alacsony közszolgálati, tanári, egészségügyi béreket. A vállalkozó szektorban – ahol működtek – kétségkívül tompítani igyekeztek a helyi problémákat, egy-egy külföldi tulajdonos munkásokkal szembeni elfogadhatatlan érdekérvényesítését, a kollektíva kisemmizését. Az intenzív mikroszintű tevékenység azonban nem igazán jellemezte a második választási ciklus érdek-képviseleti munkáját, inkább a „nagypolitikában" való részvétel. Nagy valószínűséggel a harmadik politikai ciklusban is vannak az érdek-képviseleti szerveknek áttételes politikai érdekeik, hiszen korábbi politikai szövetségeseik ma ellenzéki padsorokban ülnek. Fellépésüket most tehát nagyobb mértékben motiválja saját szerepük pozitív értékeléséhez fűződő érdek, mint pl. a közszolgálatok bérviszonyainak az államháztartási egyensúlyra gyakorolt – általuk is ismert – hatása. Azzal feltétlenül népszerűbbé válnak, támogatásra találnak a munkavállalók körében, ha erőteljesebb reálbéremelést szorgalmaznak. S rendkívül érdekes módon, a szocialista eszmékkel szimpatizáló szakszervezetek, amely eszméknek az állami tulajdon, de legalábbis az állami beavatkozás mindig szerves részét képezte, most szinte államellenes, de legalábbis kormányellenes hangulat keltésével jellemezhetőek.

A korábbi háromoldalú érdekegyeztetési fórum munkája, ahol a kormányzat, a munkavállalók és a munkáltatók szervezetei képviseltették magukat, s ahol a makrogazdasági szintű konszenzusnak kellene kialakulnia, ugyancsak nem működött eléggé hatékonyan. Ezen azt értem, hogy az érdek-képviseleti tevékenység mintha a pártpolitizálás mögé szorult volna, és sem a törvényalkotások véleménye-

zésében, sem a napi gazdaságpolitika nagy horderejű kérdéseiben érdemi vitára, érdekartikulációra – a közvélemény által is követhetően – nem került sor. A kormányzat ezért a rendszer módosításának szándékát jelezte. Nem csoda, hiszen lassacskán nem arról volt szó, hogy a munkaadók és munkavállalók vitájában az állam közvetít, hanem az előbbi kettő szinte frontba tömörült – az utóbbival szemben…

A munkáltatói érdekképviseletek száma a rendszerváltást követően megnövekedett. A GYOSZ, azaz a gyáriparosok szövetsége mellett külön szervezetük van a külföldi tőkével működő vállalatoknak, s az úgynevezett stratégiai vállalatoknak is. A különböző kamarák ugyancsak tevékenykednek, bár az elmúlt években sok kritika érte a kötelező kamarai tagságot, mondván, hogy a kisebb-nagyobb vállalatok ebből viszonylag kevés hasznot láttak, a komoly díjterhek ellenére. A kormányzat ezért a kötelező tagság megszüntetését terjesztette a parlament elé, amely azt 1999-ben el is fogadta.

Kompország katonái

A rendszerváltás végbement. A gazdaság alapja a magántulajdon lett. No nem döntően magyar magántulajdon, de magántulajdon. Az ország bekapcsolódott a nemzetközi piacok vérkeringésébe. No nem minden területe, de a multicégek bizonyosan. Megnyílt a lehetőség magánvagyonok létrejöttére, ami már nem szégyen, sőt, lassan az egyetlen társadalmilag elismert értékké vált – ami persze nem üdvözlendő. Ugyanakkor a leszakadó rétegek nemhogy vagyonra nem tesznek szert, de egyre jobban a társadalmi szolidaritásra szorulnának. Ennek terhei nem csak a szegények között oszlanak meg, hanem a szociális piacgazdaságokban a terhekből a vállalkozóknak, tőketulajdonosoknak is részt kell vállalniok adókkal, tb-járulékkal.

Ez persze nem öröm a multicégek számára, amelyek oda mennek, ahol a költségek kisebbek. S bár hazánkban a bérek relatíve alacsonyak, s a multinacionális vállalatokat terhelő adók a kisvállalatokénak csak töredékét teszik ki az előbbieknek, még ez is sok. Az érdekvédők pedig – talán ott van a kisebb ellenállás a politikai hátszél „segítsége" miatt – nem a munkaadók, hanem az állam ellenfelei.

A magyar gazdaság kétségbeesetten keresi a kitörési pontokat. Az egyik a növekedés belső erőforrásokra alapozott felgyorsítása, a másik az EU-csatlakozás lenne. A KGST-hez kötődő Magyarország a szovjet piachoz való kapcsolata a világháború előtti 0,9%-ról 1945 után 80%-ra növekedett, majd a konszolidálódott évtizedekben 30-40%-ra csökkent. A második világháború előtt körülbelül ilyen, 30-40%-os arányban kötődött a német gazdasághoz. A 80-as évek második felére már visszaszorul a KGST (hiszen ki kell termelni a devizát az adósságtörlesztéshez!), s előre tör a német kereskedelmi részarány. Ott van számunkra (megint) fogadókészség. Most ismét betölti azt a helyet, amit – piacfelvevőként – a Szovjetunió jelentett számunkra. (Egyébként a bejövő tőke tekintetében is az első helyen van.) Akik ezt a rendszerváltás előtt „gazdasági gyarmatosítás" címén bélyegezték mint a globalizáció természetes jelenségét, mellesleg a fizetési mérleggondok nem-adóssággeneráló megoldását, a foglalkoztatás és az export egyetlen lehetőségét üdvözlik – joggal? Magyarország az elmúlt ötven évben ráállt egy piac színvonalára, szükségleteire. Ez megszűnt. Most megpróbálunk ráállni egy másikra. Ez az ipar és a szolgáltatások terén még csak végbe is megy/ment, bár embertelen nagy áldozatokkal, de a mezőgazdaság piacvesztése egyenesen tragikus. Kiszorultunk az egyik piacról – nem magunk hagytuk ott, mint sok demagóg politikai felszólalás idézi –, és nem várnak tárt karokkal Nyugaton. Ott is mezőgazdasági túltermelés van. A parasztság, amely mindig nemzetfenntartó

erő volt, napjainkban a legmélyebb válságban van. Le se merem vonni ebből a logikus következtetést. A polgárosodó rétegeket a fogyasztói társadalom kívülről irányítottsága, a reklámidiotizmus veszélyezteti – a parasztság csak azért van még egyelőre jobb helyzetben, mert nem ér rá annyit tévét nézni. De ha feladja, mi lesz?

Mit hoz a jövő?

Azzal biztatom magamat, hogy az élet nem működik logikusan, hogy vannak szunnyadó lelki tartalékaink.

Botos Katalin

MEGÚJULÓ MÚZEUM

Beszélgetés Mojzer Miklóssal

Dr. Mojzer Miklóssal, a Szépművészeti Múzeum főigazgatójával a múzeum átépítési munkálatairól, az új szerzeményekről, a műkincsek restaurálásáról és a múzeum terveiről beszélgettünk

– *Jelentős esemény volt a Giorgio Vasari-kép, a Kánai mennyegző hazatérése Kanadából.*

– Számunkra is a meglepetés erejével hatott. Igazán elkelt már ez az eredményesség kisebbrendűségi érzésekkel terhelt világunkban.

– *Két múzeum, egy kanadai és egy magyar vitatta a kép tulajdonjogát…*

– 1992-ben meghívtuk a montreali múzeum igazgatóját Budapestre, a kérdés megbeszélésére. Ez nem vezetett eredményre, így az ügy továbbra is napirenden maradt, múzeumi bojkottal és háborúskodással nyomatékosítva: a Szépművészeti Múzeum nem adott kölcsön kiállítási anyagot Kanadának. A kép hazatérése különleges alkalomnak, Orbán Viktor kanadai útjának és az ő személyes közbenjárásának köszönhető.

– *Kevésbé örömteli ügy Herzog Mór, a híres műgyűjtő örököseinek keresete…*

– Ez a Herzog-örökösök egyikének, Martha Nierenbergnek a keresete, aki több képet követel vissza. Korábbi tárgyalásainkon nem jutottunk eredményre, így a bíróság fog dönteni. Nem bocsátkozhatom jóslásokba. Aligha vehetett más fordulatot a dolog, a másik fél olyannyira ragaszkodik vélt jogához.

– Mi történt a többi örökössel?

– A Herzog-hagyaték, amint ezt ma rekonstruálni lehet, három örökös közt oszlott meg. Kettő közülük, külön-külön, csempészés miatt per alatt állt, és a Legfelsőbb Bíróság a fellebbviteli tárgyaláson is általános vagyonelkobzásra ítélte őket, 1950–51-ben. A harmadik örökös, Martha Nierenberg a csempészésben közvetlenül valószínűleg nem vett részt. Őt a magyar állam az 1973-as amerikai–magyar vagyonjogi szerződésben kárpótolta.

– Napjainkban került nyilvánosságra az Andrássy-örökösökkel történt megegyezés.

– Különleges eset a hasonló ügyek közt. Tartoztunk az Andrássyaknak azokkal a tárgyakkal, illetve a kárpótlásukkal, amiket az orosz fél 1972-ben visszaadott Magyarországnak. Ezek akkor a Magyar Nemzeti Galériába és a Szépművészeti Múzeumba kerültek.

– Hosszú tárgyalási folyamat volt?

– Azért volt az, mert tisztázni kellett az örökösök jogosultságát és az örökség megoszlását. Végül is az ügy mind a két fél számára igen megnyugtatóan, minden szempontot kielégítően rendeződött.

– Sok ilyen ügy van még függőben?

– Voltak restitúciós és kárpótlási ügyek, melyekkel a múzeumok nem dicsekedtek, amikor megoldották őket. Visszaadásra vagy kártalanításra azonban csak akkor került sor, ha a tulajdonjog világos és egyértelműen bizonyítható volt. A múzeumok nem szívesen tartanak maguknál tisztázatlan letéteket. Ezek rendezésére igenis törekedtek, az elmúlt évtizedekben is. Nem érheti őket vád, hogy nem szóltak vagy eltitkolták azokat.

– Milyen ma a Szépművészeti Múzeum helyzete?

– Most az épület rekonstrukciója és bővítése áll előtérben. Hosszú, nehéz folyamat, mely 1987-ben kezdődött, és még évekig eltart. Nemrég készült el a grafikai

kiállítóterem. A városligeti szárny 2000 végére kerül átadásra. Megtartja az eredeti funkciókat, akárcsak a többi rész is, de a hasznos terület jelentősen bővül. Az alagsorban raktárak és irodák épülnek, ide kerül majd a Régi Képtár tanulmányi anyagának jelentős hányada. Modernizálódnak a dolgozószobák. A század eleji historizmus jegyében épült múzeum berendezése és technikai felszereltsége egyébként igen magas színvonalú. Amikor épült, a világ legmodernebb múzeumai közé tartozott. Sok dolgot viszont kihagyott a két tervező, Schikedanz és Herzog: nem épült elég raktár, munkaszoba, egyáltalán nem épült restaurátorműhely, más műhelyek viszont annál inkább. Másféle funkcióra készült az épület, a magasföldszint nagy reprezentatív csarnokai például a gipszmásolatok bemutatására. Ezek befogadására most egy marad meg, a többiben eredeti műveket helyezünk el.

– *Milyen állapotban van a műtárgyállomány?*

– Miközben pénzt kapunk az épület és a technika rekonstrukciójára, elfelejtődik, nem köztudott, hogy jelentős restaurálásra és konzerválásra szorul maga a gyűjtemény is. Pulszky Károly, Ipolyi Arnold és más nagy gyűjtők és kitűnő szakemberek a tizenkilencedik században – mert nem voltak olyan tőkeerősek, mint a legnagyobb vásárlók – olyan műalkotásokat is vásároltak különböző műfajokban, amelyeket olcsóbban lehetett megszerezni, az állapotuk miatt. Nem egy remekmű került így Budapestre, melyeket aztán a későbbi restaurálás hozott rendbe. Nem hamisítással, hiszen még alkalmasak voltak a helyreállításra. A 16. századi olasz festő, Romanino fiatalkori művei közé tartozik az a három freskó (*Jelenetek Niccoló Orsini életéből*), amit most mutatunk be a Reneszánsz csarnokban. Meglehetősen rossz állapotban kerültek Magyarországra, kilenc restaurátor csaknem kétéves munkájába került a helyreállításuk. A gyűjtemény, a régi szobrok főleg, de a régi képek és az antik művek egy része is, hatalmas mér-

tékben szorul restaurálásra és konzerválásra. Ez a szükséglet nálunk a sokszorosa a nyugati országok egy-egy nagy múzeumának. Restaurálással igen jó műveket tudunk megnyerni az állandó kiállításnak vagy a tanulmányi gyűjteménynek. Itáliai freskóanyagunk – több mint nyolcvan mű, köztük igen jelentős darabok – Olaszország után a legnagyobb a világon, ezt alig veszik tudomásul. Csak kisebb részük jutott eddig olyan állapotba, hogy közönség elé kerülhessen. A Gótikus szobrok kiállításon bemutatott anyagunknak harmada még raktáron van, restaurálandó.

– *Hiányzanak a restaurálási munka feltételei?*

– Minden igényt kielégítő, korszerű restaurátorműhelyeink vannak. A restaurátorok közalkalmazotti státusban való foglalkoztatása viszont nem bizonyult igazán produktívnak, ezért szerződéses rendszerre tértünk át. Külső restaurátorokkal dolgozunk, de többé-kevésbé állandó gárdával, akik közt mindig vannak fiatalok is, hogy biztosítsuk az utánpótlást. Ez így sokkal költségesebb, ám eredményesebb is. Amit erre a célra az államtól kapunk, messze nem elég.

– *Milyen forrásokat lehet még bevonni?*

– Az egyik, ha nem is a legnagyobb: külföldre történő kölcsönzés esetén kérhetjük partnerünket, hogy a restauráláshoz járuljon hozzá vagy végeztesse el azt a saját költségén. A nagy restaurálásokra azonban ez nem alkalmazható, mert azt a külföldi fél nem fizeti, illetve azért már akkora kiállítást kellene adni, hogy az nekünk sem érné meg. A múzeum baráti köre is segít abban, hogy a restaurálások és a kiállítások támogatására szponzorokat szerezzünk. A II. világháború idején megrongálódott Tiepolo-képünket *(Szent Jakab apostol legyőzi a mórokat)* – mely az Esterházy-gyűjtemény egyik legszebb darabja – a New York-i magyarok segítségével restauráltattuk a nyolcvanas évek elején. A Romanino-freskók restaurálása felerészben az

UNESCO támogatásával történt. Ez volt talán eddig a legnagyobb ilyen munka a múzeumban. Jó a kapcsolatunk a Képzőművészeti Főiskolával, ahol a restaurátorképzés folyik, igen kitűnő színvonalon. Ők is vesznek át diplomamunkaként ilyen feladatokat.

– *Milyen kiemelkedő restaurálás folyik jelenleg?*

– A Barokk csarnok berendezésére több tizenhetedik századi művet vettünk elő. Néhány az Esterházy-gyűjteményből származik, s azóta nem restaurálták, hogy II. Miklós herceg megszerezte. Eléggé elsötétült lakkréteg borítja ezeket a darabokat.

– *A városligeti szárny után mi a következő lépés a rekonstrukcióban?*

– A következő logikus lépés a Román csarnok tértömbje, a Dózsa György úti szárny. Abban a sarokfordulóban, mely a Hősök tere felé néz, kétemeletes aláépítésre kapott a múzeum engedélyt. Ennek keretében 900 négyzetméter kiállítási teret nyernénk, s alatta ugyanannyit raktárnak vagy részben kiállítási térnek. Fönt nyolc terem kerülne kialakításra, két lépcsőházból lehetne megközelíteni. Gúla alakú felülvilágítók biztosítanák a természetes fényt. Ez a megoldás igen megkönnyítené a költöztetéseket és a funkcióban tartást. A rekonstrukció alapelve, hogy ami elkészült, azt nyomban arra a feladatra vesszük igénybe, amit a tervek szerint a későbbiekben, a teljes befejezés után be fog tölteni. Ezzel igen jelentős munkát és költséget tudunk megkímélni. Az eddigi eredmények igazolták a Mányi István vezetésével készült terveket és a kivitelezést is.

– *Gyarapszik a gyűjtemény?*

– Az a múzeum, amelyik nem gyűjt, meghal. Ez a körülmény állandó versenyfutásra készteti a múzeumokat. A Szépművészeti Múzeum sem zárhatja le a gyűjteményét. Miért is zárná le? Az idő folyik tovább, újabb és újabb művészi alkotások születnek. Erre a feladatra azon-

ban jelentős állami támogatás nincs, bár az idén kivételesen kaptunk beszerzési pénzkeretet, évek óta először. Esetenként a korábbi kormányok is segítették a múzeumot egy-egy jelentős darab vagy gyűjtemény megszerzésekor. Ez a jó szokás, óhajtandó is, hogy fennmaradjon, ám korántsem elegendő a jelentősebb gyarapításra. Hat gyűjteményünk van, nagyon széles a gyűjtési spektrum, az ókori művészettől napjainkig. Valamennyi gyűjtemény fejlesztése igen nagy feladat, nemcsak szakmailag, anyagilag is. A múzeumnak vannak cserelehetőségei, ezzel él is külföldön és belföldön egyaránt, de az ebből származó gyarapodás nem igazán jelentős. A másik lehetőséget a bevételeink adják: a belépődíjak, a rendezvények és a szerzői jogdíjak. Jelentősek a külső támogatások is, amiket alapítványok és pályázatok révén kapunk. A Getty Alapítvány három évig támogatta a könyvtárat figyelemreméltó hozzájárulással. Van olyan alapítványunk, ami a külföldről érkező kiállítások megrendezéséhez járul hozzá. Ezek igen költségesek, többek közt a komoly biztosítási díjak miatt. Most lesz jelentős szerepvállalása, a 2000 nyarán sorra kerülő Klee–Tanguy–Miro-kiállítás alkalmából, amit Barcelona és Bécs után mi mutatunk be. Schmidt Lajos és Bartakovics Mária Mónika korábban a velencei festészetet bemutató tárlatot és katalógusát szponzorálták, valamint két kurátor, Linda Vadász Dianna és Taylor Brown. Hetényi István volt pénzügyminiszter pár éve hozta létre a múzeum külföldi kiállítását támogató alapítványt. Egy másik alapítványunk, amelyet egy bank hozott létre, a gyűjteménygyarapítást és a restaurálásokat támogatja. A Véghelyi Alapítvány, mint cserealapot és műtárgyvalutát modern magyar művészek rangos alkotásait bocsátotta a múzeum rendelkezésére, amivel szabadon lehet gazdálkodni, s ezen az alapon igen jó cserék jöttek létre. Kettős a haszon: gyarapszik a gyűjtemény, ugyanakkor ismertebb és elismertebb lesz a mai magyar művészet külföldön.

Az Artaria Alapítvány, amit Hegyi Lóránd és művészek alapítottak, szerződéses viszonyban van a múzeummal. Műtárgyvagyon ez, amit tartós letétként kezelünk, kiállítjuk és kölcsönzünk belőle.

– *Melyek az utóbbi időszak szerzeményei?*

– Egy nem közismert veronai festő 17. századi oltárképe. Elég jó ahhoz, hogy az állandó kiállításon szerepeljen a nagy Tiepolo és egy másik velencei oltárkép társaságában. Magyar antikváriumokban régi és modern sokszorosított grafikai lapokat szereztünk, a Marghescu-gyűjteményből több remek klasszikus és modern darabot kaptunk ajándékba. Lehetőségek tehát vannak, és a múzeum igyekszik ezeket kihasználni. Előfordult, hogy nagy lélegzetet véve, külön hitel segítségével próbáltunk megszerezni valamit, s lemaradtunk róla. Goya mesterének és barátjának, Bayeu-nek a képe volt az egyik, a másik pedig Velázquez követőjének és munkatársának uralkodóportréja, de mindkettőnek annyira felment az ára a bécsi liciten, hogy nem tudtuk megvásárolni. A külföldi piac sem egyforma. Egy érdekes kopt relief, *A vadászó kentaur*, Szilágyi János György révén svájci műkereskedésből került a birtokunkba. Óriási szerepe van itt a felismerésnek, vagyis annak, hogy a múzeum munkatársa, aki abszolút szaktekintély, az adott tárgyról, mely mellett a többi múzeum és gyűjtő elment, tudja, hogy micsoda. Lehetséges, hogy egy műkincsnek a nemzetközi piacon ma nincs magas ára, mert a vásárlási kedv másfelé fordul, de a múzeum számára fontos. Éppen ezáltal válik komoly vásárlóvá, s az bizonyítja a szakmai tudást, hogy felismer olyan értéket is, amely ma nem közismert.

– *A Barcelonából érkező kiállítás mellett milyen jelentős programok lesznek 2000-ben?*

– A Tavaszi Fesztiválra a Barokk csarnokot rendezzük be, közfalak nélkül, olyan állapotban, mint 1906-ban volt. A 17. századi itáliai festészet nagyméretű alkotásai

mellett néhány 18. század eleji mű és egy Rottmayr-oltárkép kerül oda. Nyáron a Márványcsarnokban kortárs osztrák művészetet mutatunk be a salzburgi múzeum szervezésében. A millenniumi ünnepi kiállításon a magyar Parlament 19. századi nemzetközi építészeti pályázatainak anyaga szerepel. Ősszel a múzeum legszebb grafikai lapjaiból nyílik tárlat.

Nagy Zoltán

KERÉNYI KÁROLY, A LÉLEKVEZETŐ*

(1897. Temesvár – 1974. Zürich)

Zúg immár Boreas a Kemenes fölött,
Zordon förgetegek rejtik el a napot,
Nézd, a Ság tetejét hófuvatok fedik,
S minden bús telelésre dőlt,

Halljad Flaccus aranylantja mit énekel:
Gerjeszd a szenelőt, tölts poharadba bort,
Villogjon fejeden balzsamos kenet,
Melyet Syria napja főz.

Használd a napokat, s ami jelen vagyon,
Forró szívvel öleld, s a szerelem szelíd
Érzését ki ne zárd, míg fiatal korod
Boldog csillaga tündököl.

Holnappal ne törődj, messze ne álmodozz.
Légy víg, légy te okos, míg lehet, élj s örülj.
Míg szólunk, az idő hirtelen elrepül
Mint a nyíl s zuhogó patak.
(Berzsenyi Dániel: Horác)

---

* TÚL A TORNYON, MELYET PORBUL RAKOTT A SZÉL címmel 20. századi magyar gondolkodókról készülő tanulmánysorozat része. Elkészült fejezetei – Hamvas Béla, Karácsony Sándor, Szabó Lajos, Várkonyi Nándor – 1997 óta folyamatosan jelennek meg, elsősorban a Magyar Szemlében. Tervezett következő fejezete: Fülep Lajos, az utolsó magyar király.

A Sziget

„A nagy európai költészetet kettő alkotja, a formáló és a felidéző erő. Az első az, amit Berzsenyi így nevezett: hellenika. És semmi sem jellemzőbb irodalomtörténetünk két túlélt korszakára, a romantikusra és a belőle támadt akadémikusra, mint az, hogy ezt a szót egészen elfelejtette."[1]

Különleges helyzetünk van nekünk, magyaroknak itt, Európa kellős közepén. Ezt többnyire „beilleszkedési zavarnak" mondják, ámde túl soká tart már ahhoz, hogy magyarázatként elfogadható legyen. A különféle germán törzsek pár száz év alatt oly mértékben integrálódtak a meghatározó mediterrán kultúrába, hogy már másfél ezer év óta természetes örököseinek tekintik magukat – mialatt mi még ma is kilógunk a sorból.

Lehet, hogy a problémánk nyelvi természetű, hiszen a periferizálódott baszkon kívül a miénk a földrész egyetlen nem indogermán nyelve. De vannak ebben a helyzetben páratlan adottságok is a mi számunkra. Rejtélyes ősázsiai anyanyelvünk mellett sok száz éven át a társas érintkezés alapja az ettől mérhetetlen távol lévő *latin* volt. Ebben a termékeny feszültségben növekedhetett a magyar nyelv odáig, hogy Babits Mihály ezt mondhatta róla: „Irodalmunk az egyetlen az európai irodalmak között, amelyben a világirodalom formai eredményei összegyűjthetők és áttekinthetők lennének valamely kiváló nyelvművész vagy nagystílű műfordító által."[2]

A nyelv és az észjárás egymással a legszorosabb kapcsolatban vannak, ez Karácsony Sándor kulcsfontosságú megállapítása, és ő határozza meg az észjárásunkból fakadó szellemiségről, hogy szkeptikus és racionális. „Minden racionális konstrukció hátterében misztikus elemek lappanganak, (...) és ezért két irányban léphet fel elfajulás: egyfelől mint misztikus rajongás, amely az egész valóságot hamis látszatnak minősíti, és ezért tövestől felforgatni

igyekszik, másfelől mint fogalmi szkematizmus, amely az életet absztrakt formákhoz köti."[3] Prohászka Lajos e megállapítása a német szellemről jól világítja meg, hogy Kerényi a magyar ókortudós, a maga szkeptikus kiegyensúlyozottságával miért váltott ki oly nagy figyelmet a mítosz és a séma katasztrófa felé csúszó európai dichotómiájában.

Kerényi hazai szerepe is az egyensúly megteremtésére irányul, de a mi problémánk más, „az ellenállás és felejtés lelki bizonytalansága", mondja Prohászka.[4] Kerényi gondolatmenetére alkalmazva, a „nagy európai költészet valamennyi európai nemzet fiai számára hellénika és romantika együttesen"[5]. (Jól látni itt a Goethe-közelséget.) Ami viszont minket illet, a romantikát, a „népi újjászületés" szellemi rendező elvét, úgy kaptuk a német közvetítésből, hogy ambivalens maradt a szellemétől végeredményben idegen survival, a magyar „népi kultúra" iránt, és ez az oka az akadémikus szellem Kerényi által jelzett ürességének. Ám a hellénika belőlünk fakadt, a latinnal való hosszú nyelvi szimbiózisból, ami talán Berzsenyi Dánielben emelkedett a csúcsára. Kerényi túloz, midőn azt állítja, hogy teljesen elfeledtük volna – hiszen ő maga is innen indult el. De a programja világos: a mi problémáink megoldását ebben az irányban kell keresnünk: „... a görög lényeget megragadni és a magyar lényeget felidézni."[6]

A probléma lényege a „szalmaláng", vagyis indulati beállítódásunk. Miért lobban el a szalmaláng? Mert nincsen anyaga, ami égjen? A döntő szót így a szellem mindig átengedi másvalaminek. és az ebben rejlő fenyegetés: „elvész az én népem, mert tudomány nélkül való"[7]. Így látja a feladatot: „Az érzelmek hullámzásától irányított élet ellen hajózzon a szellemi magyarság, míg teheti, míg a megjósolt világvég rá nem szakad."[8] A horatiusi arany mérséklet, aurea mediocritas időszerűsített üzenete úgy felel meg itt a magyar lélek sorshelyzetének, hogy egyúttal a kor kihívásának is megfelel. A Sziget, amerre hajózni kell, nem

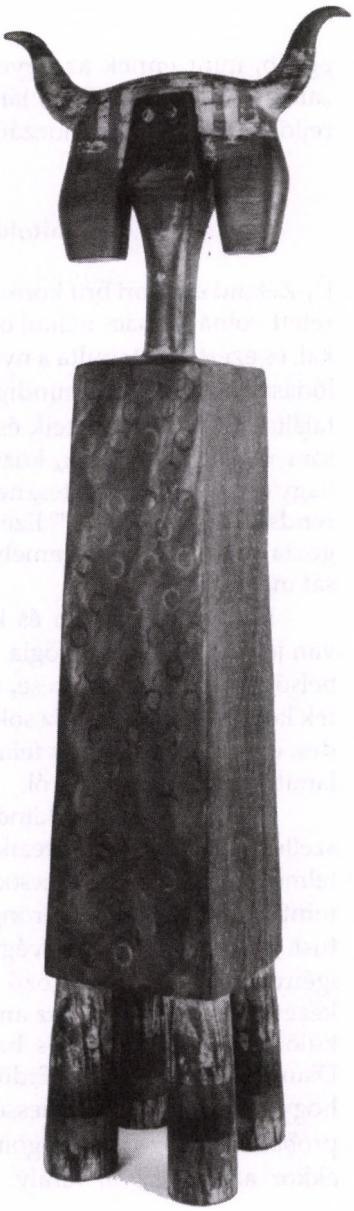

KISÖRDÖG, 1975

egyéb, mint ennek az egyensúlynak a szigete, és az az „anyag", amivel a tartós láng táplálható, a mitológiában rejlő gyökérzet útján hozzáférhető.

A mitológia helye

Új-Zéland egykori brit kormányzója, Sir George Grey szeretett volna tolmács nélkül beszélni a bennszülött maorikkal, és ezért megtanulta a nyelvüket. Ám ekkor súlyos csalódás érte, mert még mindig nem értette meg őket. „Úgy találtam, hogy a nézeteik és szándékaik megmagyarázására régi költemények, közmondások töredékeit idézik, vagy olyan célzásokat tesznek, amelyek egy ősi mitológiai rendszeren alapulnak."[9] Ezért azután nekilátott, és feldolgozta azt a mitológiát, amelyből a partnerei gondolkodását megérthette.

Európa nyelvében és képeiben ugyanilyen módon van jelen a görög mitológia. Ámde van-e ennek egy saját belső, összefüggő jelentése, vagy csupán alkalmi történetek konglomerátuma? Ez sok évszázadon át nem volt kérdés, és hogy most mégis felmerülhetett, az maga jelez valamit a szellem állapotáról.

A mitológia, mint kiindulási alap, a naturalista korszellem számára nem létezik, de mindenesetre neki is értelmeznie kell, hogy micsoda. Többnyire úgy fogja fel, mint „lelki realitást", szorongáscsökkentő mesét, vagy rítust. J. G. Frazer, a századvégi nagy antropológus, aki a kor igényei szerint lenyűgöző antik ismeretekkel rendelkezett, felfedezett egy, az antikvitás szellemétől merőben különböző, de valóságos helyzetet. Itáliában, Nemiben, Diana ligetében élt az Erdő Királya, aki arra vigyázott, hogy az egyik fáról ne lehessen ágat letörni, és aki ezt megpróbálta, azt joga volt megölni. De ha az illető ölte meg őt, akkor az lett az új király. Hatalmas könyvet írt erről

Az Aranyág címmel, amelyben feldolgozta az összefüggéseket és analógiákat a primitív népek körében, és ez vezette őt el a „mágia" fogalmának az értelmezéséhez.

„A vadember felfogása szerint a világban főleg természetfölötti tényezők hatnak, azaz olyan személyek, akik a benne is meglévő impulzusok és indítékok alapján cselekszenek. Olyan lények, akiket részvétükre, reményeikre és félelmeikre való hivatkozással meg lehet indítani (...) Az ő személyükben fellelhetők mindazok az erők, melyek a saját és embertársai jólétének előmozdításához szükségesek. (...) A mágikus eljárás az eszmék asszociációjának a téves alkalmazása. A homeopatikus mágia feltételezi, hogy az egymáshoz hasonló dolgok azonosak, az átviteli mágia pedig, hogy dolgok, amelyek kapcsolatban álltak egymással, ezt mindig megőrzik."[10]

Ebben a felfogásban elemzi például a Démétér-mítoszt Homérosz himnusza alapján. Démétér lányát az Alvilág királya elrabolja, csakhogy az anya gyásza miatt kopárrá válik a föld, és így végül is kiegyeznek abban, hogy a lány az év egyharmadát lenn az Alvilágban tölti, kétharmadát meg a mi világunkban. Noha a filológusok általában egyetértenek abban, hogy a név „Földanya" jelentésű, Frazer úgy véli, hogy mivel a föld megnyílik és tőrbe ejti a lányt, nem lehet egyszersmind a gyászoló anya is. És ekkor Démétér csakis a Gabona Szelleme lehet.[11] Ő az, aki életének egy részét a föld alatt tölti. Ez a „gabonaistenek" elmélete, és ezzel függene össze a számtalan földművelő rítus a primitív kultúrákban, amiket Frazer kimerítően ismertet. Itt az alapja annak a mágiaelméletnek, amely szerint a mágikus szertartás lélektani funkcióval bíró hamis praxis.[12] A magyarázat megfelel az ortodox pszichoanalízis számára is. A mitológia célja itt tehát az lenne, hogy racionalizálja a mágikus világkép elemeit.

Az elméletnek azonban van egy súlyos belső fogyatékossága. Egy olyan világmagyarázatot ugyanis, ami hamis

alapra épül, magának a praxisnak kellene kiselejteznie a „természetes kiválogatódás" során, ami az adekvát viselkedést és gondolkodási módot jutalmazza, az ellenkezőjét meg bünteti. Kerényi ezen az ellentmondáson át száll szembe e felfogással. „A fogalom, amely tisztán szubjektív alapon nyugszik, puszta semmi" – írja.[13] Érvként a pszichiátriához folyamodik. A pszichiáter ugyanis, midőn felfedte a páciense lelkén uralkodó erőket, olyan módon gyógyít, hogy ezeket megkíséreli visszavezetni a beteg életében megnyilvánult torzító hatású, ám valóságos élményekre. „A lelki realitások szemlélete így mindig realitásokhoz vezet."[14] És ez a realitás: a létezés maga. A mitológia tárgya ugyanis nem az élet, hanem a lét, ami magába foglalja az életnek és a halálnak az egységét, és ezért értelemszerűen a végső dolgokra irányul. Ha meggondoljuk azt, hogy a kozmikus utat a keletkezéstől az elmúlásig *minden* lénynek végig kell járnia, akkor megérthetjük Kerényi mondatának a jelentőségét: „A lélek-funkció, melyben a világ önmagát érvényesíti."[15] A „psziché" szó egyébiránt eredetileg csupán „élet" jelentésű.[16] És a mitológia által szimbolizált világképben nem az egyed a fontos, hanem a benne lévő életdarab.

Démétér szerepét illetően azt az ellentmondást, amire Frazer mutatott rá, az alábbi módon oldja fel: „Az anyaföld szemszögéből sem az elraboltatás, sem a halál nem tragikus."[17] Más persze az individuális Én szemszöge. Ami az élő létezés maga, a pusztítás és pusztulás örök körforgása, az egy elképesztő káosz annak, aki benne él és kénytelen elszenvedni – mint mi mindannyian. Ezért idézheti Kerényi Plotinost imigyen: „Minden testben egy bukott isteni lény van."[18]

A rítus a lényege szerint nem mágikus szertartás, azaz a funkcióját nem lehet olyan módon mérni a tudományéhoz, ahogyan például Frazer tette. Ugyanis nem a megváltoztatásra, hanem a megőrzésre irányul. A vallási

aktus ismétlése a teremtő elem „szimbóluma". A „szimbólum" szóra azonban van Goethének egy filológiailag korrekt, egyszerű és igen mély értelmű meghatározása: „ami a természettel egybevág"[19]. Ekképpen felel meg a létezés valóságának.

A görög mitológia Európa számára meghatározó fontosságú, a két szellemi gyökere közül ez az egyik. Mégis furcsa hozzá a viszonyunk, ismétlődően értelmezzük át már vagy másfél-két évezred óta. Ezt tette a hellenizmusra támaszkodó Róma is, ez történt a „Karoling reneszánszban", az Ottók Német-római Birodalmában, a firenzei Akadémiában, a 18. század winckelmanni-goethei klasszicizmusában. Mígnem a múlt században az újraértelmezés kritikus helyzethez vezetett. A hagyomány áldozatul esett az evolúciónak, „hamis tudattá" degradálódott – ámde ezáltal hamissá tette mindazt, ami rá épült, vagyis a teljes európai kultúrát. A görögség-apológia ettől kezdve e kultúra szellemi önvédelmének az eszköze is. De ez az önvédelem a helyzet radikális újragondolását igényli.

A klasszika-filológia szaktudományból – Hamvas Béla szavával – egzisztenciális tudománnyá változik. Kerényi életműve e helyzethez kapcsolható. De a probléma felvetése Nietzsche nevéhez fűződik.

A Nietzsche-tragédia születése

A csodagyerekként, ígéretes klasszika-filológusnak induló Nietzsche a tudományát arra használta fel, hogy átértelmezze a kor egész világszemléletét. A hellenika eddig mindig a rendet, világosságot, a dolgok ésszerű megkülönböztetését jelentette. Nietzsche pedig zárójelbe tette ezt az egész felfogást, elnevezvén a görögség „apollói" elemének, és szembeállítván vele – Schopenhauer és Wagner befolyása alatt – az ellentétét, a „dionysosit".

„Az ókori világban (...) mindenütt kimutatható a dionysosi ünnepségek létezése, amelyek a jellemzőiket a baktól nyerték. (...) Ezek középpontja a nemi kicsapongás (...) A természet legvadabb bestiáit engedték itt szabadon, előállítva a kéj és a borzadály ocsmány keverékét, ami olybá tűnik, mint a boszorkányital."[20] Ezeknek az orgiáknak az a céljuk, hogy a résztvevői közelebb kerüljenek a lét szívéhez, noha ott a színtiszta borzalom és kegyetlenség uralkodik – mivelhogy ezzel mégis mintegy szabadulás kínálkozik a rettegésből. A görögök azonban más utat választottak. „Átérezték a létezés borzalmát, és azért, hogy egyáltalán élni tudjanak, az olymposi istenek fényes álomteremtményeit állították a borzalom elébe. (...) A félelemnek az isten-rendje, amit a titánok alkottak, az apollói törekvéssel az öröm olymposi isten-rendjévé fejlődött."[21,22]

A tudományos-filológiai vita Dionüszosz körül bontakozott ki. Meg lehetett mutatni azt, hogy egy kései, az Olümposzra alig-alig befogadott thrák jövevényisten eleve nem fejezhet ki alapvető dichotómiát, és Nietzsche önkényesen járt el, tulajdonképpen egy modern lélekproblémát vetítve vissza a görögökre.[23] Ez nyilván így van, de a jelentőségét épp ez adja.

„Apollóban teljesül be a megváltás a látszat által."[24] Nietzsche mondata elítélő, ezt a világosságot dekadenciának tartja, olyasminek, ami a világ megromlásának, a valóságtól való eltévelyedésének nem csupán a jele, hanem a felelőse is. Az, ami Európa kollektív tudatalattijában érlelődött, itt tűnt elő egyértelműen. Ezért olyan óriási Nietzsche szellemtörténeti hatása – az arisztokratikus szembefordulás az értékpusztító nivellációval, ami a művészetben egy formalizált up-to-date akadémizmus, a tudományban gondolatvesztő laposság, a vallásban kötetlen relativizmus, a politikában pedig csőcselékuralom.

Hát ez a *mi bajunk* – de mi köze ennek a görögséghez? A filológia, honnan Nietzschét kiűzték, és vissza se fogad-

ták többé, azt mondja, semmi. Wilamowitz, a hadjárat egykori vezetője, megélve még ellenfele világhírét, önmagával elégedetten mondta, hogy „hiszen csak ekképpen válhatott filológusból Nietzschévé". Ami ugyan szellemesnek látszik, ámde jelentés nélküli résztudománynak tételezi, tehát leértékeli azt a filológiát, aminek a mi kitéphetetlen szellemi gyökereinkről kellene számot adnia. Pusztán szemléltetésképpen hadd hivatkozzam itt Freudra, aki gyakorló pszichiáterként azzal szembesült, hogy a kor racionális lélektanával a pácienseinek még a kérdéseit se tudja megfogalmazni, és ezért megoldásképpen éppúgy a görög tragédiához fordul, akár Nietzsche, és éppúgy az irracionálisat, vagyis az értelemtől függetlent hozza onnan elő. Persze Dionüszosznak vagy Oidipusznak ez a felfogása végül is intuitív marad, elszakad attól, amit „szaktudománynak" szoktunk nevezni.

De nincs-e valamilyen átjárás? Kerényi, a filológus épp ezen a ponton közelíti meg a problémát, és rehabilitálja Nietzschét a tudomány szemszögéből – és a tudományt az élet, a létproblémák szemszögéből. Nietzsche ugyanis tényleg helyénvalóan érzett rá arra, hogy a görögség is valamiből jött, és ha ennek a forrását eltévesztette is, a tartalmát nem. A mitológia istenharcaiban, theomachiáiban kell az eredetet felismernünk – és Nietzsche ezt azért mellőzte, mert egy „örök" istenfogalomra volt szüksége. (Hamvas Béla jelentős észrevétele az, hogy az ő Dionüszosza egy „antik Krisztus",[25] *akihez képest* marasztalja el az „apollóinak" nevezett görögséget. A filológus vagy a teológus ezen vitatkozhat ugyan – ámde azon aligha, hogy itt Európa két szellemi gyökerének a belső konfliktusa tűnik elő.)

Kerényi viszont megkísérli a kérdést a tudomány eszközeivel tisztázni. Amit mi antik görög szellemnek mondunk, az három különböző szálból szövődik össze: a pitagoreus, a démétéri és a homéroszi világképből.[26]

A világ szerkezete: a pitagoreus szellem

Pütagorasz félig legendás alakja a hagyományban egybefonódott Orpheusz egészen legendás alakjával. A pitagoreizmus elég közel áll ahhoz, amit mi természettudományos szemléletnek nevezünk, a racionális problémamegközelítés mindenesetre alapvető eleme. „Lélektana az eleven testi világgal való komoly természettudományos foglalkozás" – mondja Kerényi.[27] A test és a lélek itt nem választhatók el, a psziché azonos az élettel. Ilyen módon azonban a testrészeknek lélek-részek felelhetnek meg. Philolaosz kategorizálásában a fej az értelemé (nous), ez az emberi princípium, a szív az érzésé, ez az állati, a köldök a meggyökerezésé, ez a növényi, a nemi szerv pedig a nemzésé – ez valamennyit jelenti, hiszen minden ebből ered. Igen feltűnő itt a hasonlóság a Sánkhyával és a Kabbalával.

„A pitagoreus valóság számára az örökké fennmaradó nem az egyes élőlény, hanem az elpusztíthatatlan darabka élet benne".[28] Így értendő a lélekvándorlás tanítása is. Pütagoraszról magáról különleges adottságaként azt jegyezték föl, hogy vissza tudott emlékezni az előző születéseire is.

„Az életprincípium pedig harmónia, melyet a testben megőrizni és fenntartani kell." Itt jön a kapcsolat a zenével, amelynek a mitikus megnyilvánulási formája Orpheusz lantja, ami a pengésével biztosítja a világharmóniát, a racionális megnyilvánulási formája pedig a Pütagorasznak tulajdonított konszonancia-skála, ami az egész európai zenének az alapja. „Az eleven, mozgó, megfoghatatlan valóság így oszlik fel számokra."[29] – összegzi az ókori tanítást Kerényi. De ezt akár egy újkori természettudós is mondhatta volna – ahogy például Galilei mondott is effélét.

Az élet kultusza: a démétéri szellem

A homéroszi Démétér-himnusz viszonylag kései és láthatólag exoterikus. De az alapja az emlékezetelőtti időkbe visszanyúló eleusziszi misztérium, amiben ez a történet nem dramatikus imitáció, hanem valóságos, a beavatandók által személyesen is átélt esemény.[30]

A misztérium tehát nem racionalizál, hanem szimbolizál, vagyis megfelel a létezés teljességének. Az alvilágba leszálló Perszephoné „a nem-lét áldozatául esett örök-egyszeri lény"[31] szexuális erőszak áldozata, ami egyrészt ugyan maga a halál, hiszen a személyessé formálódott létezés erőszakos megszűnése, de másrészt az élet folyamatos fennmaradásának a feltétele. „A mindent elárasztó életfolyam az anyai mélységekből tör elő"[32] – onnan, ahol a halál is lakozik. „Ahol élő támad, ott a halott is közel van" – idézi Ottót.[33] A termékenység és a halál birodalma összefüggésben áll a hold uralma alatt álló világaspektusokkal. A Hold nem mozgató itt, hanem jel: vele is ugyanaz történik, mint az emberrel és a növénnyel. A Hold kísértet-istennője, Hekaté, így lesz a harmadik arca az alvilági királynőnek, Perszephonénak, és az Ősanyának, Démétérnek.

A misztérium lényege ezek alapján: „a mindenség úgy lehetett a dráma színterévé, hogy az ember felvette magába a világot, beléadva a szellem mozgékonyságát és átváltozóképességét. Másképpen: az ember kitárultan átadta magát a Világegyetemnek."[34]

Itt találkozunk a dionüsziák őrjöngésének a lényegével: „a halál nem egyéb, mint az eleven által való széttépettség". Ami halhatatlan, az nem az individuum, hanem az életegész. Ez megegyezik a psziché pitagoreus felfogásával is. „A dionysosi élményben az élet princípiuma lesz megélt szubsztanciává, a test maga lesz halhatatlan lélekké (...) A lélek az újjászületések körében megmutatja lényegileg testies természetét – egyszerűen a fájdalom és öröm hordo-

zója."[35] A kultusznak az önátengedés a lényege. Az áldozatok azok lesznek, akik ezzel szembeszegülnek, hiszen ez a világ rendjéből való kiszakadási kísérlet.[36]

Nagyon is helyénvaló tehát Nietzsche észrevétele: „Dionüszosz misztikus örömujjongása az individuáció káprázatát elfújja és feltárja a létezés anyaméhébe, a dolgok lényegéhez vezető utat."[37] Kérdés azonban, hogy miképpen tekinthetjük az apollói szellemet az individuáció megjelenésének. Nietzsche ezzel kapcsolatos gondolatai ugyanis valóban introjekciók, a modern szellem visszavetítési kísérletei. Ez a kérdés vezet a görögség „homerikus" összetevőjéhez, és a forma oldaláról közelíthető meg.

A még-nem és a már-nem

A forma „tisztasága" megfelel a létezés átvilágítottságának, míg a forma eltorzulásai a homály, a nem-lét felé vezetnek. Ez a jelentőségük a theomachiáknak és az istenek eredetmondáinak, amelyekben az olümposziak a maguk fénylő alakját az archaikus állatformáik legyőzésével nyerhetik el.

Apollón, kit valaha Smyntheusnak, azaz Egéristennek hívtak, így öli meg Python kígyót, vagy pedig Athéné a „kígyóhajú" szörnyet, Medusát. Az Olümposz maga az istengenerációk harcából születik meg, ám a vesztesek nem semmisülnek meg, hanem megbéklyózottan az Alvilágba kerülnek. Jung ezt írta le a „Schatten" fogalmával, az árnyékkal, ami világosság híján alámerül a tudattalanba és eleven hatásait onnan fejti ki. Nem vész el, hanem megcsonkul, azaz eltorzul a formája, csakúgy, mint a halotté. „Az a kevés és egyszeri, amivel az elhunyt lény alakja a mindenséget gazdagabbá tette, túlvilági képmás lesz." [38] Ez jelenik meg azután úgy, mint „rémkép". A görög formateremtő fantázia tobzódik ezekben az átmeneti alakú szörnyekben, chimairákban, melyek a forma felbomlását

idézik. Ők kísérik el a halottakat a Hádészbe, és itt érintkezik a görög hagyomány az egyiptomi és a tibeti halottaskönyvekkel, ahol a lelket a halála után rémalakok veszik körül, kiket a karman hívott elő, vagyis az élet folyamán elkövetett tettek.

Kerényi itt felhívja a figyelmet arra, hogy mindez érvényes a kultúrák egészére is, mint élő organizmusokra. Európa bika általi elrablásában annak a metaforáját látja, hogy „az európaiságot eredeteiben az ősmediterrán élethez való mély vonatkozás jellemzi".[39] A theomachiák kifejezik a görögségnek ebből az őskultúrából való „kinövését", saját arculatának a megtalálását. Ezt a másutt feloldódott, megszűnt, vagy csak töredékeiben megmaradt őskultúrát (aminek a survivalje lehet Frazer Erdei Királya) eredetihez közeli formában talán a viszonylag elszigetelt egyiptomi oáziskultúra őrizte meg leginkább. Egyiptom ezért lehet a „halottak országa" minden környező nép számára.

A forma azután fel is bomolhat, és ekkor lép a helyére az applikált elemek mesterséges összeszerkesztése, amit szinkretizmusnak nevezünk. Hasonlósága a halált követő karmatikus eredetű rémképekkel eléggé szembeszökő.

A formaadás: a homéroszi szellem

A formaadás az antropomorf előbukkanása a zoomorfból, illetve a kettő küzdelme a forma birtoklásáért. Ez a theomachiák humanista tartalma, ezért állunk lélekben az emberevő Kronosszal szemben Zeusz oldalára, ami egyszerre etikai és esztétikai opció, „kalokagathia", a szép és a jó együttléte, mondták a görögök. „Az élet teljessége a normatív síkra emelve" Prohászka Lajos megjegyzése szerint.[40]

Az újkori Európát a görögségben leginkább a plasztikitás bűvölte el. Bármi sok alapvető szellemi teljesítmény fűződjék is e csodálatos ókori néphez, az első, ami az

eszünkbe jut, mégis a „szobor", vagyis az ideális emberi forma.

A forma kialakulását és ennek jelentőségét Aphrodité alakjával szemléltetjük. A név azt jelenti, hogy „habokból született". A Hésziodosz által is megörökített eredetmítosz szerint Uranusz, ki éjszakánként egyesült Gaiával, az ivadékait nem engedte megszületni. Mígnem ezek legifjabbika, Kronosz, anyja segítségével a holdsarlóval megcsonkította, lemetszve a férfiasságát. Így ért véget az „ősnemzés", ami a forma nélkül való ivadékokat teremtette, és kezdődött el a titánok, vagyis a „nagyratörők" uralma. A hab, ahonnan Aphrodité született, Uranus magja, és az istennő kagylón érkezett a szárazföldre, amint azt Botticelli festménye is megörökíti.

„A kagyló a nedves elem aphroditéi tulajdonságának a legközvetlenebbül az érzékeinkhez szóló kifejezése".[41] A belőle kilépő istennő egyszerre *őrzi* és *mutatja* a nedvességnek, mint a létezés személyen-inneni közvetítőjének a lényegét. Szinesztézia, a nem látható vulva és a látható vonzóerő együttes megjelenítése.

A szexualitásban lévő borzadály az, hogy általa lép működésbe a halálba vezető folyamat. Ez feltűnt már az archaikus kultúrákat tanulmányozó Frazernek is. „A nemi kapcsolattal a primitívek elméjében sok komoly veszély jár együtt, de ennek a pontos természete még homályos".[42] Kétségkívül ezzel függenek össze a genitális fájdalommal járó beavatási szertartások. Az a „fiziológiai" megközelítés azonban, amihez az ortodox pszichoanalízis folyamodott, a „vulva dentata" képével, aminek Kronosz sarlója a mitikus megfelelője, és az AIDS a legmodernebb formája, teljességgel félrevezető, mivel az individuális létezésbe, az „életbe" helyezi át azt a problémát, ami valójában a teljes létezésé, az életfolyamé.

„A szenvedés – büntetés, ami a nő miatt sújtja az embert".[43] Kultúránk számára megőrizte ezt a Biblia terem-

téstörténete, és ismeri minden archaikus kultúra is. Ez a bűn zavarja meg a világgal, a növényzettel és főleg az állatvilággal való kapcsolatot, például a vadászszerencsét.[44] Enkidutól, a Gilgames-eposz hősétől, miután egy templomi szajhával közösült, elfordulnak addigi barátai, az állatok.

A bűnbeeséshez a nő forma-előtti ősalakja kapcsolódik, és a bűntudat oka az eredethez (a forma-előttihez) való visszatérés sóvárgása. A bűnhöz jóvátételként részint az a vezeklés tartozik, amit a beavatási szertartás során kell elszenvedni, részint pedig a szexuális tartalmú bűnvallomás, Mexikóban ennek a gazdáját szemléletes módon úgy nevezték, hogy „a szenny úrnője". Ez az, amitől a homéroszi görög szellem visszaborzad, mivelhogy át nem világítható.

A homéroszi eposzban Helené, a háború ősoka mutatja meg a probléma lényegét és „görög megoldását." Helené anyja Nemesis, akit Zeusz egy „mágikus üldözés", azaz alakváltozások sora után hattyú/lúd alakban tesz magáévá. „ A nő ősvilági valósága fogalmilag és keverék-alakban." Helené ezért születik tojásból – és hogy ember-alakját megőrizhesse, meg kell küzdenie egy alapproblémával. „Vagy Nemesis lányának maradni és a bűntudat forrásából felemelkedni az emberi nem büntetésévé – ezt utasítja vissza Homérosz – (de a zsidó-keresztény felfogás nem. M. E.), vagy az élet-halál fölött közönyösen álló Úrnőnél szolgálni, s Aphrodité tiszta, bűntelen fényét viselni, mint halandó férfiak tragikus végzetét."[45] E felfogás, tehát Helené bűntelensége védelmében aztán a görög mitológia odáig megy, hogy csak Helené „árnyképe" került Trójába, ő maga pedig Egyiptomban, az ókori Halottak Földjén időzött a háború végéig.

Homérosz előtt és után

Az európai magaskultúrába a „homéroszi" görögség jutott el, a Formának az ebbe foglalt kultuszával, és került feloldhatatlan ellentétbe a zsidó-keresztény bűnfelfogással. De lehet, hogy ez a formakultusz már az ókori görögöknél is a magaskultúrának olyan része volt, amely nem fogta át teljességgel a nép lelkét? Lehet, hogy a görögök erőteljes ortodox keresztény hitének ősrégi gyökerei is vannak?

Kerényi egyik nagy tudományos felismerése a görög kultúra régtől való közvetlen kisugárzása. Úgy látszik, hogy – illír közvetítéssel – már a Krisztus előtti első évezred elejétől erőteljesen befolyásolta Itáliát, és ez tette oly egyszerűvé a Köztársaság vége felé a görög kultúra teljes asszimilációját a rómaiba.[46]

De van kisugárzás a Balkán népei felé is, akik közvetlenül, tehát nem a magaskultúra által vehettek át innen elemeket. A népzene mutatja ezt a legvilágosabban, a maga antik ritmusképleteivel. Helené, a „világ legszebb asszonya", székely népballadáink gyakori szereplője, mint Görög Ilona, vagy Szép Ilona, talán szintén innen érkezett.

Én elhajtám ludaimat szép zöld pázsitra,
Oda jöve bíró fia, meghajigálta.
Agyonüté kelmed fia szép gunáramat,
Ne sírj, ne sírj, Szép Ilona, szép gúnárodért,
Megfizetem szép gúnárod, mondssza, mennyit ért?
(...)
Számtalan sok kívánsága Szép Ilonának,
Akasztófa helye tehát bíró fiának!
Akasztófa olyan legyen, mint kinyílt rózsa,
Két karom két szép karfája, akasztófája![47]

A nevén kívül a lúd, a hattyú megfelelője is Helenére utal, de még érdekesebb a szexualitással kapcsolatos bűn-

vád, ami, mint Kerényivel láttuk, a homéroszi görögök előtti, és éppen általuk kiküszöbölt mozzanat. Szép Ilona úgy hozza itt a végzetet, mint hajdan Trójára. Mivel, mint láttuk, a nemi erőszak a gyilkosság megfelelője, a ius talionis, szemet szemért elve szerint halál a büntetése. (A ballada tréfás hangvétele ezt a jelentést nem érvényteleníti, csak annyi, hogy a tragédia itt játék formájában van előadva.) De a befejezés más.

A nemi erőszak a szerelemtől külsőleg egyáltalán nem különbözik – belsőleg viszont a különbség meghatározóan nagy. Ennek a megértése egyszerű, ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy honnan számítsuk a formaalkotó új életet? A Szép Ilona által választott megoldástól ezért szűnik meg a szexualitás nemezis-volta. Ámde éppen ez az, amit nem ismer a klasszikus homéroszi görögség, mert feláldozta a Forma oltárán. Ám itt megint mintha Nietzsche igazolódna azzal, hogy túl sok valóságot emésztettek föl a derűjük igazolására...

Valláslélektan

Kerényi, aki értelmezni próbálja a régi görögök vallásos viszonyát a saját hitvilágukhoz, beleütközik egy ismeretelméleti alapproblémába. Egy pszichológus ugyanis csak a saját értékvilága felől közelítheti meg a valóságot – ami azonban egy olyan erős előfeltevés, hogy meghamisíthatja az eredményt.

A valláspszichológus Girgensohn a maga valláslélektani kísérleteit a tartui protestáns hagyományú közösségben folytatta.[48] „A vallással magával nem lehet kísérletezni – írja. – De lehet az emberrel, akinek vallásos élményei vannak, és lehet a vallásról való gondolatokkal is." A legfontosabb konklúziója az alábbi: „Ein einfaches religiöses Grundgefühl gibt es im praktischen Erleben ganz sicher

überhaupt nicht." (Egészen bizonyos, hogy egyáltalán nincs olyan egyszerű vallásos alapérzés, ami gyakorlatilag átélhető.) Állításának a lényege a vallásos érzésnek az élet valóságától való teljes elszakítása, transzcendentalitása, ahogyan Kant mondaná, és ami szerint a dolog ki is merül a Biblia olvasásában.

Kerényi ezt a kísérletet naivan utópisztikusnak mondja, hiszen nem számolt azzal, hogy esetleg csak egy bizonyos műveltségi kört jellemez. Vagy tán még helyesebben, e műveltségi kör széthullását. Az a mélyrepülés, amit a liberális teológia végrehajtott a 19. században az első világháborúra mondott ámenig, a második körben már Alfred Rosenberghez és a Deutsche Christ nevezetű alvilági sötétséghez vezetett. A teológiai felfogás depraválódása persze csak lélektükör, azé a kultúrköré, amelyből a vallásszociológus tanúsága szerint is kiveszett a vallásos alapérzés, és valamiféle kultúrsznobizmus lépett a helyére.

Kerényi teológiával nem foglalkozott, de a *gyökerek megtisztításával* igen. Úgy vélvén, hogy a tudomány megfelelő eszköz ehhez. Így azután elutasítja azt, hogy efféle előfeltevésekből ítélje meg a régi görögök vallásos hitét. „Hogy saját körének a határait átléphesse, az első feltétel a határ felismerése lett volna. Az antik vallásról modern teszt alapján ítélni tudománytalan"[49]. Egy másik kultúrkörről így ítélkezni nem lehet, csak annyit mondhat a vizsgáló, hogy „ez nem én vagyok". „A katexochén pszichológiai tárgy az őrült, és pszichológiai tárgy általában az, amire az ember a saját személyét nem teszi, ami elméletben érdekli, de személyében hidegen hagyja. (...) Ám az ember lelki valóságokért él. És minden vallás lelki valóságok rendszere"[50]. A vizsgálatot tehát más síkra kell áthelyezni. „A valóságérzés – folytatja – nem más, mint a Kozmosznak, mint összefüggő háttérnek az érzékelése a lélek valóságai mögött." Ez nyilván nem lehetséges metafizika nélkül, és az ortodox pszichoanalízis gyengéje Kerényi szemszögéből éppen az,

hogy a lelket tekinti végső valóságnak. (Láttuk, hogyan vélekedett erről már a pitagoreizmus.) Kerényi tehát megkülönbözteti az érzékelt-tapasztalt valóságot a valóság egységének csupán bensőleg átélhető tapasztalatától – és ez utóbbi értelemben kétségkívül minden ember vallásos. A bizonyosság alapja csak intuíció lehet, vagyis annak megsejtése, hogy tényleg ez a valóság. A bizonyosság a személyes tudat létezésének az előfeltétele, az intuíció pedig nem logikai dedukció és nem tapasztalati indukció.

A kérdés itt az, hogy e tapasztalat miképpen különböztethető meg az *őrülettől*. Hiszen az elmebeteg is ilyesfélére támaszkodik. Kerényi javaslata erre a „lelki valóság" és a „csak lelki valóság" megkülönböztetése.[51] „Valamiképpen" persze valóság minden, ami a lélekben felbukkan, mivelhogy olyan hatóerő, amit a személy realizálni próbál. Csak az a kérdés, hogy milyen hiteles tartalom áll mögötte, azaz mennyiben felel meg a Kozmosz rendjének.

A puszta érzékelésre támaszkodó naturalizmus és az ő materialista világnézete ehhez a kérdéshez még eljutni se tudott.[52] A 20. század új szelleme viszont szívesen hivatkozik a mítosz valóságára. De a harmincas évek itt is szembesítettek egy alapproblémával. Alfred Rosenberg, a náci főideológus, a tan alapvetését ugyanis épp a mítoszban vélte megtalálni.[53] Kerényi *ezzel szemben* szögezi le, hogy „minden mítoszalkotó hazug", ami nemcsak a nácizmus érzelmi alapú megtagadása, hanem belső gondolati következetesség is. Mivelhogy mítoszt *csinálni* annyi, mint a dedukciót tenni az intuíció helyére – azt hazudván róla, hogy intuíció.

A klasszikus parabolát Franz Kafka írta erről.[54] Egy kegyetlen, ámde igazságosnak vélt parancsnok oly módon kínozza halálra az elítélteket, hogy azok a szenvedésük módjából végül is megértik azt, hogy milyen bűnt követtek el. A kínzási módot a parancsnoknak előre be kell programoznia. De midőn újabb idők jönnek, és a régi parancsnokot leváltják, ő önmagát is halálra ítéli, beprogra-

mozván a gépbe bűnét, az „igazságtalanságot". Csakhogy mégis anélkül hal meg, hogy a személyes bűnét megértette volna. Nem is ismerhetett föl szenvedés közben semmi újat – hiszen *eleve tudta az eredményt...*

Az intuitív ismerethez tehát nem lehet deduktív úton eljutni. A (mű)mítosz ezért hiteltelen a lényegénél fogva, sőt ez az inadekvátság nem is egyszerű tévedés, hanem hazugság. Az alapja a kompiláció, vagyis a szubjektum önkénye a hagyomány elemeinek a felhasználásában. (A „vallásalapítók", Jézus, Buddha, Mózes, Mohamed, Zarathustra valójában a hagyomány megtisztítói. „Nem jöttem a törvénynek és a prófétáknak az eltörlésére" – mondja Jézus.)

A kompilációnak az a lényege, hogy a szerzője úgy építkezik az általa ismert elemekből, hogy azok belső összefüggéseit semmibe veszi. Ezáltal létrejő számára a Teremtés látszata, és hogyha hatalmat is tud szerezni hozzá, akkor eme rögeszméje csak megerősödik. Ez a titka a korszaknak, „Dosztojevszkij lidércálmának". Mert a valóságos forma szétesése ezen a módon épp arra az eredményre vezet, amelyen a halottaskönyvek szörnyei kísérik az utazót – vagyis ez az alvilági út.

A valóságos vallásfilozófiának viszont abból kell kiindulnia, hogy tapasztalaton nyugvó állításokat legfeljebb a létezés modusaira nézvést lehet levezetni, de nem magára a létezésre, és így annak a goethei értelemben vett „szimbólumára", a vallásra sem. Ami megnyithatja ugyan az ajtót a teljes önkény előtt is, de mégis ad lehetőséget a tárgyilagosságra. És Kerényinek az oly gondosan óvott „tudósi" tekintélyre ezért van szüksége.[55]

A „görög lélek" tehát aligha vezethető le a mi lelkünkből, és kívülről rekonstruálni is aligha tudjuk. Meg kell elégednünk annak a nyilvánvalóságával, hogy a hiteles lélek-valóság valamiképpen a Valóságot tükrözi, ami nem más, mint „A Kozmosz összefüggő valóságának az érzése a lélek valóságai mögött. A Kozmosz: a természet va-

lósága, amely egy szellemi rend érvényességét is magába foglalja. (...) Valamennyi világrend – a régi keleti és régi amerikai és a többi is – szellemi annyiban, amennyiben rend, vagyis megfelel a szellem rendező tevékenységének. (...) Csak arról nem szabad megfeledkezni, hogy a valóságérzés nem pusztán a renden, (..) hanem a világvalóságon alapul. Idővel a világkép megváltozik, s ilyenkor mindig azt hiszi az ember, hogy a valóságos világhoz jutott közelebb. Ebből erednek a valóságérzésnek azok a katasztrófái, amelyekbe vallások pusztulnak bele. Egy vallási eszme valósága sohasem nyugszik egyedül a gondolkodási formán, hanem azon is, hogy e formát érvényesnek érzik."[56]

Ezzel az önmaga által megszabott korlátozottsággal Kerényi a görögök vallástudatáról az alábbiakat tudja megállapítani: „Az egyik felfogás az aspektusok szétszóródottságából indul el, amit a mitológia kapcsol össze afféle rendező és díszítő tevékenység formájában. A mi felfogásunk ellenben a mitológiai ideákból indul ki, amelyek minél ősibbek, annál gazdagabb tartalmúak. A mitológia isten-alakokat teremt, azaz érvényes valóságokat ragad meg, (...) amelyek örökök, szemben az efemer és múlékony emberi világgal."[57] A mi nyelvünk számára ezek azért oly megfoghatatlanok, vagyis azért tartalmaznak verbális ellentmondásokat, mert a valóság ellentétes vonásai fejeződnek ki bennük.

Jung ezt a problémát a következőképpen fejezi ki.[58] „Világos és félreérthetetlen csupán maga a kép, amint szokásos kontextusában megjelenik. Mindent elmond e formában, amit csak tartalmaz. De ha megpróbáljuk, hogy absztraháljuk a kép tulajdonképpeni lényegét, akkor mindez homályossá válik és köd burkolja be. Hogy az élő funkcióját megértsük, mint élő lényeget a komplexitásában kell felfognunk, és nem szabad természettudományosan a testének az anatómiáját vagy történetileg a romjainak az archeológiáját vizsgálnunk."

De mi az a belső törvényszerűség, ami az összefüggésrendet mégiscsak szabályozza – ha már a tisztázó logikai egyértelműségekről le kell mondanunk? Kerényinél ennek az „idea-szerűségnek" az analógiája a *bimbó* – „ideának sötét, ámde érzésnek mégis határolt."[59] Az élet ama végső törvénye ez, amiről talán az eleuszisziszi misztériumok szóltak „Minden egyes gabonaszem, minden egyes leány valamiképpen magába foglalja utódainak az összességét, az anyák és leányok végtelen sorozatát"[60] Kronoszt, az Időt, ezen a módon győzte le gyermekeinek a végtelen újjászületése – és ő az Alvilágban úgy uralkodik, hogy ehhez hozzáteszi a végtelenül ismétlődő halál törvényét. A vallásos embernek pedig ezt kell átélnie.

A szervesség modellje

Kerényi nem hivatkozik Leibnizre, mégis lehetetlen nem észre vennünk itt a „monaszokról" szóló tanítást.[61] „A monasz egyszerű szubsztancia, aminek részei nincsenek. Természetes úton nem keletkezhet, mivel összetétel által nem alkotható meg. Csak teremtés által keletkezhet és csak megsemmisítés által pusztulhat el. A monaszba kívülről semmit se lehet átültetni. A monaszoknak nincsenek ablakaik, amelyen át valami beléphetne vagy távozhatna. A változásaik belső elvből fakadnak, mivel külső ok semmiféle hatást nem fejthet ki a monasz belsejében. Minden egyes teremtett monasz megjeleníti ugyan az egész világegyetemet, de még határozottabban azt a testet, amelyhez különleges módon hozzá tartozik. A testek, mint a folyók, örökös áramlásban vannak." És a legfontosabb konklúzió: „Ahogyan nincs keletkezés, úgy nincs teljes pusztulás és halál sem a szó szoros értelmében."

Olvashatjuk ezt akár úgy is, mint a modern genetika alaptörvényét. De a mitológiák és kultúrák létezésére,

vagy az élőlények egyedi sorsára is érvényes. Így maradhat valami „önmagával azonos", ha mégoly sok idegen anyagot felvett is – mert semmit se vehet fel, ami az ő belső lényegétől idegen volna.

Lábjegyzet a kis bummhoz

„Az antik ember megragadottsága összefügg az antik ember *lényegességével*. (...) Vajon nem-antik létünk el tudja-e érni a lényegességnek ugyanezt a fokát?"[62] Kerényi ezt a korproblémát 1934-ben fogalmazta meg, máig terjedő érvénnyel, és lehetőségként nyitva hagyva azt, amit ugyancsak ez idő tájt T. S. Eliot prófétailag bezárt:[63]

> A világ így ér véget,
> Nem bumm-mal, csak nyüszítéssel.

A költői látással is rendelkező tudós Európa késő őszi kultúrájában nagy figyelmet kelt. Hozzá fordulnak a polgári kultúra összeomlásából a mítosz felé menekülő regényírók, Thomas Mann, Hoffmanstahl. És hozzá fordul a pszichoanalitikus Jung, kinek számára az alapprobléma az, hogy „az ember mitikus fele nem mesélhet többé képzelt történeteket"[64]. De talán a tudomány mégis visszaadhatja a maga komolyságán át ennek a lehetőségét. Azonban Kerényi elsősorban mégis a magyar sorsprobléma megoldására készült imigyen: „A magyar lényeg önmagára ismerését egyedül a görög lényeggel való találkozástól várhatjuk. De nem pusztán a magyar ókortudománynak attól a kiépítésétől, amelyet eddig nálunk részben éppen a magyar lényeget nem érintő „magyar vonatkozások" hajszolása miatt mulasztottak el. (...) Számítanunk kell a lényegességre képes magyar kortársainknak a görögségtől való megragadottságára." Ez a program, nem

mellesleg, megegyezik Fülep Lajoséval is. És meg nem valósulását nehéz belső elégtelenséggel magyarázni.

A mediterrán Naptól Goethe és George módján elbűvölt Kerényi egyik gondolatmenetében a Kárpátokat úgy jellemzi, mint ami megvéd minket Északtól, és végeredményben Délhez kapcsol. Reménység, de nem prófécia. Európa mocskának a csúcspontján így hivatkozik a görögökre „Segítségül hívtuk a hérakleitosi világot, hogyha már itt van barbár Polemos-arcával, legyen itt ragyogó hellén Logos-arcával is"[65]. Titkos diplomáciai küldetésben utazott Svájcba, hogy európai tekintélyével segítsen valamit a hazájára váró katasztrófa elhárításában. De a tudomány lehetősége itt véget ér. Az egzisztenciából pedig annyi marad csupán, amennyit Berzsenyi felidézett:

Míg szólunk, az idő hirtelen elrepül,
Mint a nyíl s zuhogó patak.

Miklóssy Endre

Jegyzetek

1 Kerényi: *Horatius Noster*. Bevezető. Bp., 1943. 8. l.
2 Babits Mihály, idézi Kerényi, *„A klasszikus vers fordításának és a formák viszonyának a kérdése*. In Halhatatlanság és Apolló-vallás, Bp., 1984., 6. l.
3 Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*. Bp., 1936., 62. l.
4 Prohászka Lajos: id. mű, 129. l.
5 Kerényi: *Horatius Noster*. Bevezető, 8. l.
6 Kerényi: *Tudósoknak való*. In Sziget, 1935., 12. l.
7 Kerényi: *Tudósoknak való*. In Sziget, 1935., 7. l.
8 Kerényi: *Horatius Noster*. Bevezető. 17. l.
9 idézi Kerényi: *Görög mitológia*. Bp., 1977., 10. l.
10 Frazer: *Az Aranyág*. Bp., 1965., 24–26. l.
11 Frazer, id. mű, 236. l.
12 Lévy-Bruehl, a francia etnográfus egész kultúrtörténetet írt az evolucionizmus szellemében erről a prelogikus gondolkodásmódról, ami őszerinte a primitív népek világlátását jellemzi („Mentalité primitive").

13 Kerényi: *Gondolatok Dionysosról.* In Halhatatlanság... 183. l.
14 Kerényi: *Gondolatok Dionysosról* In Halhatatlanság... 186. l.
15 Kerényi: *Gondolatok a bűnvallomásról.* In Halhatatlanság... 279. l.
16 Kerényi: *Pythagoras és Orpheus.* In Halhatatlanság... 301. l.
17 Kerényi: *Die Kore in Eleusis.* In Kerényi–Jung: Einführung in das Wesen der Mythologie. (Leipzig, 1941.) 190. l.
18 Kerényi: *Pythagoras és Orpheus.* In Halhatatlanság... 301. l.
19 Goethe, idézi Kerényi: *Helené születése.* In Sziget, 1939., 116. l.
20 Nietzsche: *Die Geburt der Tragödie, 2. §.* Leipzig, 1941., 22. l.
21 Nietzsche: id. mű, 3. §. 25. l.
22 Thomas Mann a *Varázshegy* Schnee-fejezetében utolérhetetlen művészettel használja fel ezt az ellentétet, mély betekintést nyújtva egyúttal a német pszichébe is.
23 Hamvas Béla: *Hexakümion.* Bp., 1993., 392. l.
24 Nietzsche, id.mű, 4. §. 28. l.
25 Hamvas Béla: *Hexakümion.* 273. l.
26 Kerényi: *Pythagoras és Orpheus.* In Halhatatlanság... 298. l.
27 Kerényi: *Pythagoras és Orpheus.* In Halhatatlanság... 306. l.
28 Kerényi: *Pythagoras és Orpheus.* In Halhatatlanság... 308. l.
29 Kerényi: *Pythagoras és Orpheus.* In Halhatatlanság... 310. l.
30 Apuleius ókori beavatás-regénye, az Aranyszamár, némi betekintés az ezzel rokon Isis-misztérium ezotériájába.
31 Kerényi: *Persephoné.* 175. l. In Kerényi–Jung id. mű
32 Kerényi: *Gondolatok Dionysosról.* In Halhatatlanság... 191. l.
33 Kerényi: *Gondolatok Dionysosról.* In Halhatatlanság... 194.
34 Kerényi: *Koré in Eleusis.* In Kerényi–Jung id. mű, 192. l.
35 Kerényi: *Pythagoras és Orpheus.* In Halhatatlanság... 316–318. l.
36 Kerényi: *Gondolatok Dionysosról.* In Halhatatlanság... 195–197. l.
37 Nietzsche: Id. mű, 16. §. 76. l.
38 Kerényi: *Persephoné.* In Kerényi–Jung id. mű, 176. l.
39 Kerényi: *Pythagoras és Orpheus.* In Halhatatlanság... 298. l.
40 Prohászka Lajos: *Variáció a kalokagathiáról.* In Sziget, 1939., 81. l.
41 Kerényi: *Paradoxie der mythologischen Idee.* In Kerényi–Jung id. mű, 149. l.
42 Frazer: id. mű, 384.l.
43 Kerényi: *Helené születése.* In Sziget, 1939. 118. l.
44 Frobeniust idézi Kerényi: *Helené születése.* In Sziget, 1939., 118. l.
45 Kerényi: *Helené születése.* In Sziget, 1939., 122. l.
46 Kerényi: *Szatíra és satura.* In Halhatatlanság...
47 Benedek Elek: *Székely népballadák.*
48 Girgensohn: *Der seelische Aufbau der religiösen Erlebens.* Idézi Kerényi: *Valláslélektan és antik vallás.* In Halhatatlanság... 265. l.
49 Kerényi: *Valláslélektan.* In Halhatatlanság... 266. l.
50 Kerényi: *Valláslélektan.* In Halhatatlanság... 269. l.

51 Kerényi: *Vallástlélektan.* In Halhatatlanság... 273. l.
52 Zola hőse a *Les trois villages*-ben, miután meggyőződni vélt arról, hogy a kereszténység elmebaj, fel akarja robbantani a téboly székhelyének tekintett Sacré Coeur templomot. De mivelhogy Zola mégsem oly őrült, mint a tézise, végül is visszatartja a hősét ettől a logikailag egyébiránt szükségszerűnek tűnő lépéstől, rést hagyva ezáltal az „Értelmen".
53 Alfred Rosenberg: *Mythus des zwanzigsten Jahrhunderts.*
54 Franz Kafka: *A büntetőtelepen.* Bp., 1973.
55 Hamvas Bélának az ezzel kapcsolatos szemrehányásai a Magyar Hyperionban ezért nem jogosak. Tulajdonképp maga is revideálta őket.
56 Kerényi: *Vallástlélektan és antik vallás.* In Halhatatlanság... 274. l.
57 Kerényi: *Persephoné.* In Kerényi–Jung id. mű, 78. l.
58 K. G. Jung: *Zum psychologischen Aspekt der Korefigur.* In Kerényi–Jung id. mű, 217. l.
59 Kerényi: *Paradoxie der mythologischen Idee.* In Kerényi–Jung id. mű, 208. l.
60 Kerényi: *Die eleusinische Paradoxie.* In Kerényi–Jung id. mű, 213. l.
61 Leibniz: *Monadologie.* In Válogatott írások, Bp. 1986., 307–322. l.
62 Kerényi: *Ókortudomány.* In Halhatatlanság... 160. l.
63 T. S. Eliot: *The Hollow Men* (Az üresek) (Vas István fordítása.)
64 K. G. Jung: *Emlékek, álmok, gondolatok.* Bp., 1987. Kovács Vera ford. 361. l.
65 Kerényi: *Epiktétos kézikönyvecskéje. Az olvasóhoz.* Bp., 1944., 7. l.

Fülep Lajos: Az élet értékéről

1% METAFIZIKA

Szabados György rovata

A mai ember két dolgot csinál: dolgozik és pihen, szórakozva vagy tétlenül. Azért dolgozik, hogy pihenhessen, és azért pihen, hogy dolgozhasson, együtt pedig: azért dolgozik és pihen, hogy élhessen. A középkori és a reformáció korabeli ember is sokat dolgozott; az élet akkor sem volt valami könnyű, sőt sok tekintetben nehezebb, mint máma; de munka után elővette a maga *Biblia pauperum*ját, vagy anyanyelvére fordított bibliáját, és olvasott, ami szintén munkának egy neme. A modern ember, még ha nem is „szabadgondolkodó", bizonyára mosolyog ezen. Pedig úgy áll a dolog, és ezt a legradikálisabb szabadgondolkodó is aligha fogja tagadni, hogy a Biblia nemcsak a hivők kanonikus könyve, hanem az emberiség legnagyszerűbb költői alkotásainak egyike. Aki a vallástalan ember szemével és lelkével, de mégis a költői szépség és emberi bölcsesség iránt való fogékonysággal olvassa, annak is sokat mondhat még, annyit, mint kevés más könyv a világon. Elvégre is nem ok nélkül nevelte rajta a szellemét és ízlését az emberiség évszázadokon keresztül. Dante kívülről tudta, és Michelangelo is, akik pedig mégsem nevezhetők valami sötét vagy primitív elméknek. A legnagyobb és a legkisebb szellem is megtalálta benne a maga mindennapi táplálékát, ő volt az, ami a hegy csúcsát összekötötte a hegy lábával. De nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy a mai nagyvárosi munkás munka után vegye elő a Bibliát, és olvasson benne – hiába mondanók. A Bibliát most csak a szimbólum kedvéért idéztük fel. An-

nak illusztrálására, hogy volt idő, amikor a munkás munkája végeztével szellemi és lelki szükségei kielégítését kívánta, s ugyanazzal az eszközzel elégítette ki őket, amelyhez a legnagyobbak is folyamodtak. Ha a Biblia ma már erre nem alkalmas, ha csak szimbólumként hivatkozhatunk rá – mi van hát helyette? Mi foglalta el a helyét? Tudtunkkal – semmi. Nem, mert megszűntek a szellemi és lelki szükségek. Ha megvolnának, előteremtették volna a maguk bibliáját, mint ahogy minden szükség előteremti a maga kielégülését. Ha van is ilyen szükség, sem nem olyan általános, sem nem olyan erős, hogy szimbolikusnak nevezhető alkotást hozzon létre önnön kielégülésére, olyat, amely méltó legyen a legnagyobb szellemekhez, de a legegyszerűbbeknek is juttatni tudjon a szépségből és értelemből. Nem futja rá; ami a puszta léten túl és fölül van, nem tudjuk megragadni.

A gyöngeségért bűnhődni kell; mert a gyöngeség erkölcstelenség. A puszta lét és az érdekében teremtett technika mit csináljon magával, ha nem tűzünk ki neki célt rajta kívül? Ha nem tűzünk ki neki értékeket, amelyekért lennie kell és szabad? Meggyülemlik és kiárad a határokon, melyeken mi nem akartunk túlmenni. Ugyanaz a technika, amely a létet kellemessé és simává igyekszik tenni, teremti elő a pusztítás eszközeit; és ugyanaz a lét, mely csak önnön kielégülését kívánja, teremti elő a pusztításnak okait és alkalmait. A technika – anyag; a puszta lét – fizikai lét. S ha az ember, aki az anyag urának érzi magát, mert bánni tud vele, nagyon sok anyagot hord össze és hódol neki, mert kényelmet és biztonságot szerez fizikai létének, akkor az az anyag egyszerre csak megmozdul a saját súlyánál fogva, és azért, hogy a benne fölhalmozott értékeket – anyagi értékeket – érvényesítse, és nem nézi, hogy hova tipor, nem nézi, hogy ő fizikai létért van a világon, elgázolja teremtőjét a céllal együtt, melyet számára kitűzött. Rettenetes megcsúfolása ez az ideáloktól és illúzióktól

mentes, a kevéssel, a puszta léttel beérni akaró józan emberiségnek. Három esztendeje vagyunk tanúi. A gép a mai ember bibliája. Ő és a lét, amelyért volna, legfőbb értéke neki. De bosszút álltak rajta. Mert akinek kevés van, attól az a kevés is elvétetik. Az emberiség, mely a puszta léten túl érő jókról lemond, a létről is kénytelen lemondani: önmagát ítéli halálra. Mert az ember igazi léte, az elpusztíthatatlan, nem a létben van. Hanem azon túl.

Fülep Lajos: Az élet értékei (1917)

Bodor Ádám
Az érsek látogatása
című könyvről

X 809

MEGVÁLTÁS VAGY PUSZTULÁS FELÉ?

A Bodor elbeszéléseiben megszokott keretek ezúttal regénnyé állnak össze. A szerző első „igazi" regényévé. A már megszokottnak, mégis kiismerhetetlennek tűnő keretek: a fenséget és pusztulást egyszerre sugalló táj, a helyszínek és személynevek félrealitása, a fenyegetettség légköre, az idegen érkezése által megbolygatott események, a visszafogott, nem mindentudó elbeszélésmód, a valószerű és irracionális keveredése.

A mű bonyolultságát enyhítendő érdemes a további vizsgálódások előtt a cselekményt röviden összefoglalni. Gábriel Ventuza gazdag jereváni rokonaik megbízásából elszökteti az elkülönítőtáborból a Senkowitz nővéreket, de mivel a megbízó végül nem tart rájuk igényt, a felajánlott jutalom fejében visszaviszi őket. Gábriel Ventuza eredetileg azért érkezett Bogdanski Dolinára, hogy bátyja utasításának megfelelően elszállítsa apjuk, az embercsempészettel foglalkozó és évekkel azelőtt brutálisan meggyilkolt Viktor Ventuza földi maradványait. De amint megérkezett, elaludt a városka nehéz levegőjétől, alvás közben kirabolták, így maradnia kell. Colentina Dunka – az elbeszélő nevelőanyja – segítségével tábori lelkész lesz az elkülönítőben. A papok (pópák) – akik minden valószínűség szerint azonosak az egykori hegyivadászokkal – uralta városból az elbeszélőnek egy rosszul sikerült tréfa miatt egyszer már el kellett menekülnie, de aztán visszatérhetett. Nevelőanyja ruhakölcsönzőjét vezeti, majd állást cserél Gábriel Ventuzával. Egy nap váratlanul megérkezik Gábriel Ventuza bátyja, hogy a város évek óta alvó és végül meggyilkolt vezetőjét elbúcsúztassa. Az elbeszélő Gábriel Ventuzával együtt újra elmenekül a városból. Az előbbinek megsúgják, hogy egykori tréfája nem tetszett a megérkezett Hamzának, utóbbi fél, mert nem tud elszámolni az egykor rábízott, de tőle ellopott pénzzel. A városka életét egyébként három dolog határozza meg: a mellette lévő szeméthegy, az elkülönítőbe hurcolás fenyegetése; és a hiábavaló várakozás az egymást követő érsekek beígért látogatására.

Az elbeszélő mindezt nem kronologikus időrendben meséli el, hanem az idősíkokat állandóan váltogatva (ezzel egyben a szóbeli előadás csapongását is felidézve). A kis jelenetekre tördelt elbeszélés gyakori ugrásai ellenére azonban az egyes fejezetek időbelisége viszonylag határozottan csoportosítható. Az első és a kilence-

dik fejezet a Senkowitz nővérek megszöktetése körül játszódik, a köztük lévők ezek előtt, a tizedik fejezet pedig ezek után. Ezáltal egyszerre sugallja az elbeszélő az idő körkörösségének (érdektelenségének) és linearitásának az eszméjét. Mindenesetre a kilátástalanság hangsúlyosabb, a céltalanul ismétlődő mozzanatok sokasága is ezt támasztja alá, valamint az, hogy nincs központi szerepű viszonyítási pont. Hagyományos napok (elsősorban Medárd napja) éppúgy jelzőpontul szolgálhatnak, mint Butin érsek megölése vagy a városka eseményei. Sokszor a pontosság sem látszik fontosnak („már nyolc vagy tíz év is eltelt azóta", „évekkel később" stb.). Van-e mégis esély kijutni a céltalan ismétlődés, a személytelenség és fenyegetettség világából? Hogy ezt a kérdést jobban megközelíthessük, érdemes a térszerkezetet is megvizsgálni.

A helyszín Bogdanski Dolina, elszigetelt, határ menti helység. Valaha jól menő üzlet is működött itt, bukovinai kapcsolatokkal, a Medvegyica két partja közt kompjárat közlekedett, „s a rév állandóan tele volt magyarokkal, zsidókkal, cipszerekkel és lengyelekkel". Azóta azonban a határfolyó áttörte a gátat, és „attól az éjszakától kezdve nem északról, hanem délről kerülte meg a várost. (...) Bogdanski Dolina a koromsötét éjszaka néhány órája alatt, amíg lakosai úgyszólván aludtak, egyszerűen átkerült a túlsó partra. Egy másik országba." Valószínűleg ezzel függ össze, hogy „a hangszerkereskedő Senkowitzok mind elmenekültek innen, amikor bevonultak a hegyivadászok". (A hegyivadászok azóta eltűntek, illetve átváltoztak egyházi emberekké.) A város mellett szemétlerakót hoztak létre, amely egyre terjedt, és alig kibírható bűzt árasztott. A városka leírása számtalan témát felvet tehát: a környezetszennyezését, az elnyomás változó formáiét, a provincialitását, az elszegényedését. Az elbeszélő számára Ivano Frankovszk jelenti azt a helyet, ahova el lehet menekülni, de ez sem tűnik megoldásnak, hisz amint írja: „Ivano Frankovszknál gyűlöletesebb város számomra nincsen" (hogy miért, az nem derül ki). Nincs kiút? Legalábbis nem látszik. De nincs lezárva minden eshetőség! Lehet, hogy más világ van a folyón túli országban – különben mért szöknének át annyian? –, vagy az ország más, nem „zárt körzetnek számító" részein, vagy Jerevánban, ahonnan a gazdag Senkowitzok látogatnak vissza. Nem lehet tudni. De Bogdanski Dolina viszonyai sem teljesen egyértelműek. A hegyekben élő egykori bányászok – jelenlegi „remeték"? „jehovis-

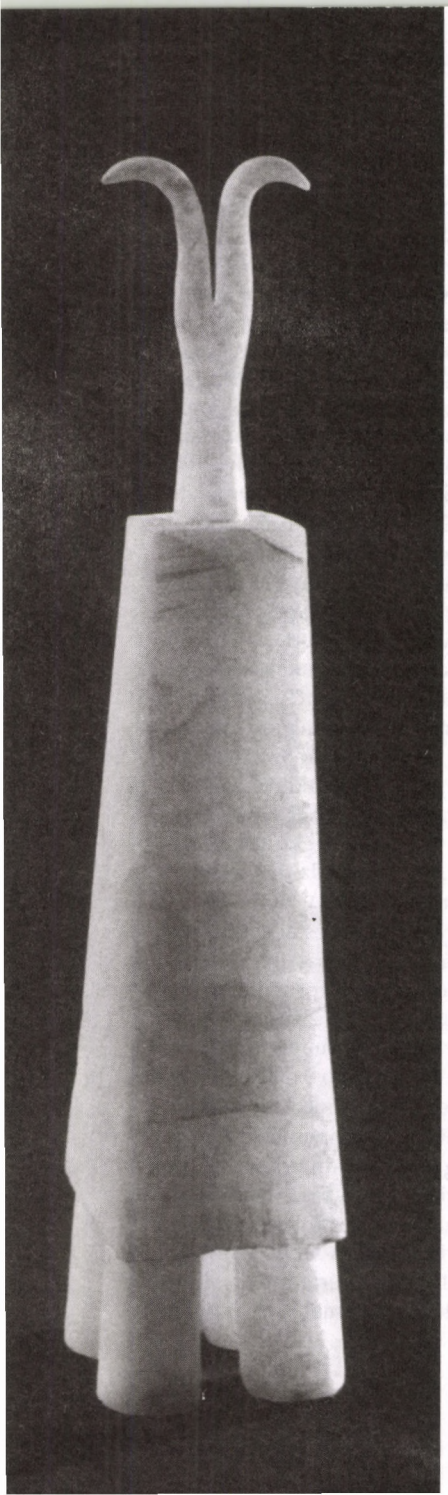

ALABÁSTROM ÖRDÖG, 1983

ták"? – szabadon gúnyt űzhetnek a városi hatalmakból: „Ha véletlenségből tömjénszagú óhitűvel találkoztak, se szó, se beszéd, egyszerűen kiöltötték rá a nyelvüket", „Periprava vikáriust éveken át az orránál fogva vezették és számtalanszor kikosarazták". Ők azok, akik világosan látnak, és ezt ki is merik nyilvánítani: „Az volt a rögeszméjük, hogy a dolinai pópák egykori ezredesek és káplárok, egytől egyig a régi hegyivadászok, éppen csak dús szakállt növesztettek, fejükre süveget tettek, és beöltöztek mindenféle papi gúnyába." Miből ered mindez? Hogy meghitt közelségben élnek a természettel, és igénytelenségükben nem szorulnak másokra („Fenyőtobozon és gyantán, sáskán és erdei mézen, legfőképpen pedig levegőn éltek. A nyírfa nedvét itták")? Hogy nem csak a természetet, de mint egykori bányászok a föld mélyét is ismerik? Hogy őslakosok („gepidák")? Ezek szerint a – megszálló? – hatalom csak a civilizáció, sőt talán csak a pusztuló civilizáció világát képes uralni. De vannak prózaibb magyarázatok is, függetlenségük alapja az üzletelés is lehet: „Az elhagyott vágatokban még a régi bányászidőkben ekrazitot tartottak, állítólag azzal üzleteltek az északi országúton éjjelente, a sötétség álarca mögött". A Butin érsek elleni merénylet szálai is hozzájuk vezetnek. Nem tudni: urai-e a helyzetnek, vagy csak felhasználják őket.

Azt sem lehet tudni, vannak-e egyáltalán urai a helyzetnek, és ha igen, kik azok. Minden valószínűség szerint az egyházi vezetők, de ők se sérthetetlenek. Peripráva vikáriust meggyilkoltatja Tizman archimandrita, aki azonban végül mégsem tudja kihasználni évek óta alvó felettese halálát, mert ő is hosszú álomba merül. Magát az érseket is meggyilkolják. És mint már említettem, azt sem lehet tudni, kik ezek az emberek valójában. De az a gyanú is felmerül, hogy a helyiek az igazi urai a helyzetnek: esetleg az egyháziakkal szemben álló „remeték", vagy a mögöttük álló Colentina Dunka. Az utóbbi mestersége – fodrász – is utal emberalakító képességére, beavatottságát pedig Vidra tanár elvitetése és az általa rendelt ruhák megszerzése mutatja többek között. De még valószínűbb, hogy Hamza, Gábriel Ventuza bátyja áll a dolgok mögött. Évekkel előre látja az eseményeket, például Butin érsek meggyilkoltatását. Tudatosan irányítja a saját és a mások sorsát, és végül ő érkezik meg az érseki sínautóval, veszi át a hatalmat. De nem derül ki, hogy kiket képvisel, honnan ered

bennfentessége, meddig terjed a hatalma (például miért kell évekig önszántából börtönben lennie).

Sokértelműen gazdag a regény témahálózata is. A hagyományos, nagy témák sokaságára épül a cselekmény, közel jut a példázathoz, de a lefokozás (a sivárba, undorítóba) és a rejtélyesség nem engedi kiteljesedni a bennük felsejlő átfogó szemléletet. A megálmodott, nagy szerelem nem oldja meg Mauzi Anies sorsát, bár a Vidra házaspár esetében ez sem zárható ki. A társadalomból való kivonulás a remeték és Gábriel Ventuza egykori szigeti tartózkodása révén merül föl. A titokzatos események magyarázatát a háttérben folyó összeesküvés éppúgy megadhatná, mint a hatalom működésének föltárása. Az apokalipszis közeledtét jelezheti a szeméthegy terjedése, az állatok beszabadulása a városba. A kegyelem, a változás lehetőségét idézi föl és egyben valószínűtleníti az érsek látogatására való várakozás. Bodor nem csap le minden reménységre, sohasem válik modorosan sokkolóvá, de a reménységet is nehezen adja. A nagy témák kibontakozását az is hátráltatja, hogy az elbeszélő apró és gyakran bizarr képekbe, jelenetekbe tördelve állítja elénk őket. De miközben ez a módszer elidegenít a hagyományos értelmezésektől és a világ kiismerhetetlenségét sugallja, egyben a létezés magabiztosságát, hihetetlen intenzitását is kifejezi erős és öntörvényű képiségével. Igencsak semmitmondó lenne, ha mindezt úgy összegeznénk, hogy a regény a világ sokértelműségéről szól. Azzal se jutnánk sokkal tovább, ha hozzátennénk, hogy ez a sokértelműség se nem derűs, se nem lehangoló (láttuk, az utóbbi szembeötlőbb, de számos esetben az előbbi sem zárható ki). Azt kéne az olvasónak eldöntenie, mi mozgatja ezt a világot, és mennyiben fejezhető ki a mozgató képletekkel, fogalmakkal. De ki tudja megoldani a létezés alapkérdéseit? Ezért én is csak fölvetek egy szempontot: Bodornál talán az a fő kérdés, hogy a világ a megváltás vagy a pusztulás felé halad, és a megoldás lentről (az anyag felől) vagy föntről várható. A „fönt" lehet Isten, a hatalom, a szellem, a folyamatok összegződése stb. Úgy gondolom, az író mégis elsősorban az anyagra, a konkrétra figyel, onnan eredezteti a létezés ellenálló képességét, erejét. A remeték, az egykori bányászok példázhatják ezt a hatalmat. De az ellenkezőt állítani sem lenne éppen ostobaság, hogy az anyag akadályozza meg a szellem és ezzel együtt az ember igazi kibontakozását. Még akár a gnoszticizmus

kérdése is fölvethető: Isten csak a villámaival hatolhat be a démiurgosz világába, nem véletlen, hogy azokat érik, jelölik meg a villámok, akikről leginkább feltételezhető, hogy igazak – a remetéket és Natália Vidrát. Végül úgy látszik, hogy folyamatok, események aránya a világ. Ezek mozgatják az emberi cselekedeteket, tehát a jellemek önállótlanságuk miatt nem bontakozhatnak ki, nem válhatnak árnyalttá és egységessé. A törvényszerű folyamatok zárt rendszerben egy idő után beállnak, kiegyenlítődnek. Ezt az egyensúlyt bontja meg a Bodor más műveiben is oly gyakori esemény: az idegen érkezése (például Gábriel Ventuzáé).

A Bodor-művek nagy személytelensége láttán fölvetődik a kérdés, mi nyújthat esélyt az identitás megszerzésére. Ezúttal is több választ adhatunk. Reményt adhat a természetes élet (elsősorban a „jehovista" remeték kapcsán vélhetjük így), de a boldog párkapcsolat is, mint talán a Vidra házaspár esetében. (Ráadásul Natália Vidra gyakran tartózkodik a remeték között.) A szakértelem, a munkaszeretet is szerepet játszhat. A szereplők többsége nem azt csinálja, ami a dolga lenne, haszontalan munkát végez, nem tekinti a munkáját hivatásnak. Velük ellentétben Vidra lelkes földrajztanár, még tanórán kívül is foglalkozik a diákokkal. A múlt emlékének őrzésével („ráadásul olyasmiről is mesélt nekik, ami nem szerepelt a tankönyvekben, hogy például még nem is olyan túl régen a Medvegyica vize nem délről, hanem észak felől kerülte meg a várost, a két part között kompjárat közlekedett") a jövőbeni változások reményét is ébren tartja. De az elbeszélő is példát ad egy lehetséges magatartásra: a pontos elbeszélésre, a szembenézésre. Ezáltal kivételezett helyzetet biztosít magának, fölébe kerekedik a környező világnak, a szereplők többségének. Ezt támasztja alá, hogy a veszélyesebb csapdákat sikerül elkerülnie. Még inkább az a sajátossága a regénynek, hogy a történetmondás és a leírások érettségével és pontosságával, tehát az elbeszélő hangjával igen gyakran ütközik az idézett párbeszédek, a mások közhelyessége. Persze ha belegondolunk az elbeszélő és a szereplők viszonyába, ez is újabb kérdéseket vet föl, könnyen eljuthatunk odáig, hogy a mű világát egy belső táj, egy lélekállapot, esetleg egy életmód kivetítéseként fogjuk fel, az egyes szereplőket pedig belső hangok, késztetések kivetüléseként. Ilyen szemszögből nézve az egyes hangok szétválaszthatatlanságát jelzi, hogy – főleg az egykori Viktor Ventuza buzgalmának köszönhetően – ro-

kona itt mindenki szinte mindenkinek. Ez azt is megmagyarázná, miért tűnik eleve értelmetlennek minden lázadás, miért veszik a legképtelenebb és legfelháborítóbb dolgokat is magától értetődőnek a szereplők, köztük maga az elbeszélő is. Ahogy Bodor egy korábbi értelmezője írta, azért, mert „önmagunk ellen nincs védelmünk: önmagunk elől menekülni nem lehet".

Számos kérdés felől lehetne még közelíteni a regény különböző rétegeihez. Például: mit jelent sokak gyökértelensége, apátlansága (az elbeszélő is csak nevelőanyját ismeri), és mit jelent ezzel szemben Hamza Ventuza gondoskodása apja holttestéről; milyen az emberek és állatok, az emberi és az állati viszonya; hozzájárul-e a szereplők tehetetlenségéhez, a világ kiismerhetetlenségéhez, hogy senki sem végez termelőmunkát – illetve az, hogy a történet helyszínein esetleg össze nem illő népek és kultúrák szervetlenül keverednek; válhat-e a romlás menedékké, mint a szeméthalom a Senkowitz nővérek számára, vagy amikor eltéríti a város felé tartó „förgeteget"; a zsarnoki rendszer személyteleníti el az embereket, vagy a személytelenség hozza létre a zsarnokságot. Ezek boncolgatása helyett csak arra térek ki, milyen kérdésköröket emel ki maga az elbeszélő azáltal, hogy a regény leghangsúlyosabb helyein, a legelején és a legvégén szerepelteti őket. Az első mondatok az eltávozás és visszatérés, a szökés és a rabság a főszereplők sorsában is alapvető témáját előlegezik. A befejezésben visszatérnek ugyanezek számos egyéb motívum mellett, melyeket az utolsó mondat foglal össze egy jelképes erejű képbe: a szeméttelep; a céltalan körforgás, ismétlődés; az egyházi szervezet, ezzel is összefüggésben a hatalom viszonyai; a várakozás és végül az alvás témája. „A háztetők fölött csak a szeméttelepek delejes szentjánosbogár-burája világított, átderengett az állomásépület ablakain, imbolygó árnyával a szeminaristáknak, akik talpukra kötözött párnákkal álmukban is a váróterem végtelen köreit rótták."

Előljáróban említettem, most még hangsúlyosabban megismételhetem, hogy a regény szervesen kapcsolódik Bodor eddigi munkáihoz. Színvonalában is. Ami nem csak azt jelenti, hogy Az érsek látogatása méltó az eddigiekhez, hanem azt is, hogy Bodor életműve a korai művektől kezdve nagyjából egységes minőségű. Sokan föltették már ezért a kérdést, mi az oka annak, hogy az írót a magyarországi irodalmi köztudat csak megkésve, a 80-as évek végén fedezte föl igazán. A kritikai fogadtatás történetéről jó

áttekintést ad Pozsvai Györgyi a szerzőről megjelent kismonográfiájában, de véleményem szerint az ott felsorolt okok – az író Magyarországra települése előtt kevés könyve jutott át a határon, az Erdélyből érkező könyvektől a kritika sokáig inkább a nemzetiségi lét kérdéseinek közvetlenebb föltárását várta stb. – kiegészíthetőek. A monográfus is ír a széles körű fölfedeztetést előkészítő általános ízlésváltozásról, ezen belül kiemelt hely illeti meg a Márquez és a Hrabal nevével fémjelezhető mágikus realizmus 80-as évekbeli elismertté, népszerűvé válását. A mágikus realizmus alapvető jellemzőit Bodor elbeszéléseiben és regényében is föllelhetjük, sőt úgy tűnik, alapvetően ezek határozzák meg a művek világát. Bodornál is a rejtély, a talányosság a fontosabb, és nem ennek fölfedése, ezzel is összefüggésben a valószerű és a valószínűtlen mozzanatok mellé gyakran társulnak kimondottan fantasztikusak (a regényben ilyenek a többnapos, többéves alvások és az egyszarvú létezése). A rejtélyesség miatt a dolgok fontossága is kérdésessé válik, ezért a jelentős és a jelentéktelen, a természetes és a természetfölötti viszonya nem hierarchikus, hanem mellérendelő. A szenvtelen előadásmód, a megszokott fogalmiságot problematikussá tévő erős képiség és az élőbeszéd hatását keltő csapongó előadásmód is a mágikus realizmust idézi, akárcsak az eredet témává tétele.

(Bodor Ádám: Az érsek látogatása. Budapest, 1999. Magvető)

STURM LÁSZLÓ

AZ IDŐK FOGLYAI

Magányos, önégető, gyógyithatalan sebek hajszolta férfiak, a Szászok három – négy – nemzedéke, akik szerelmet, asszonyt, gyermeket maguk mögött hagyva élik szorongó, menekülő életüket a Kárpát-medencében, Közép-Európában, a Balkánon. Egyke fiúgyermekek, akikben ismétlődik a sors: árván vagy félárván, apát keresve, anyát keresve gyötrik magukat s szerelmeiket: árvát hagynak maguk után vagy félárvát. Korán, meddő szerelemben magukra maradt asszonyok. Meggyötörtek és megalázottak, kemények és gyengédek, akik egyetlen fiuk boldogulását áhítják a mostoha időben.

Mindez hangozhat egy romantikus családregény összefoglalásának, de legalábbis a sodródó egzisztencialista sorsokat idézi fel a vájtfülű számára. Mert a manapság korszerű esztétika szerint ilyen történetek korunkban nincsenek, semmilyen történet nincsen. Úgymond, töredékeket láthatunk, amelyeket értelmezni próbálunk. Sors, magány, szenvedély eszerint mind egy régi stílus, egy régi mentalitás szótárába valók. Komolyan ilyesmiről ama hivatkozásbéli Európában ma nem divat beszélni.

Tolvaly Ferenc regényének nyitó jelenetében egy férfit orvlövész sorozata kaszál le, a Szarajevó fölötti hegyoldalon. Aki golyók felverte kis portölcséreket, s körülöttük a hirtelen csendet és hiányt így írja le, az látott ilyen halált. És láttak mindazok az újságírók, filmesek, akik korunk szellemiségét nem olvasatokban keresték az elmúlt évtizedben, hanem Temesvárott, Bukarestben, Szarajevóban, Koszovóban. Így haltak meg az ő riportalanyaik, barátaik, s végül, esetleg, ők maguk. Ezek a halálok persze valóban csak villanások, töredékek maradnak a híradásokban. Mégis, annak, aki ott van, igen valóságosak. Talán annak is, aki televíziós tudósításban látja őket. Negyvenöt év európai békéje után sértően, tolakodóan valóságosak. Író kell ahhoz, hogy a bennük kereszteződő sorsokat – az áldozatét és a gyilkosét, a szemtanúét – felfejtse. A történelmi botrányban meglássa a történeteket.

Az élet ismét másfelé mozdult, mint a tegnap filozofáló entellektüeljei. Akinek éberek maradtak az érzékei, megsejthette, hogy ez a viharos kilencvenes évtized fel fogja támasztani a nyers és egyszerű történeteket, s velük felfeslenek a hiteles emlékezet szálai is. És azok az írók fogják feltámasztani őket az irodalomnak, akik jó ösztönnel, igazságszomjjal vagy csak kalandvágyból elmennek oda, ahol a nyersen bonyolult dolgok történnek, elsöpörve a kényelmes elmélkedéseket a történelem és a történet haláláról. És aki eljut *oda*, e helyszínek valamelyikére, s onnan néz vissza az évszázadra, az folytonosságokat, vezérfonalakat lát meg, amelyek közt éltünk, de nem láttuk, vagy letagadtuk őket. Vagy nem beszélhettünk róluk. Aki elmegy *oda*, vagy éppen *onnan* származik, aki az emlékeket megtalálja, az tudja, hogy az *örökre* és a *soha* nem csak a politikában érvénytelen, hanem az egész létezésben.

Igazi történet, látványos halál tehát most is van, volt, Délkelet-Európában, mégpedig túl sok. Aki elment a helyszínre, ezt

hamar megérezte. Kőbányai János mondja *Szarajevói jelentés* című könyvében egy fiatal írónőnek: „Ha hallgatsz az idősebbre, fogadd el tőlem: az irodalomnál fontosabb az élet. Ha van lehetőséged, ragadd meg, és menj el innen, leginkább a saját életedért vagy felelős. Eleget láttál, tapasztaltál. Mire megy a világ egy halott kezdő íróval?"

Tolvaly Ferenc hősének látószögéből – a szarajevói hegyoldalból – nézve vissza a huszadik századra, mindig is ez volt az erősebbik valóság. A történelem metafizikai rosszá lett valósága. Ezek az ismétlődő magányos sorsok, kollektívumok nevében megtört sorsok jelentik a befejeződő századot, Tolvaly huszadik századát ebben a regényben. Beteljesületlen halálok – mert aki szemtanúja lett Szász Albert halálának ott a napfényben, túl közelről, de mégis túl távolról, az nem más, mint saját fia, Róbert, aki lekéste a randevút s vele a saját halálát is. A randevú az egymásra találásé lett volna, mert Róbertben éppen most vált bizonyossá a sejtés, hogy szarajevói kalauza, a müncheni televíziós, akit a golyó megtalál, nem más, mint saját, 1968-ban disszidált és halottnak hitt apja. Akivel előző este ismerkedett össze egy bárasztalnak használt sírkő felett, melyen ez a szó áll: SZASZ. Mint később kiderül, a század elején a Balkánon eltűnt „bolygó hollandi", a Szász dédapa sírköve felett.

Bárasztal és sírkő – igen, a háborús Szarajevó régi hegyoldali temetőjében sátort húzott fel egy fatalista bármixer, és a harc szüneteiben nála verődik össze egy-egy műgonddal kevert italra a médiakalandorok sokajkú hada, szerb harcosok és kétes egzisztenciájú városlakók. Néha arra téved egy kósza szerb repeszgránát – ilyenkor tekintet nélkül nációra, vér folyik, halott marad a színen és csonkolt sebesült. A törzsközönség ezt megszokta már. Akik pedig még inkább rászoktak az élet (és a halál) durva ízeire, a vér szagára a kettészakított városban, azok tiltott pitbullviadalra gyűlnek össze egy eldugott, éjszakai udvaron.

Látható, Tolvaly regényében nemcsak a sorsok végletesek, de a színek is. Az emberi kapcsolatokban erőszak és indulatok dúlnak, fojtott némaság és sikoly végletei. „Ebben a nyomorult és reménytelen történetben" a gyengédség ritka, a szeretet megnyilvánulásai suták, elkésettek. Ezt a végletes élményvilágot visszafogott nyelv ellenpontozza, és kamera-látás távolítja elviselhető messziségbe az olvasótól. A könyv prológusában Szász Róbert

elmondja, hogy tulajdonképpen forgatókönyvet írt, de egyelőre nem mer filmet csinálni belőle: „annyira személyes, időnként annyira fájó, amit meg szeretnék ragadni, hogy nem szívesen tárnám mindezt a stáb elé". A forgatókönyv minősítés persze félrevezet: a regény nyelve többnyire szenvtelen, de igen kimunkált, igényes nyelv, a művelt erdélyi beszéd eleven mondatritmusaival, hangzásaival. Tolvaly, a költőnek indult dokumentumfilmes, tudja, hogy „Képpel mindent el lehet mondani, de nem mindent képpel lehet a legpontosabban elmondani. Létezik olyan, amit a leghatásosabban csak leírni lehet."

A dédapa, a bohém hajós, a buja, kecses, századfordulós Szarajevóban az egzotikum kalandját és lebegő békéjét választotta. Fia, Ferenc, haditudósító lesz az orosz fronton: a cinikusan halálba küldöttek egyike, aki lelki rokkantként tér vissza a Trianon-elszakította felvidéki szülőfalujába, Füzérkajatára, édesanyjához, másodrendű állampolgárnak az egykor tekintélyes úri villába. Felesége prostituált lesz valahol a nagyvilágban, és Ferenctől egy másik megalázott és kihasznált nő fogan fiúgyermeket, Albertet, a második világháború küszöbén. Az anya megszökik a szülés előtt, Ferenc pedig, akinek emblematikus állata a sas, belehal a második trianonba. Albert nevelőotthonban nő fel Budapesten. 1968 egy augusztusi éjszakáján feleségével, a várandós Lolával, Isztriából átúszik az olasz oldalra – de elveszítik egymást. Lolát a jugoszláv határőrök kihalásszák, hazatoloncolják. Börtönbe kerül, itt szüli meg Róbertet. Albert eljut Münchenbe, megtalálja szép, beteges, szeszélyes édesanyját. A kábítószer-kereskedelembe keveredik, maga is drogosként. Egy televíziós megbízás, és egy Münchenben dolgozó, szarajevói magyar pszichiáter szabadítja ki a kábítószer és a hálózat világából. Fia, Róbert, anyjával él Budapesten. Nagyratörő újságíró vidéken, majd a fővárosban. Az ő Lolája súlyosan neurotikus színésznő, akivel a verekedésig fajuló részeg viták után tud csak szakítani. Külpolitikai tudósító lesz a magyar televíziónál, s így jut el Szarajevóba évtizedünk közepén. Ő lesz a krónikás – családi örökségül először nagyapja, Ferenc naplója jut el hozzá, majd pedig, Bor doktortól, apja, Albert skizoid kábítószeres lázálmainak leírása. Ezekben az álmokban énjének különböző arcaival viaskodik Albert, Aqualung, egy alteregókban felbukkanó „városi indián" képében. Más víziókban meg 1968-ban

elveszített feleségét és gyermekét keresi kétségbeesetten, ismeretlen bérházakban.

Ezek az egymáson láthatatlanul átindázó, sorsmotívumokat és jeleneteket, mondatokat ismétlő élettörténetek úgy bontakoznak ki, hogy Tolvaly párhuzamosan futtatja őket a narrációban. Az egy-két-négyoldalankénti váltások, a kétféle bevágott naplóanyag először csak képi és nyelvi textúrát teremt. A fantasztikus ismétlődéseket, egybeeséseket a narráció töredékessége, disszonáns képisége hitelesíti. Fokozatosan formálódnak ki a személyiségek és történetek s velük az író pszichéjének mélyrétegei. Ahogyan illik: a könyv végére, s még inkább, a második olvasásra. A bravúros flashback-technika négy idősíkot csúsztat egymásra, s ez nehéz próbának teszi ki az olvasót. Ily módon a *Magányos évszázad*, töredékességével, elhagyásaival, hang- és szemszögváltásaival kielégíteni látszik a posztmodern igényeket is. Mondatai rövidek, s igen ritka köztük az alárendelő szerkezetű. A leírások forgatókönyvi jelenideje elidegenít. A lelkiállapotok bensőséges ábrázolását, a bonyolult érzelmek és lelkiállapotok közvetlen kifejtését ez a stílus elhárítja. Mégis, végeredményben a regény túllép a töredékességen, konvergencia működik benne, egésszé rakja össze az utalásokat, képeket, monológokat és rövid párbeszédeket, a rejtvény darabjait.

Az egyéni sorosok egybekapcsolódnak, és világos lesz, hogy a négy idősíkot, a négy szólamot egyetlen metafizikaivá lett erő mozgatja: a történelem. Mégpedig annak sajátos huszadik századi formája, a kisebbségi létezés:

„Nem éltem Komáromban, Kolozsváron, de laktam eleget albérletben. Ne dudorássszunk, kérem, a fürdőszobában! Ne hozzunk esti traccsolásra barátot, ne hozzunk szerelmet, rokont se! Ha mégis, úgy időben jelentsük be, kérjünk engedélyt. Nem tudtam, hogy ezek a kérdések – hogy is mondják? nemzetiségi? kisebbségi? nemzeti kisebbségi ügyek? – nem tudtam, hogy érdekelnek. Mint kiderült, nemcsak érdekelnek, érintenek is. És kit nem érintenek?"

Valóban, kit nem? Hiszen nemcsak Szász Ferenc lett „albérlő" a szülőfalujában Trianon következtében, akivel kedvére packázik a szlovák rendőr. Éppígy albérlő Albert, aki Budapesten nem kaphat Nyugatra szóló útlevelet. Albérlő Róbert is, akit arra kényszerítenek zsarolással és erőszakkal a kádári titkosrendőrök, hogy „jelentsen" a főnökéről. Ennek a kisebbségiségnek két determiná-

ciója van. Az egyik a trianoni, amelyről egy idézett, talán 30-as évekbeli elemzés azt mondja, hogy az új nemzetállamok egyenként mind „rosszabb nemzetiségi statisztikát mutatnak fel, mint az előzők", vagyis a Monarchia és a török birodalom. „Ráadásul hihetetlen erős bennük a sovén /.../ eszmeiség." A másik determináció a kommunista rendszer, amelyben a többség válik – nem nemzetiségi alapon – kisebbséggé.

E két determináció markában vergődnek a Szászok, büszke és sebezhető férfiak és szívósabb, helytálló anyáik. Szarajevó ebben a könyvben jelképe annak a soknemzeti együttélésnek, amely az első világháború előtt a Habsburg- és a török birodalomban egyaránt virágzott, s rövid ideig a titói Jugoszlávia egyes vidékein is. Erdélyben, a Felvidéken, Kárpátalján, Dalmáciában, Boszniában. Így ír Tolvaly erről a Szarajevóról:

„Nem mondhatjuk, hogy a béke, a megértés mindig teljes volna. Nem. Hegyes, karsztos vidék ez, karsztos és kemény az itt lakók lelke is. Erre bizony csak nagyritkán nyugszanak emberöltőnél hosszabb ideig a fegyverek, a férfiak gyakran ölnek, s ha ölnek, mindig csúnyán ölnek. Mégis, néha olyan áldottnak tűnő esztendők sorjáznak, amikor a támadás és védekezés kialakította évszázados reflexek, a gyávaság és vakmerőség tradíciói megkopni, már-már elenyészni látszanak."

Az Erdélyben született, Münchenben diplomázott, Budapestre tíz éve költözött Tolvaly Ferenc ezeket a determinációkat sokkal keményebben és plasztikusabban fogalmazza meg, mint az eddigi pályájukat Marosvásárhelyt vagy Pozsonyban vagy Budapesten élő középnemzedéki kortársai. Nyugati, bajor neveltetése s a távolság segített neki abban, hogy érzelgősség és elkenések nélkül, higgadtan és könyörtelenül fesse fel azt, ami fáj, ami fájt. Néven nevezi, felmutatja a jelenségeket, amelyek Közép-Európában és a Balkánon jó évszázada pusztítják a multikulturalizmust, az identitás méltóságát, a társadalmi változatosság teremtő erejét. Az ő évszázadának valódi hőse – aki a regényben csak hivatkozásként szerepel – Esterházy János, akit a szlovák és szovjet kommunisták bebörtönöztek, mondjuk ki, megöltek. Mert nyitott és felelős ember volt.

Tolvaly regényalakjai nem értik meg a pusztítást, nem bocsátják meg az elhurcoltakat és a holtakat, sem a magyarokat, sem a zsidókat, sem a németeket, sem a bosnyákokat. De ettől nő még

inkább az ember fölé ebben a könyvben, valamilyen protestánsószövetségi hatalomként, a metafizikai rosszá lett történelem. A Szászokban a vereség és veszteség sajgása eltompítja a transzcendens dimenziót. Felemelkedést, oldódást, extázist csak a szerelemben találnak, rövid időre. Istenre gondolnak ugyan, de csak úgy, mint aki magára hagyta ezt az elvetemedett világot. Ahogyan a füzérkajatai plébános mondja Szász Ferencnek:

„Az emberek nyugodtan elkövethetnek bűnöket, nyugodtan vétkezhetnek, járhatnak tévutakon. Isten sok mindent elvisel. Egy csöppet sem sértődős. Nem hagyja el őket. De ha az emberek közönyössé válnak, he nem szeretik többé egymást és részvétlenekké lesznek, nem érzik magukat elkötelezettnek és felelősnek egymásért, ha üresen járó masinákká változnak – akkor bekövetkezik, amiről a Biblia hallgat/.../ Akkor eljön a szörnyűségek szörnyűsége."

Akkor, olvassuk Szász Albert naplójában, „meghal a Jóisten."

(Tolvaly Ferenc: Magányos évszázad. Budapest, 1999, Officina '96 Kiadó)

KODOLÁNYI GYULA

A SÍRBÓL KIÁSOTT SZOCIÁLDEMOKRÁCIA

„Az egyik szociáldemokratát a másik után ássák elő"- írta bosszúsan a Népszabadság 1998. december 25-i számában, *„Már megint egy szocdem"* című könyvismertetésében a HL aláírást használó szerző. A téma *Gábor Róbert: Az igazi szociáldemokrácia. Küzdelem a kommunizmus és a fasizmus ellen. 1944-1948* címmel megjelent könyve. A *Népszabadság*hoz – nevében legalább – közel álló *Szabadság* kolumnistája pedig ismeretlen szociáldemokratának tartja Gábor Róbertet. Holott, aki a 90-es évek elején, a rendszerváltás nevű folyamatot nem hátborzongva élte át, a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete alakulásakor találkozhatott az Amerikában, az AFL-CIO szakszervezeti szövetség tanácsadójaként dolgozó idős szociáldemokrata nevével. Persze a szociáldemokrácia sírásói, akikről az egykor Peyer Károly legszűkebb köréhez tartozó szociáldemokrata szerző könyvét írta, nem örülnek, ha egymás után kerülnek elő olyan tények, amelyek azt bizonyítják, hiába végezték munkájukat.

Gábor Róbert könyve azonban sokkal több, mint néhány, napi aktualitással rendelkező ügy felidézésére alkalmas politikai esemény. Monumentális mű, amelyben a körülmények – némi akasztófahumorral azt mondhatnánk – szerencsés összejátszása folytán páratlan mennyiségű és minőségű ismeret gyűlt össze a magyar történelem elmúlt ötven évéről. A szerző 1947-ig Peyer Károly munkatársaként és szociáldemokrataként hozzájutott az antifasiszta ellenállással, az SZDP újjáalakulásával és kormányzati szerepével, a bolsevizmus kialakulásával kapcsolatos legfontosabb információkhoz. Ekkor alakult ki az a „peyerista" szociáldemokratákból álló információs „hálózat", amely valamennyi rendvédelmi szervet átfogva oly gazdag forrással szolgált később a szerző tudományos munkájához. Gábor Róbert 1947. szeptember végén a Peyer-ügy kapcsán emigrálni kényszerült, távollétében a Népbíróság halálra ítélte. Ettől kezdve először Párizsban, majd az Egyesült Államokban – a Szabad Európa Bizottság kutatási osztályának munkatársaként és az AFL-CIO szakszervezeti szövetség tanácsadójaként – negyven éven keresztül, az utolsó tíz évben itthon, Magyarországon is gyűjtötte az adatokat segítőivel: Baranyai Tiborral és Pécsi Vilmossal együtt.

Gábor Róbert nem szorul védőbeszédre, a rendszerváltás utáni demokrácia rehabilitálta és kitüntette. Mégis: akár késői védőbeszédként is felfoghatnánk ezt a könyvet saját személye, a két világháború közötti pártvezetés által képviselt szociáldemokrácia, és mindenekelőtt Peyer Károly és barátai tevékenysége mellett. Alapos elolvasása elegendő lehet ahhoz, hogy kimossuk fejünkből mindazt a rágalmat, amit Peyer Károllyal és a polgári pártokkal együttműködő, úgymond jobboldali, imperialista- és „fasiszta"–barát szociáldemokráciával kapcsolatban korábban a fejünkbe vertek. Gábor – a Peyer-ügyben szintén elítélt Pisky-Schmidt Frigyes, szociáldemokrata újságíróval együtt – előbb a Kállay-kormányt képviselő Kádár Gyula és Ullein-Reviczky Antal, valamint szociáldemokrata vezetők: Peyer Károly és Szeder Ferenc tárgyalásának eredményeként elindított nyugatbarát és titokban működő Magyar Szabadság Rádiónak dolgozik. Később részt vesz a szociáldemokrata fegyveres ellenállásban is, amely Magyar Szabadság Mozgalom néven a mártírhalált halt Stollár Béla neve révén ismert. Védelmébe veszi a Horthy-rendszerben folytatott, majd a második világháború alatti szociáldemokrata politikát. A Peyer Károly,

Mónus Illés, Szeder Ferenc és mások által képviselt „kivárási" taktikával szemben a kommunisták felelőtlen terrorakciói a sok százezres munkásság munkahelyi és kulturális életének megszervezése, érdekeinek védelme szempontjából nem jelentettek alternatívát.

Peyer Károly a német megszállás napjaiban nem tudott elmenekülni. Mauthausenbe került, ahonnan csak 1945 májusában érkezett vissza, csontsoványra lefogyva. Addigra a szociáldemokrata párt vezetőségében a „balosok" kerültek többségbe. Olyannyira, hogy az ugyanazon év augusztus 18-20-i 34. pártkongresszuson Peyert kiszavazták a vezetőségből, majd fokozatosan barátait is kiszorították a vezető pozíciókból. A bolsevizmusról bőséges tapasztalatokkal rendelkező Peyer 1945 és 1947 között számos alkalommal fellépett a kommunisták és a szociáldemokraták közötti „munkásegység", a forradalmi marxizmus gondolata ellen, és a bolsevik diktatúrát nevezte meg a legfőbb veszélynek. Ezzel a balos vezetőkben nem csekély riadalmat okozott – már csak a szomszédban, néhány házzal odébb működő szovjet politikai rendőrség „kínos" közelsége okán is. Ugyanez igaz az 1946. december 8-i, úgynevezett Peyer-memorandumra, amelyet Valentiny Ágostonnal, Győrki Imrével, Pozsgay Gyulával és a később visszalépő Brumiller Lászlóval írt. Az 1947. február eleji kongresszusra már be sem engedték Peyert. Ott, pártszakadástól tartva, kizárását elvetették, de végül egyfajta modern kori anatémával sújtották. Peyernek ezt követően még volt egy kísérlete: az SZDP-t elhagyva, a Zsolt Béla-féle Magyar Radikális Párt listáján az 1947. augusztus 31-i választásokat követően bejutott a parlamentbe. Ez azonban csak arra volt elég, hogy később, 1947 októberében, amikor az igazi támadás indult ellene, személyi szabadságát – parlamenti képviselőként büntetőjogi mentességet élvezve – egy ideig megőrizhesse. Pisky-Schmidthez és Gábor Róberthez hasonlóan azzal vádolták, hogy megdönteni akarta a népi demokráciát, és e célból rémhír- és kémközpontot állított fel. Vagyis találkozott és beszélgetett nyugati – főleg amerikai – diplomatákkal és újságírókkal. Végül, 1948. február 16-án a Budapesti Népbíróság távollétében – hiszen addigra, 1947. november 16-án emigrált – nyolc év fogházra ítélte. Az öttagú különtanács Gábor Róbertet – aki szintén külföldre menekült, még Peyer előtt – halálra ítélte.

A könyvből kitűnik: a történelem Peyer Károly és a szociáldemokrata jobboldal, vagyis az „igazi szociáldemokraták" szemléle-

tét igazolta. A szociáldemokraták többsége szeme előtt két diktatúra: a fasiszta és a kommunista diktatúra veszélyének rémképe lebegett. A „balosok": Szakasits Árpád, Marosán György, Horváth Zoltán, Vajda Imre, Vágvölgyi Tibor, Szalai Pál, Justus Pál, Rónai Sándor, Schiffer Pál és az utólag bizvást közéjük sorolható Bán Antal, Ries István, Bőhm Vilmos a fasiszta diktatúra elkerülését tartották fontosnak. A közép: Kéthly Anna, Szélig Imre, Szeder Ferenc, Zentai Vilmos – az egyébként nem szociáldemokrata Bibó Istvánnal együtt – mindkettő elkerülését egyaránt fontosnak tartva, kissé naiv optimizmussal, a háború előtti „kivárás" taktikáját folytatták. Peyer Károly és Valentiny voltak azok, akik felismerték: a náci fasizmus totális vereséget szenvedett, szétverték, így a fasizmus visszatérése valójában már nem fenyegető veszély. Emlegetése merő hisztériakeltés, hatalmi aspirációk eszköze. Gábor erről a SZIM egykori vezető titkárát, az akkor balos, később emigráló, és ma is élő Egri Györgyöt idézi: „kiderült, minél merevebben volt valaki ellensége a Rákosi-rezsimnek, mint Peyer és eszmetársai, annál inkább igaza volt."

Ma már csak történetietlen találgatásnak tűnik, mégis érdemes elmorfondírozni azon, mi lett volna, ha Kéthly Annáék, Szélig Imréék valóban kiálltak volna, akár a pártszakadásig is, Peyerék mellett. Kétségtelen tény: a szociáldemokrata „jobboldal" és „közép" között – a Gábor által is részletesen bemutatott – szociáldemokrata emigráció történetén végigvonuló, máig ható ellentétek voltak, például a marxizmussal vagy a polgáriakkal való együttműködéssel kapcsolatban. Ebben a kérdésben számos új szempontot találunk a könyvben. A később jobboldaliként emigrációba kényszerített főtitkárhelyettes Bán Antalt, aki 1951-ben bekövetkezett haláláig az egyik emigrációs szociáldemokrata párt, a „magyarországi" főtitkára, a szerző a szociáldemokrata párt baloldalához sorolja, aki csak az 1947. augusztusi választások után sodródott középre, majd jobbra. 1945 januárjában például – írja – az akkor még csak Ideiglenes Intéző Bizottság (Kéthly és Szakasits ekkor még a német megszállás alatt lévő Budán volt) nevében jogtalanul, felhatalmazás nélkül adott megbízást Marosánnak, hogy a párt teljhatalmú képviselőjeként tárgyaljon a kormánnyal. Gábor Róbert úgy tudja: dr. Valentiny Ágoston, igazságügy-miniszter eltávolításában ő játszotta a főszerepet. Valentiny 1945 nyarán megtudta, hogy Péter Gábor, az akkori Politikai Rendészeti Osztály ve-

zetője titkos módszerekkel információkat gyűjt demokrata politikusokról, és az Andrássy út 60.-ban emberek tűnnek el nyomtalanul. Igazságügy-miniszterként meg kívánta látogatni a PRO épületét, de egész egyszerűen nem engedték be. Valentiny válaszul kérte a minisztertanácstól, vonják ki a PRO-t a Belügyminisztérium fennhatósága alól, és rendeljék az ügyészség alá. A minisztertanács el is fogadta a javaslatot, azonban Bán Antal, az SZDP főtitkárhelyettese ellene szavazott, és a kommunista párttal való egységpolitikát féltve, lemondatta miniszteri posztjáról Valentinyt. Helyére Ries István került, aki kevésbé ütötte orrát az ÁVH dolgaiba.

Tény, hogy a kizárásokat és a pártegyesítést követően, az emigrációban a Bán-csoport nem volt hajlandó együttműködni a polgári pártokat tömörítő Magyar Nemzeti Bizottmánnyal és Peyerékkel. Bán egy ideig még mintha a Magyarországra való visszatérésben is reménykedett volna. A Peyer-frakció nem volt elégedett az európai emigránspárt működésével akkor sem, amikor Szélig Imre állt a párt élén. Kéthly Anna emigrációba érkezése után jelentősen csökkentek az ellentétek. Mindazonáltal egyvalamiben mindig egységes volt a Peyer vezetése alatt álló amerikai és a Bán–Szélig–Bölcsföldy–Kéthly-féle nyugat-európai szociáldemokrácia. Az SZDP és az MKP 1948. júniusi egyesítését Rákosiék és az SZDP-be befurakodott kriptokommunisták művének tartják. És ebben Gábor Róbert sincs más véleményen.

De nemcsak a védőbeszéd szerepét tölti be Gábor Róbert könyve, hanem felfogható egy korszak krónikájaként, sőt ha úgy tetszik, vádbeszédként is. Gábor a nyomozó történész minuciózus precizitásával rögzít minden lényeges adatot és nevet. Hogy megtudja az utókor, kik voltak a szociáldemokrácia – és általában a magyar történelem – e vérzivataros korszakának hősei, szentjei, mártírjai, árulói és megalkuvói. Ahol csak lehet, negyven év után is kristálytiszta magyarsággal írt tőmondatokban állít emléket a szociáldemokrácia hőseinek. Mónus Illésnek, a párt korábbi főtitkárának és főideológusának, a Népszava volt főszerkesztőjének, akit a nyilasok a Dunába lőttek. Kabók Lajosnak (1884-1945), a Szakszervezeti Tanács elnökének, aki hamis papírokkal emberek százainak életét mentette meg a német megszállást követő hónapokban, hogy azután 1945 januárjában a Szent István körúti nyilas pártházban vasbotokkal agyonverjék,

és holttestét a Vígszínház előtt egy lámpavasra akasszák. És hosszan sorolhatnánk a világháború, a nyilas és náci terror szociáldemokrata áldozatainak listáját: a Szakszervezeti Tanács vezetőségi tagjáét: Koltói Annáét, Bálint György újságíróét, akit 1943-ban Ukrajnában büntetőszázadban a keretlegények addig locsoltak vízzel, amíg meg nem fagyott. Hasonló sorsra jutott Petschauer Attila, többszörös világbajnok kardvívó. Végül: az ellenállásban részt vevő, fegyveres tűzharcban meghalt szociáldemokratákét, és közülük mindenekelőtt a Klotild utcai összecsapásban meghalt Stollár Béláét, Schweiger Jánosét, Toronyi Demeterét és huszonöt társukét.

A szociáldemokraták történelmi tragédiája, hogy a mártíromságok hosszú sora igazán csak a háború után kezdődött. Több forrásból ismert Ries István sorsa, akiről azt olvashatjuk, Bauer Miklós verte agyon az ÁVH Andrássy úti központjában. A katonaperben a katonatiszt Vaikó Györgyöt, Dietrich Lajost illetve Rátky Henriknét 1950 végén illetve 1951 elején végzik ki. Szeder Ferenc 1922-től volt tagja az MSZDP vezetőségének, 1942 és 1945 között a párt főtitkára, majd 1950-ben letartóztatják és életfogytiglani börtönre ítélik, 1952-ben a börtönben hal meg. Kéthly Anna 1945 és 1948 között a Nemzetgyűlés alelnöke, 1950-ben letartóztatják, 1954-ig bírói ítélet nélkül fogva tartják, majd elítélik. Akárcsak Kelemen Gyulát, Valentiny Ágostont, Takács Ferencet, Takács Józsefet, Györki Imrét, Pozsgay Gyulát, Vas-Witteg Miklóst, vagy Kőműves Józsefet az OTI, Büchler Józsefet a Nemzeti Bank, Ladányi Ármint az Ügyvédi Kamara volt elnökét. Az ötvenes évek elején tucatnyi, ún. szociáldemokrata-perben börtönzik be szervezkedés miatt Virág Sándort és társait, Piller Gyulát és társait, Laborcz Istvánt, Fejszés Gyulát, Némedi Varga Jakabot, Mauks Miklóst, Vas Vilmos és társait. A baloldaliak: Justus Pál, Szakasits Árpád, Schiffer Pál és még nagyon sokan szintén hosszú éveket töltöttek börtönben. Szociáldemokraták ezrei szenvedtek internálást, illetve veszítették el munkahelyüket.

Gábor Róbert igyekszik a fasiszta és kommunista hóhérokról is mindent elmondani. Köztük a „doni hóhérról", Hammer Ferenc főhadnagyról, aki a munkaszolgálatosokat „arra kényszerítette, hogy másszanak fel a fák jeges ágaira, és ott negyedóránként kukorékoljanak", Toronyi Károly hadnagyról, aki élve temettette el a büntetőszázadokban szolgálókat. (Hasonló rémtetteket ol-

vashatunk néven nevezve: Seik Imréről, Stinka Rudolfról, Fiam Istvánról stb.) Néhány lappal lejjebb ugyanilyen részletes és megdöbbentő leírást kapunk az évekkel később az ÁVH-n tevékenykedő verő- és veretők emberek: Péter Gábor, Décsi Gyula, Farkas Vladimir, Princz Gyula, Szabó Ernő, Bauer Miklós és a többiek kínzási módszereiről. Külön kuriózuma a könyvnek a kötet végén szereplő névsor az ÁVO központjában, az úgynevezett Katonapolitikai Osztályon 1946–1947-ben dolgozó rendőrtisztekről. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a szerző azzal az igénnyel is írta könyvét, hogy tudományos kézikönyvet adjon az olvasó kezébe (tárgyalja pl. az SZDP gazdaság-, külügy-, agrárpolitikáját), megértjük, miért sikerült ilyen vaskosra műve. A párt működésének, vezető szerveinek, a tagságnak, a pártéletnek és az apparátusnak a leírására már nem is maradt hely.

Gábor Róbert fél évszázados karrierjében egyszerre vannak jelen a politikus és tudós, a hazai és emigrációban élő, gondolkodó ember ismeretei. Politikusok gyakran megfordulnak a hatalom csúcsain és börtönben, de nem látnak eleget abból, amit megélnek, sokszor azt is torz módon, és még kevesebbet írnak le belőle. A történészek hozott anyagból dolgoznak, és módszerük gyakran analitikus, eleve adott, esetleg elavult világnézeti fogalomrendszer foglyai. A hazaiak nem látnak ki helyi korlátaik mögül, az emigránsok elszakadnak a realitásoktól. Gábor Róbertet kétlakisága megakadályozta mindkét hiba elkövetésében. Legnagyobb erénye, hogy gondolkodó, okos ember: gondolatmenetét egy nagyon termékeny fogalom: a bolsevizálás fogalma köré fűzi. Ez az a folyamat, amelyben a háború előtti – Vas Zoltán szerinti – néhány száz kommunista azzal az egyébként rendkívül hatékony módszerrel szerzi meg fokozatosan a teljhatalmat, hogy beülteti a félelmet az emberi lélekbe. Ahhoz, hogy megtudjuk: miben is áll ez, végig kell olvasnunk a könyvet. Akkor megláthatjuk: Rákosiék hogyan bolsevizálták és számolták fel a demokratikus intézményrendszert (részletes leírást olvashatunk az 1947. augusztus 31-i „kékcédulás választásokról"), a politikai pártokat (a kisgazda Magyar Közösségtől az egyesítést kimondó 1948. március 6-8-i SZDP-kongresszusig és az SZDP 1948. június 12-i beolvasztásáig), a szakszervezeteket és a Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalmat. Mindez már csak azért is hasznos, mert sokat hallunk manapság arról: a bolsevizmus máig jelen van gondolkodásunkban. Gábor

Róbert könyvében, a bolsevizálás folyamatának leírásában tetten érhetjük e beteges mentalitás legfontosabb jegyeit: a tudatos hisztériakeltést, az ellenség- és bűnbakkeresést, a koncepciós perek mechanizmusának kialakítását, a lélekvásárlás, az egzisztenciális kényszer, a tudatos lejáratás, a tények manipulálása, a suttogó propaganda eszközeinek használatát, és még számos egyéb módszert, amitől egy nem bolsevik világban illene megszabadulni.

(Gábor Róbert: Az igazi szociáldemokrácia. Küzdelem a kommunizmus és a fasizmus ellen 1944–1948. Budapest, 1998, Századvég)

Loppert Csaba

RÉGÉSZET, ÚJ RÉGÉSZET

Recenziónk elején azonnal le kell szögeznünk, hogy e tankönyv értékei vitán felüliek. Colin Renfrew és Paul Bahn művét érdemes lenne kézbe vennie és áttanulmányoznia nemcsak minden jelenleg tevékenyedő vagy egyetemi tanulmányait végző, leendő régésznek, hanem az e tudományág iránt érdeklődő nagyközönségnek is. A tankönyv célkitűzése tiszteletet parancsol: a maga egyetemességében szeretné áttekinteni a régészet tudományát, kiemelten és részletesen bemutatva a feltárás és az elemzés módszertanát, a feltárt jelenségekhez illetve tárgyakhoz kapcsolódó természettudományos vizsgálatok különböző válfajait, valamint az elemzések azon részeit, amikor a feltárt jelenségek és/vagy tárgyak alapján az egykori társadalmat igyekszünk rekonstruálni. Mindezt egy párját ritkítóan gazdag példatár segítségével szemlélteti, amelyben – joggal feltételezhetően – igen sok magyarországi régész találhat olyan módszertani kiindulópontokat, amelyeket saját kutatásai során is hasznosítani tud. A tankönyv szemléletének megértéséhez figyelembe kell vennünk azt, hogy egyik szerzője Colin Renfrew – akiben egyébiránt a 20. század utolsó harmadának egyik legjelentősebb régészét tisztelhetjük –, elindítója és első számú irányítóegyénisége az ún. új régészetnek, az utóbbi évtizedek igen fontos kutatási irányzatának. Mivel C. Renfrew elsősorban az őskor korai fázisai, azaz az újkőkor és a bronzkor iránt érdeklődik, a „New

Archaeology" módszertanát is e korszak kérdésfelvetései alakították ki. Elsősorban az, vajon a neolitikumban megjelenő mezőgazdasági termelés illetve cserépedény-készítés Európa-szerte egyetlen, kelet-mediterráneumi központból terjedt-e el, vagy inkább párhuzamos fejlődéssel ajánlatos számolnunk. C. Renfrew e bonyolult kérdést az időrend pontosítása által igyekszik megválaszolni. Módszerének lényege némileg egyszerűsítve az, hogy a radiokarbon-vizsgálatok alapján nyert évszámokkal kell és lehet ellenőrizni az úgynevezett tipokronológiai levezetések helyességét. Az „új régészet" egy további, fontos – és híveinek felfogása szerint forradalmian új – elve az egykori társadalom rekonstrukciója a régészeti leletanyag alapján.

Az „új régészet" módszertanának bemutatásán túl a tankönyv erőssége az, hogy nem a megszokott tagolásban adja közre az ismeretanyagot, hanem a régi korok mindennapi életének nagy kérdései köré csoportostja. Olyan kérdések köré, mint hogy milyen volt a környezet, mit evett, hogyan készítette és használta eszközeit a régi korok embere, stb. Külön fejezete tárgyalja a régészet és nagyközönség, illetve a régészet és a politikum viszonyát is (ez utóbbi vonatkozásaiban a szomorú példákat részben az 1990-es évek délszláv háborúiból véve.)

Minden értéke ellenére azonban e tankönyv önmagában nem alkalmas arra, hogy helyettesítse a magyarországi régészet felsőfokú oktatásához szükséges, eddig még csak igen csekély hányadában megírott jegyzeteket, kézikönyveket. E „behelyettesítés" ellen szólnak egyrészt a magyar és az angolszász egyetemi oktatási rendszer közötti különbségek, rajtuk túl azonban a recenzált műben több olyan megközeltés is felfedezhető, amelyek – felfogásunk szerint – a régészet területén összegyűjtött magyarországi, vagy kicsit tágabban értelmezve: kelet-közép-európai tapasztalatokkal nem konvergálnak. Az alábbiakban elsősorban e pontokat igyekszünk szemléltetni, ismételten kiemelve, hogy nem célunk kétségbe vonni a Renfrew–Bahn-féle tankönyv értékeit.

Mondandónkat azon, kissé közhelyszerű megállaptással kezdjük, hogy az egyes régészeti iskolák kutatási koncepciója közötti különbségek a célok rangsorolása közötti eltérésekben érhetők leginkább tetten. A Renfrew–Bahn-féle tankönyv érvelése szerint a tárgyalt tudományág értékhierarchiájának csúcsán az egykori

társadalom sajátságainak rekonstruálására és értelmezésére tett komplex kísérlet áll. Meg kell jegyeznünk, hogy e felfogás jóval közelebb áll a magyarországi régészek többségének nézetrendszeréhez, mint az a főként német nyelvterületen elterjedt nézet, miszerint a régészeti kutatás fő célja a feltárt leletek és/vagy jelenségek típusának és időrendjének pontos meghatározása. (Ez utóbbi koncepció szerint minden olyan kérdés, amely e két kutatási célon túlmutat, csak az eleve bizonytalan vegyes érvelés – gemischte Argumentation – segtségével közelíthető meg, és ennélfogva eredményei is vitathatóak.) E könyv számos példát hoz arra, hogy a tipokronológiai illetve a társadalomelemző vizsgálatok szembeállítása eleve hamis, hiszen egy-egy lelet vagy jelenség pontos megismeréséhez feltétlenül szükség van korának és típusának megállapítására, azonban hiányos eredményt hoz az, ha e két szempont tisztázása után magát a vizsgálatot is lezártnak tekintjük.

E pozitívumon túl azonban a Renfrew–Bahn-tankönyv által helyesként leírott módszertan hiányosságokat is hordoz – legalábbis felfogásunk szerint. A szerzők a társadalomrekonstrukciós vizsgálatok metódusaként olyan elveket vallanak, amelyek egyes pontokon igencsak kétes értékűnek tűnnek. Mivel a tankönyvben a társdalomrekonstrukció módszertanaként az „új régészet" mellett a „processzuális", „posztprocesszuális", illetve a „kognitív régészet" fogalma szerepel, ez utóbbiakra a recenzensnek is röviden ki kell térnie. A munka végén levő fogalomtár szerint a processzuális régészet e tudományág azon irányzata, „amely nagy hangsúlyt fektet a kultúra és a környezet társadalmi és gazdasági aspektusai közötti dinamikus kapcsolatra, mint a kulturális változás megértésének alapjára." A posztprocesszuális régészet elvrendszerének elmosódó voltát pedig talán az tükrözi legjobban, hogy a fogalomtárból hiányzik a meghatározása! A processzuális régészet módszertanát azon angol régészek alkották meg, akik, C. Renfrew kutatási elveinek híveként az egész tudományág újraértelmezésére és -rendszerezésére törekedtek. A posztprocesszuális régészetet pedig az új régészet híveinek második nemzedéke hozta létre a processzuális megközelítés kritikájaként, sőt annak meghaladása érdekében, némileg a posztmodern szellemiség jegyében. A könyv két szerzője (pontosabban közülük is talán inkább C. Renfrew) a két megközelítés közül egyik mellett sem

foglal állást végleges érvénnyel, hiszen mindkettő módszertanát bizonyos pontokon bírálja. Azaz, a recenzált mű bepillantást enged abba a folyamatba is, ahogyan korunk egyik elismerten legkiválóbb régésze kutatási módszertanát egy-egy konkrét elemzés vonatkozásában önmaga számára folyamatosan újradefiniálja, az általa vallott ún. kognitív illetve kognitív-processzuális régészet elveinek megfelelően. (A fentebb már hivatkozott fogalomtár szerint a kognitív irányzat annyiban különbözik a processzuálistól, hogy ezen esetben „a hangsúly az ideológiai és szimbolikus vetületek egységes értékelődésére helyeződik".) A különböző régészeti irányzatok – ha az idézett meghatározásokat jól értelmezzük – legfőképpen talán abban különböznek egymástól, hogy a processzuálissal ellentétben a posztprocesszális illetve kognitív régészet nem elsősorban azon kérdésekre keres választ, amelyeket maga a leletanyag felvet, hanem eleve megfogalmazott, társadalomrekonstrukciós szempontokkal közelít a feldolgozandó ásatáshoz. E megközelítési mód azonban jelentős veszélyeket rejt(het) magában, amint erre óvatos formában maga a tankönyv is utal. Nemcsak a magyar, hanem a régió más országainak régészei is megtapasztalhatták a II. világháború utáni évtizedekben, mit jelent az, ha rossz kompromisszumok sorát kell kötni egy kötelezőnek tekintett, ideológiai megközelítés posztulátumainak „alkalmazása" érdekében. Azaz, e negatív tapasztalatok birtokában igencsak ajánlatosnak tűnik az eleve előírt kutatási szempontokkal szemben egy sajátos, „egészséges" kétkedés. Enélkül az előre megalkotott, és alkalmazandó modellekbe kellene beleerőszakolni az egykori valóságot. Elképzelhető, hogy a recenzens gondolkodását még 2000-ben is negatív viszonyítási pontként befolyásolja azon szellemi közeg, amely a „létező szocializmus" évtizedeit jellemezte. Sőt az sem lehetetlen, hogy a vázolt veszély mértékét eltúlozza. Így is meggyőződésévé vált azon, talán szintén szubjektív, meglátás, miszerint e mű írói a kelleténél nyitottabbak a marxista történelemszemlélet (felfogása szerint igencsak vithatható érvényű) alaptételei iránt. Bár az is lehet, hogy e nyitottság az Egyesült Államok egyes egyetemein uralkodó „korszellemhez" való igazodás jele, hiszen a tankönyvben kiemelten szerepelnek olyan további, e szellemi közegben divatos eszmék is, mint pl. a feminizmus vagy az ún. afrocentrizmus. Tény, hogy a könyv szerzői kritikával illetik nemcsak a néhai keleti tömbben

illetve Kínában tevékenykedő, marxista régészeket, hanem a nyugati világban ma is méltán elismert, néhai W. Gordon Childe azon törekvését, hogy minél több jelenséget osztályharcos szemmel értékeljen. Másrészt azonban a posztprocesszuális régészet szellemtörténeti előzményei között kitüntetett helyen, és pozitív kontextusban szerepeltetik az ún. neomarxizmust. A pontosság kedvéért: a könyvben nem a marxista régészetet tárgyaló, és Karl Marx képével díszített ún. keretes írás tűnhet zavarónak, hanem pl. az, hogy a könyv szerzőinek társadalomszemléletébe beleillik az ún „egalitáriánus társadalom" fogalma, amely igencsak emlékeztet az őskommunizmus igazolhatatlan tételére.

Fentebb már utaltunk arra, hogy a tankönyv egyik szerzője, Colin Renfrew az „új régészet" nevű elemzési módszer elindítója. Ennélfogva azon sem csodálkozhatunk, hogy a recenzált mű feltétlen és abszolút bizalommal közeledik a 14-es atomsúlyú szénizotópra támaszkodó, radiokarbon keltezési módszerhez. Egy kutatási irányzat első számú képviselőjétől természetesen nem lehet elvárni azt, hogy bizonyos összefüggéseket a kívülálló szemével is értékelni tudjon. Ennek ellenére azonban egy sajátos „csőlátásra" vall az, hogy a tankönyv írói nem vesznek tudomást egy kétségbevonhatatlan tényről. Arról, hogy az 1990-es években, azaz a C^{14} régészeti alkalmazásának ötödik évtizedében, az európai régészek túlnyomó többsége nem tartja a radiokarbon-vizsgálatok által nyert adatokat a kronológiai problémákat egy csapásra megoldó csodaszernek, különösen az újkőkornál későbbi régészeti kultúrák esetében nem. Egyre kevésbé kétséges ugyanis az, hogy nem létezik egyetlen olyan természettudományos módszer, amely önmagában, tehát a régészet „saját" kronológiai módszereinek mellőzésével meg tudná oldani az összes lehetséges időrendi nehézséget, hanem mindig az adott lelőhely vagy lelettárgy adottságaiból kell kiindulni. Magyarország esetében nemcsak a római kor, a nagy népvándorlás időszaka vagy a középkor esetében, hanem még az őskor későbbi fázisai (pl. a vaskor) vonatkozásában is egyértelműen bebizonyosodott az, hogy a leletösszefüggésekre és/vagy rétegtani vizsgálatokra alapozó, „hagyományos" régészeti módszer a C^{14}-nél pontosabb eredményeket hoz, mind az abszolút, mind pedig a relatív kronológia tekintetében. Így az e korok anyagi kul-

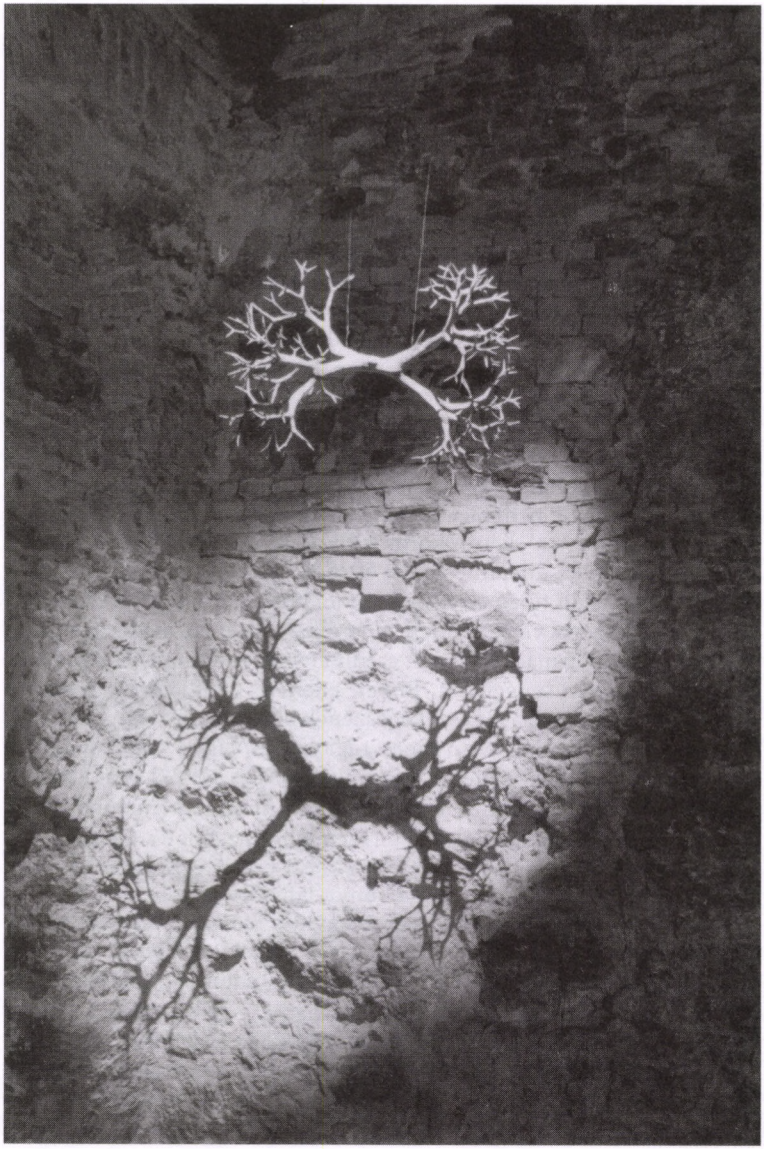

túráját vizsgáló szakemberek manapság már nem a radiokarbon-elemzésektől, hanem a fák eltérő szélességű évgyűrűire alapozó, ún. dendrokronológiai vizsgálatoktól remélnek segítséget a vitás időrendi kérdések megoldásához. Természetesen csak olyan ritka, szerencsés esetben, amikor egy régészeti objektumban dendrokronológiai szempontból értékelhető famaradványok is napvilágra kerülnek.

Fentebb utaltunk a könyv azon igényére is, hogy a maga egyetemességében közelítse meg a régészet tudományát. Talán nemcsak az amerikai angol (és ennek nyomán a magyar) nyelv szókincsének 20. század végi átalakulását szemlélteti az, hogy ezen egyetemességet latin eredetű szóval már nem univerzalitásnak, hanem a globalitásnak szokás nevezni. Talán nem csupán a recenzens érzi úgy, hogy e két fogalom csak részben fedi egymást. Így e könyv szemléletmódja is oly módon lehet globális, hogy közben nem univerzális. Azaz, a munkában a világ számos földrajzi tájegységében folytatott régészeti kutatásokról értesülhetünk ugyan, de nem találjuk meg az egyes régiókat, kontinenseket foglalkoztató kérdéskörök súlypontozott ismertetését, sőt még egy ilyen áttekintés igényét sem. Egyetlen szerzőpárossal szemben talán túlzó elvárás is lenne, hogy pontos ismeretekkel rendelkezzen a világ minden zugáról egy olyan, igencsak szerteágazó, és információk özönét eredményező tudomány esetében, mint amilyen a régészet. Ennek ellenére vitathatónak tűnik, hogy a két szerző a régészet egészének bemutatása során csak és kizárólag az általa jobban ismert régiókat, és/vagy a saját kutatási eredményeit szerepeltesse – bármilyen széles körű is saját ismeretanyaguk. E megközelítésmód ugyanis mind térben, mind pedig időben szűkít! E szűkítést jól szemlélteti az, hogy a személyes kutatások által érintett területeken – elsősorban az Égeikumon illetve Franciaországon – túl a könyv látókörébe vont régiók részint kirajzolják a Brit Birodalom egykori határait. Másrészt pedig a könyvből visszaköszön azon angol szemlélet, amely a „kontinensből" elsősorban a La Manche-csatorna túlpartjára és Skandináviára figyel. Harmadrészt pedig – feltehetően a tankönyv egyesült államokbeli terjeszthetősége érdekében – a mű példatára segítségével a két amerikai földrész kutatásait ismerhetjük meg. Az elmondottak értelmében tehát nem lehet kétséges azon sajnálatos tény oka, miért tartozik Kelet-Közép-Európa

és ezen belül Magyarország azon földrajzi tájak közé, amelyekről a könyvből csak néhány, elszórt utalás alapján értesülhetünk. E, magyar szemmel nézve fájdalmas hiánynál nagyobb fogyatékosságnak tűnik az, hogy a tankönyv írói a régészeti kutatást korok illetve témák szerint is rangsorolják. A könyv sugallata szerint a világ régészetének súlypontját az emberi nem kialakulásának illetve az első földművelő kultúrák megjelenésének vizsgálatai jelentik, kiegészítve az így nyert adatokat az ókori Kelet-, Délkelet-Ázsia illetve Közép-Amerika magaskultúráinak leleteivel. Mivel azonban a recenzens érdeklődési területe az európai népvándorlás- illetve a középkor, az általa vallott (feltehetően szintén szubjektív) felfogás szerint az őskornál későbbi időszakok anyagi kulturája iránti érdeklődés sem tekinthető másodrangú kutatási feladatnak. Ennek szemléltetésére álljon itt két példa. A tankönyv igencsak utalásszerűen foglalkozik Európa középkori építészetével, és ezen belül az álló épületek régészeti feltárásával. Pedig az ilyen épületek régészeti kutatása egyáltalán nem csupán műemlékvédelmi érdekeket szolgál (bár önmagában ez sem lenne utolsó szempont!), hanem nagymértékben alkalmas az egykori társadalom rekonstrukciójára is. Talán úgy helyes, ha az elmondottakat nem magyarországi, hanem két nyugat-európai példával támasztjuk alá. Azaz, a kölni dóm vagy a saint-denis-i apátság feltárása nemcsak a román illetve gótikus építészet még megoldatlan kérdéseinek tisztázásához szolgáltatott hasznos adalékokat, hanem e két, méltán világhírű templomban olyan 6-7. századi sírok is napvilágra kerültek, amelyek a frank nemzetségi arisztokrácia életéről szolgáltatnak más forrásokban fel nem lelhető, felbecsülhetetlen értékű adatokat. Azon társadalmi közegről tehát, amelynek közvetlen utódai aktív szerepet játszottak Nagy Károly birodalomalapításában, és ezáltal a középkori, sőt modern Európa politikai kontúrjainak kialakításában. E két lelőhely hiányát magyarázhatnánk a kontinentális Európa iránti angol tartózkodással is, ha nem állna előttünk a könyvben a Sutton Hoo-i hajósír példája. Az angol népvándorlás-kor leggazdagabb és leghíresebb temetkezését a társadalomrekonstrukciós kérdések iránt fogékony tankönyv főként a különböző feltárási technikák szemléltetése, illetve az utóbbi években alkalmazott – és igen jó eredményt hozó – új lelőhely-felmérési módszerek alapján tárgyalja. Csak futólagosan utalva a temetkezésből származó lele-

tekre és az ezekből levonható következtetésekre. Miközben a könyv elején egy grafikon értelmezése alapján arról is tájékozódhatunk, hogy régészeti eszközökkel, azaz szeméttelepi feltárással sikerült pontosabb adatokat gyűjteni egy mai amerikai város, az arizonai Tucson lakosainak sörfogyasztási szokásairól! Természetesen a szubjektív megítélés, sőt egyes esetekben az ízlés függvénye az, ki hogyan rangsorolja az egyes kutatási témákat. Arra azonban még így is rá kell mutatnunk, hogy egyes kérdések megközeltése miatt a recenzált könyvben olyan hangsúlyokkal találkozni, amelyek nem alkalmasak az adott tudományág teljességének a kifejezésére.

Recenziónk végén a fordtásról illetve a szerkesztésről kell szólnunk. E könyv is bizonyítja, hogy minden fordítás egyben értelmezés is. Előnyére vált, hogy mind fordítói, mind pedig szerkesztője régészek, akik az angol eredetit nemcsak szó szerint értették, hanem a különböző jelentéstani árnyalatokat is értelmezni tudták. Néhány olyan megjegyzésünk lenne csupán, amelyet talán egy újabb kiadás esetén hasznostani lehetne. Így például nem látjuk át, miért volt szükséges a „Mezo-Amerika" fogalom használata. E szóképzésnek ugyan van előzménye a magyar nyelvben (lásd: mezolitikum, mezzoszoprán) ennek ellenére azonban a Közép-Amerika szó „behelyettesítése" teljesen feleslegesnek tűnik. Talán mellékes, de így is furcsa a Vinča nevű szerbiai lelőhely Vinça-ként való szerepeltetése, hiszen a magyar változat készítői már bizonyosan találkoztak e helynév pontos ortográfiájával. Sokkal zavaróbb az, hogy – az 1970-es évek óta elterjedt gyakorlatnak megfelelően – a jelen tankönyvben is egybeírott formában, azaz „újrégészet"-ként találkozhatunk a C. Renfrew által alapított kutatási irányzat, a New Archaeology magyar fordításával. Az egybeírott szókép láttán talán nemcsak a recenzensnek ötlik az eszébe szinte óhatatlanul is George Orwell *1984*-e, és támad ennek nyomán a fogalomnak is egy igen sajátos, negatív akusztikája. Talán érdemes lenne a jövőben ezen „áthallás" lehetőségének az elkerülésére is odafigyelni. Végezetül, csalódás az is, hogy a szerkesztő nem érzett kellő indíttatást arra, hogy a könyvhöz egy olyan elő- (vagy utó-) szót csatoljon, amelyben összeállította volna az alig említett magyar, illetve kelet-közép-európai régészet alapadatait és az ehhez kapcsolódó bibliográfiát.

(Colin Renfrew–Paul Bahn: Régészet, Elmélet, módszer, gyakorlat. Fordította: Dezső Tamás, Vicze Magdolna, Benczik Vera. A fordítást ellenőrizte, a magyar kiadást szerkesztette Kalla Gábor. Budapest, 1999, Osiris Kiadó)

TAKÁCS MIKLÓS

MADÁCH-VÁLTOZATOK HAMIS HÚROKRA

Évadnyitás után megszaporodtak a Madách-bemutatók, vagy inkább színpadi kommentárok, mert egyik színházat sem merném *Az ember tragédiájának* színrevitelével vádolni. A rendezők bevallottan a remekmű változatait hozták létre – és ezt már magam teszem hozzá – önkényesen és végletes formában

Valamennyi társulat más-más apropót talált a nagy mű bemutatására, de nem hinném, hogy munkált volna bennük valami többlet-szándék, hogy ne sugalltak volna számukra korunk gondjaira rímelő Tragédia-beli gondolatok, hogy ne érezték volna meg: valami van a levegőben, ami újra elővételét kikényszeríti. Majd egy hét leforgása alatt így aztán három új Tragédia-bemutatót láttam. A Budapesti Őszi Fesztivál nyitóelőadása gyanánt a Mozgó Ház Társulás Avignon–Berlin–Budapest három rangos fesztiváljának „megrendelésére" készítette el a Tragédia-jegyzeteket. Hudi László rendező már a mű címében utalt arra, hogy pusztán korunk silány eszménytelenségét kívánta szembesíteni Madách magasztos eszméivel. A mai profán utalások egy-egy Tragédia-beli jelenetre magukban hordozták a zaklató konklúziót: a kiáltó kontrasztot, amit a józan ész érzékel a Madách-remekben foglalt (korról korra elárult) ideák és napjaink totális amoralitása, cinizmusa, eszménytelensége között. Az előadás tragikus-szatirikus jelrendszere szerint felszínességbe, szellemi-lelki ürességbe, ártalmas tévé-álkultúrába torkollt korszellemünk, ami már a Madách-mű sugallta kiábrándultságon is túllépett: bölcseleti-etikai kérdésföltevések nélkül él az emberiség – az üres pillanatnak. Igénytelensége megreked a tömeg – azaz a szubkultúra szintjén.

Hudi László, aki rendszeresen rendez az avignoni fesztiválon, meghökkentő, de ellenpontozásával belső logikát követő színrevitele jogosan ütközteti e két kort, két világot. Nem követ el szentségtörést, hisz eszmei csomópontok, korok mentén keres választ

a maga (s a szellem embereinek) kétségeire. Műfajában és előadásmódjában szuverén produkciót fogant, hisz Madách-szöveg- és jelenettöredékekből épített különös „színpadi gúláját" még csak előadásnak sem nevezi: Tragédia-jegyzetei korunkra érvényes asszociációrendszerre vallanak. Multimédiás produkciója (tévéképernyőkön, a híradásokban stb.) már eleve azt illusztrálja, hová silányul az eszme, ha a hipermodern kommunikációs világ martaléka lesz. A jelenetsoron végigfut a tévéparódia is: kvázi-bemondónők mórikálják magukat a mikrofon előtt, műsorvezetők laposítják közhely-hírekké, monoton kommentárrá a Madách fölvetette kérdésekre adott (aktuálisnak minősíthető) szövegeket.

A különféle színek kultúrtörténeti vonatkozású tárgyai, szobrai, kultikus eszközei (szarkofág, kard, korbács, kereszt, guillotine stb.) szembesülnek a színpadon a dialogizáló, mai tucatemberekkel, ha úgy tetszik, hellyel-közzel a szubkultúra sztárjaival, hogy kicsinyességünket, hitetlenségünket, uniformizált, olcsó tömegízlésünket illusztrálják. Sajnos, a közbevetett szövegrészek, ha elfogadjuk is silányságunk paródiáját bennük – túl terjengősek, nem elég frappánsak. Jól tudom, szándékosan, ám ha túllőnek a célon, nyomban tompítják a kívánt kontrasztot. Attól is tartok, hogy aki nem ismeri elég alaposan *Az ember tragédiáját*, nem tudja kihámozni a korunknak címzett, megannyi utalást, metaforát.

Fennállásának ötvenedik évfordulóját ünnepelte Madách művének Szilágyi Dezső adaptálta változatával a Budapest Bábszínház. Garas Dezső m. v. – úgy is mint a Nemzeti Színház Tragédia-előadásának Lucifere – önként vállalkozott a mű bemutatására. Az előadás szándékoltan vásári (kikiáltóval, bódéval, marionettekkel a színészek rángatta zsinórokon), s jóllehet a Madách-„sztorira" alapoz, a túlnyomórészt komikus motívumokra épülő rendezés folytán odavész mindennemű madáchi intelem, világszemlélet, ne adj' isten, filozofikum. Amit ugyan a bábszínpad, ha nehezen is, de bírna; ám jöhetnének ehelyett az idevágó vizuális metaforák – és nemcsak tréfás játék –, illetve bábfaragó ötletek. Garas, noha a „vidám" Tragédia (bábszínpadilag is képtelen) műfaját szándékozik megvalósítani, meghagy néhány fontosabb, ismertebb monológot, melyeket a bábszínészek minden erőfeszítésük ellenére sem képesek kellőképp tagolni, árnyalni, hogy ne mondjam, értelmezni. Az is nehezíti dolgukat, hogy a sok gügyögés után egy antipatetikus, intellektuális természetes-

séget követelő színrevitel követelményeinek kellene megfelelniük. „Előszínészként" Lucifer (Erdős István) van csaknem folyvást a színen.

Az előadás mégsem elvetendő: ha nem pusztán *ezzel* a Tragédia-változattal találkoznak életük folyamán az iskolások, hadd ismerjék meg legalább ebben a formájában Madách remekművét. Hátha kedvet kapnak később egy nagyszínpadi, teljes Tragédia-előadáshoz.

Balla Margit m. v. mesébe illő, színpompás díszletei, a stilizált paradicsomi táj lenyűgöző hatást kelt. Való igaz: ezekkel a szellemes bábokkal csakis vásári komédiát lehet előadni – a rendezés igényei szerint. A bábszínészek padig valósággal lubickolnak a játékörömben. Virtuóz módon kezelik a marionetteket; minden, ami mozgásban történik – tökéletes. Frappáns ötletek tartják ébren a néző figyelmét: a Paradicsomban elefántok összefont ormányán hintázik az első, aprócska emberpár; az egyiptomi színben maszkos totemállatok (amelyeket négykézlábra ereszkedett színészek jelenítenek meg) szolgálnak a Fáraó trónusául. Kepler feje kettéválik, s a francia forradalomról szőtt (jövőbe látó) álmában, koponyája hasadékán át piciny jakobinusok sereglenek elő, hogy elkezdődjék a párizsi szín, és így tovább. Szellemes fordulatok a színen – a humorra vett Madách-sztorival. Csak hát elmulasztották a plakátra kiírni, hogy a produkció *Az ember tragédiájának* tréfás, meseszerű változata.

Végül a Tragédia tragédiájáról. A fölújított Madách Színház avató előadásáról, melyet Kerényi Imre rendezett.

Dőreség volna ma számon kérni a hagyományos vagy a historikus felfogást; joggal próbálják sokan értelmezni, megfogalmazni a maguk gondolatait a költő univerzumáról és saját korukról, világukról. Kerényi Imre Madách Színház-beli előadásában sem az elrugaszkodást nehezményezem, hanem meglepő átgondolatlanságát, zavarosságát. Való igaz, műfajmegjelölése a plakáton így fest: Variáció egy klasszikusra, ám az amúgy szórakoztató színpadi ötletsorozatnak (hogy ne mondjam, „bulinak") semmi köze nincs Madáchhoz, s még annyira sem az ezredvég korszerűségi elvárásaihoz, ami a színművészetet illeti. Látványosság látványosságot követ, ide nem illő, kellemetes zeneidézetek, dallamfoszlányok, ki-be sereglő táncos lábú statiszták, itt-ott kabaréjelenetbe torkolló paródiák: egymásra halmozott ötletek – mindennemű

rendezői szervezőelv nélkül. Az elleneffektusok zsibvásárában már nem is zavart Az emberke tragédiájának színváltások elé iktatott, odavágó passzusa. A gyermek szereplők legalább üdítő elevenséggel „kiáltották ki" a Karinthy-rigmusokat.

Rendben van: variáció, de mire? És kinek? Milyen publikumnak? Az amúgy is súlyos, műveltségi hiánybetegségben szenvedő fiataloknak, akik netán ebben a „variációban" szembesülnek életük egyetlen Madách-élményében? Az érettebb közönségnek meg mi köze lehet egy olcsó dallamfoszlány-közhelyeket fölsorakoztató, meghatározhatatlan stílusban fogant, gondolatiságában zavaros Tragédia-parafrázishoz? Jómagam, legalábbis, képtelen voltam kihámozni a látottakból Kerényi Imre szándékát. Ha föl sejlenek is itt-ott bizonyos törekvések, hamarosan hamvukba hullnak. Érezni: a földre akarta szállítani a szereplőket a rendező. Sokan megtették már előtte. Csakhogy az Úr megtestesült hangja – Huszti Péter – a lefokozásnak olyan mértékéig „száll alá" (mindkét értelemben: a nézőtéri mennyezet csillárja mögül), hogy a pátosztól való féltében sikerül teljesen elszürkítenie a szövegét, és meglepően jelentéktelennek maradnia az amúgy dekoratív színen. Már az is ellentmondásos, hogy a hétköznapiasan szemüveges, fehér műanyag köpönyegbe burkolt figura miért épp a mennyekre utaló mennyezeti magasságból ereszkedik alá – hacsaknem az új biztonságtechnika nagyobb dicsőségére? Uram bocsá!, de szemüvege és jelmeze láttán, az a képzettársításom támadt, hogy egy sci-fi film klónozással kísérletező orvosát tisztelhetem benne.

Ha valaki próbált vezérfonalat találni, s a rendezői koncepció kanyarulataiban is következetesnek maradni – ellenötletek sokaságán vágva át magát –, az Mácsai Pál Lucifere volt. Amint az Úr parancsára kivetkőzik fényes „angyalbőréből" – szimpla szürke öltönyben, fekete pulóverben vezeti végig az álomba szenderített Ádámot a jól ismert történelmi színeken. Józan, szkeptikus intellektusra valló, ironikus szövegmondása – különben épp ő az, aki talán a legteljesebb és legautentikusabb Madách-textust mondja – szemlátomást kijelölt csapáson halad; fájdalom, mégsem érezni a súlyát. Nem a démoniságot hiányoljuk Mácsai alakításából, hanem a szellem kisugárzását. Ennélfogva az előadás luciferi pillére is inog. S az Évák és Ádámok? Madáchcsal szólva, csak azt tudnám feledni. A két ifjabb korú (Pikali Gerda f. h. és Timkó Eszter)

pusztán dekorativitásukkal szolgálják a „koncepciót", mert árnyalatlan szövegmondásuk és embrionális ábrázolókészségük egy csapásra lehangolja az embert. Mire megérkezik Kiss Mari a falanszter Évájaként – a maga érett színészi adottságaival –, már le is szalad az utolsó néhány szín. Hasonlóképp „spórolta el" tőlünk Kerényi Imre Dunai Tamás alakítását is – az utolsó színekre korlátozva –, holott jóval markánsabb lett volna a korábbi szerepeihez képest igencsak jellegtelen, ide-oda téblábló Ádámot alakító Rátóti Zoltánnál. Az ősember-Ádám (Pavletits Béla f. h.) egyhangú üvöltözése, artikulátlan rikácsolása, ugrabugrálása a Paradicsomban arra vall: atlétatermetét, kidolgozott bicepszét kellett csak bevetnie.

Ezek után különös, hogy az egyetlen, igazán értékelhető, jól értelmezett szöveget Kerényi Imre baritonján hallhattuk az éteren át. A Föld szelleme az volt, aminek lennie kellett: világos, madáchi intelem. A színpadi játékötletek – beleértve a jobbára parodizált, maszkos tömeget – nem ágyazódtak semminemű, egységes stiláris közegbe. Holott Götz Béla lenyűgöző színpadképe biztosabb fogódzót is nyújthatott volna a játéknak, s az ötletek célzatosabb szelektálásának. A hatalmas, fából faragott napkorong virágsziromszerű, széles sugaraival dominált a háttérben, s variálható díszletéül szolgált a különféle színeknek. Annál ellentmondásosabb, amúgy látványos megoldásnak bizonyult, hogy az emberivé lefokozott Urat szürrealista, blondelkerettel keresztezett oltárképszerű aranytrónusra ültették a napkorong fölött.

Hogy Az ember tragédiája-variáció eklektikájára, stiláris zavarosságára utaljak, elegendő lett volna pusztán a zenei aláfestést, dalrafakadásokat sorolnom: az egyiptomi színben az Aida indulója szólal meg, az athéniben a Zorba-film szirtaki-táncmotívuma, a rómaiban az O, sole mio, a bizánciban a Török induló, a párizsiban Offenbach Kánkánjára táncikálnak előre-hátra a vérengző jakobinusok, a londoniban – fogózzanak meg – a Bob herceg kupléja, a „Londonban, sej, van számos utca és minden utcán sok sarok..." Ennyit a közhelyek beiktatásáról, az olcsó illusztrálásról – és giccsről. Mert nem ettől az anakronizmustól lesz egy Tragédia-változat korszerű.

Metz Katalin

A TULIPÁN MÉGIS KINŐTT

Tízéves a Kós Károly Egyesülés

Tartalmas és szép kötettel emlékeznek tízéves munkájukra azok az építészek, akik Makovecz Imre művészeti felfogását követik, vagy legalábbis az inspirálta őket, és tíz évvel ezelőtt egymást segítve tömörültek egy sajátos magyar építészet ápolására. Kós Károly munkássága az elmúlt évtizedekben hazánkban az építészeti haladás szimbólumává vált. Jogosan. Az 1900-as évek első évtizedében, amikor az ellentmondásosnak ítélt historizmussal szemben mindenütt Európa-szerte valami újat próbáltak, és éppen abban az évtizedben, amikor a művészeti megújhodás leghatékonyabb módszerének a szecessziósnak nevezett új stílust ítélték, Kós Károly merően mást próbált. Népi építészeti motívumokra támaszkodott Erdély, s azon belül is elsősorban Kalotaszeg architektonikus elemeit ültette át családi házak, templomok és más középületek kompozícióira. Az eredmény meggyőző volt, művei egyaránt illeszkednek a természeti és az urbánus környezethez. Előbbire a sztánai Varjúvár, utóbbira a kispesti lakásegyüttes – ne használjuk ezúttal a lakótelep pejoratív csengésű kifejezését – a példa. Kós Károly barátainak és követőinek architektúráját ugyanezen, a környezethez való példás illeszkedés jellemzi. A Kós Károly Egyesülés tagjai valóban követték a mesterüket, aki 1977-ben halt meg, s így a neve mögé sorakozó fiatalok közül sokan még találkozhattak, beszélhettek is vele.

John Ruskin – Kós egyik ihletője – mondta azt, hogy „nem az követ engem, aki utánoz, hanem aki tanul tőlem". Úgy hiszem, ez határozza meg az egyesülés tagjainak viszonyát Kós Károlyhoz, majd Makovecz Imréhez is.

Nem a Gerle János szerkesztette kötetet (*Tízéves a Kós Károly Egyesülés*) kívánom ismertetni, amelyből az olvasó előtt feltárul a mai magyar építészetnek egy fontos, talán a legfontosabb fejezete. Erről ítéletet érdemben az építészet műfajának sajátossága miatt csak az utókor mondhat. Ami azonban nem riaszthat vissza bennünket attól, hogy a kortárs értékeléssel a kötethez és a benne szereplő munkákhoz már most gondolatokat fűzzünk.

A Kós Károly Egyesüléshez irodák tartoznak, fantázianeveik mögött túl gyakran elvész az alkotók neve. Pedig az 1900 körül

oly nagyot teljesítő építészirodák is mindig az alkotók nevét viselték: Komor Marcell és Jakab Dezső, vagy – később – Preisich és Vadász, stb. A Makona név még csak sejteti Makovecz Imre irányítását és legfontosabb munkatársainak személyét, de a Paralel, Kupola és Kvadrum irodanevek már nem. Van kivétel is: Bodonyi, Dévényi és Ekler Kft. s még a Kaposterv név is utal – utóbbi legalább földrajzilag – az alkotókra. A kör munkásságának egy fontos, mégis alig hirdetett sajátossága és jellemzője, hogy az alkotások túlnyomó többsége nem a fővárosban, hanem vidéki városainkban és az ország kisebb településein épült. Nem azért, mert ezek az épületek nehezebben lennének városi környezetbe, különösen a többemeletes, zártsorú beépítésű fővárosokba illeszthetőek: a Hattyú-ház és több más fővárosi alkotás ennek cáfolata. Sokkal inkább annak örvendetes jegyét látom benne, hogy a vidék felzárkózott építészeti kultúra tekintetében a fővároshoz. (Uram bocsá', talán már el is hagyta. A mai fiataloknak ez talán természetes, de az én nemzedékem még emlékszik arra, hogy falun nem volt villanyáram, a vidéki kisváros áhítattal szemlélte Budapest színházi, hangverseny-, kiállítási és egyéb rendezvényeinek utolérhetetlennek hitt kultúráját. Ma, a televízió és az internet korában a kiegyenlített és elsimult különbözet architektonikusan is megmutatkozik: Nagy Ervin közösségi háza Csurgón épült, Ekler Dezső egyik legmarkánsabb alkotása a mezőzombori borászatban, Dévényi Sándor neve Pécs városával forrt össze, a megújuló magyar nemzeti építészetet reprezentálja Sárospatakon és Csengerben. Ennek az építészetnek vidéki elsőbbsége azt is jelenti, hogy ez az architektúra a népi-nemzetit mindig is jobban megőrző magyar falu erejét tükrözi. És egyben azt is, hogy ezt az architektúrát a magyar nép be is fogadta.

Ezt az új magyar építészetet bátran nevezhetjük egyszerűen magyarnak. (Szemben az ugyancsak sok értéket produkáló, mégis inkább a globalizációt képviselő és tükröző, internacionális architektúrával, mely hazánkban szerencsére ugyancsak virágzik.) Ez a nemzeti magyar építészet két magból sarjadt ki az 1970-es években: a szövetkezeti és a pécsi tervező irodákból, Makovecz Imre és Csete György köré tömörülő építészek kezdték el. A kezdeményezés egyrészt a művészeti szabadságot célozta meg, elszakadt a gyér építőanyag-választék gazdaságos felhasználását segítő sztereometrikus és egyben primitív tömeg- és tér-

komponálástól. Egyik logikus metódusa a házgyári termékek formai színtelenségének az adott szűk mozgástér kihasználásával megkísérelt feloldása volt. Ez is akadályba ütközött: kitört a „tulipánvita": a tulipános motívumnak tetsző dekorációt a panelhoz nem méltónak ítélte a Népszabadságban Major Máté. Ezzel az építészeti újítás politikai ellenállás színezetét öltötte. Nemcsak a paksi lakóházakat, Makovecz Imre sárospataki műveit is elítélték, s számkivetettként a pilisi erdőgazdaság fogadta be: A tulipán mégis kinőtt. A Kós Károly Egyesülés ezen a tulipános réten virágzott ki, még akkor is, ha éppen a tulipánt kezdeményező Csete György nem tartozik ma ehhez a körhöz. A tulipános rét ereje ma abban az összefogásban van, amelyet a Kós Károly Egyesülésbe tömörülő építészek produkálnak.

Sokan Makovecz Imre építészetében sajátos, hivalkodó extravaganciát látnak, mások a fával építés feléledését. Ismét mások a már említett politikai tiltakozást. Olyant, amilyent a Habsburg-uralom ellen a századelőn Lechner Ödön is képviselt. Sokak véleménye szerint Makovecz Imre „stílusa" tetszetős egy Zala megyei kultúrháznál vagy a siófoki templom esetében, de a sámánista motívumokra emlékeztető dekoráció a városi építészethez nem illik. (Lechner Ödön Iparművészeti Múzeumát száz évvel ezelőtt túlságosan „indusnak" érezték). A kötet ezeket a véleményeket cáfolja. Éppen azzal, hogy annyian követték Makovecz Imrét és Csete Györgyöt, és éppen azáltal, hogy többnyire nem utánozták őket, hanem tanulva tőlük saját utat törtek maguknak. Dévényi Sándor a posztmodernizmusból kinövő expresszív hatású és ezért is utánozhatatlan kifejezésmóddal, Ekler Dezső higgadt és elegáns kompozíciókkal, Farkas Gábor egy tetszetős „konzervativizmus" egészséges továbbfejlesztésével. Az említett csengeri iskola foyer-ja a kör alkotótevékenységének egyik csúcspontja, Csernyus Lőrinc szép alkotása pedig Makovecz Imre kompozíciójának közvetlen leszármazottja. És folytathatnám a különböző „házon belüli" irányzatok felsorolását. Valamennyi Kós Károly nyomán a nemzeti-népi-organikus építészetet követő alkotónak mégis van néhány közös formajegye: így a kő és a fa gyakori használata, a mozgalmas tetőidomok, az íves vonalak szupremáciája az egyenessel, a derékszöggel és a sima homlokzatsíkkal szemben. A választékos falburkoló és tetőfedőanyagokból következik a tetszetős és ugyancsak jellemző polikrómia is.

Az egyesülésen belül tehát az alkotók változatos architektúrákat produkálnak. Mindez nem akadályozza azok tevékenységét, akik más felfogással közelítenek korunk követelményeihez. Sőt, a magyar stílus az építészet egészét hozza mozgásba. Mert ma nemcsak a népi-nemzeti-organikus (magyar) építészet virul, szép és nemes alkotások szép számmal épülnek más felfogásban is.

A népi építészet ebben a tíz évben ugyan megizmosodott, de elvesztette a politikai ellenállás szerepkörét. Olyannyira, hogy ma szinte a bauhausos puritanizmust vagy a kozmopolita globalizáció jegyében épült középületeket tekintem ellenállásnak egy monopol magyar stílussal szemben. Talán túl messzire gondolkodom?

Amikor Makovecz Imre első épületei, a cápaszájra emlékeztető nádfedeles csárdák megépültek, amikor a pécsi csoport Orfűn bontakoztatta szárnyait, amikor a „tulipánvitára" okot adó első lakótelepi épületek felépültek, még aligha gondolt a szakmai világ ilyen visszhangra és ennek az irányzatnak ilyen elterjedésére. De még akkor sem, amikor Sevillában Makovecz Imre pavilonja világméretű érdeklődést keltett, és a kezdeményező irányzatot a nemzetközi figyelem középpontjába helyezte. Igaz, az ország épített volumenében mindaz, amit a Kós Károly Egyesülésbe tömörült építészek alkottak még mindig csak töredék, de mégis ízt meghatározó fűszer. Hiszen százas nagyságrendű a Makovecz Imre kezdeményezését követő fiatal építészek száma.

S ez úgy hiszem, feljogosít gondolatmenetem egyik lényeges következtetésére. Sokszor fájlalják, hogy a globalizáció, így az európai integráció is kiöli a nemzeti sajátosságokat. Az elektronikus internacionalizmus korában elveszhet a kisebb nemzetek kulturális egyénisége. Abban látom a Kós Károly egyesülés jeles építészeinek és alkotásaiknak jelentőségét, hogy megteremtették nemzeti identitásunk megőrzésének egyik legfontosabb műfaját. Az irodalmat csak magyar nyelven lehet élvezni, színészek csak magyarul hirdethetik kultúránkat, de a zene, a tánc és a képzőművészet alkotásai mindenki számára érthetőek. Az építészet pedig még maradandó is (ha barbárok vagy természeti csapások el nem pusztítják). A magyar építészet a magyarság méltó megmutatkozása kultúránk, szellemi szintünk és művészi képességeink demonstrációja.

A Magyar Tudományos Akadémia 1998 óta adja ki a Steindl Imre-díjat. Ezt elsőnek Finta József nyerte el, 1999-ben pedig Makovecz Imrét tüntették ki vele. Az akadémia ezzel értékelte a magyar építészetben ma uralkodó legfontosabb két irányzatot, a nemzetközi felzárkózást és a nemzeti sajátosságokat tükröző építészetet. Makovecz Imre kitüntetése közvetve a tízéves Kós Károly Egyesülést is megtisztelte.

Kubinszky Mihály

SAMU GÉZA MAGÁNYOSSÁGA

Ebben a megváltozott világban, amikor a művelődési házak mint ittmaradt dinoszauruszok funkció nélkül vegetálnak, s keresik a módját, hogyan tarthatnák életben túlméretezett testüket, nehéz elképzelni, hogy Samu Géza művészi pályáját 1971-ben egy művelődési házban megrendezett kiállítás indította útra. Az pedig szinte hihetetlennek látszik, hogy az isten háta mögötti pesterzsébeti Vasas Művelődési Központban rendezett tárlatról annak idején három országos újságban is megjelent méltató műkritika. A Népszabadság akkori műkritikusa, Rózsa Gyula már cikkének címében felszólította a közönséget (a cikk a Világ Ifjúságában jelent meg), hogy „Ismerje meg Samu Gézát," s legyenek részesei egy fiatal művész fölfedezésének. Miután bemutatta Samut, részletesen elemezte munkáit (helyet is talált szobrainak: éttermek, középületek belsejében. Ez a kívánság azóta sem vált valóra...), megjósolta, hogy a fiatal pályakezdő művész igazi, jó művésszé érik. Nem volt nehéz dolga, hiszen cikkét megelőzte az Új Írás, ahol nem kisebb személyiség ismertette Samu Géza művészetét, mint Juhász Ferenc, az Élet és Irodalomban pedig Szabó György voksolt tehetségére. Csányi Miklós is már elkezdte a forgatni azt a nagyszerű portréfilmet, amely az akkor még ismeretlen pályakezdő fiatalt költői magasságba emelte. Szerencse, hogy így történt, hiszen a művészi pálya döbbenetesen rövid idő múlva véget ért. Mindössze húsz esztendő állt rendelkezésére Samu Gézának arra, hogy beírja a nevét a magyar szobrászat nagy egyéniségei közé, s ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy bármennyire szorgalmas volt is, soha nem ontotta magából a műveket. Nekünk tehát kétszeresen is óvni kell azt, amit ránk hagyott.

A sokévi hányattatottság után, a – barátok által – létrehozott Samu Géza Alapítvány munkája eredményeként – elsősorban Balipap Ferenc és Kő Pál éveken át tartó igyekezetével – most végre úgy látszik, ez is megoldódik: Pécsvárad méltó helyet biztosít a szobroknak egy barokk műemlék épületben, és rövidesen állandó kiállításon láthatjuk Samu Géza munkáit. Ugyancsak az alapítvány következetességének és kitartó munkájának köszönhető, hogy a múlt évben megjelent Kozák Csaba nagymonográfiája Samu Géza munkásságáról. A kötet átfogóan mutatja be és értékeli Samu Géza szobrait, és közli a fontosabb interjúkat, amelyek annak idején készültek vele, s tartalmazza a barátok emlékezéseit. Kísérője volt annak a nagyszabású kiállításnak, amelyet 1999 augusztusában a Kiscelli Múzeum kápolnájában rendeztek Samu Géza legfontosabb műveiből.

A többrétegű emlékezés alkalmat ad arra, hogy megvizsgáljuk, vajon mi tette egy csapásra ismertté és elismertté, minek köszönhette, hogy jóllehet semmilyen előzménye nem volt annak, amivel jelentkezett, ahol csak megjelent, nem csupán elfogadták, de szerették is munkáit? Éppen úgy vonatkozott ez a falubeliekre, mint a művésztársadalomra. Samu Gézának éppúgy respektusa volt itt is, ott is. A falusiak látták, amint továbbra is a szőlőben dolgozik, felismerték a szobrokban a mesteremberek szakszerű fogásait, a kivájt teknők szabályosságát, a lakatosmunkák, vasalások zsanérok pontos illeszkedését. Az elvégzett munka komolyságát érezték a hatalmas tönkök megformálásában, ugyanakkor a falusi embernek soha nem volt gondja azzal, hogy fölismerje a tájakban rejlő költészetet, képzeletét éppúgy meglódította egy furcsa földrajzi képződmény, hegycsúcs, vagy szikla, éppúgy kibontotta belőlük a mesét, mint a ház körül látható tárgyakból. Miért okozott volna gondot akkor, ha mindezt megtárgyiasítva, megformálva látja?

Elfogadta szobrait a szakma is, holott Samu Géza autodidaktának számított, művészeti tanulmányai mindössze a Pécsi Művészeti Gimnázium négy évére szorítkoztak. Bár fölvették a budapesti Iparművészeti Főiskolára, azt rövidesen otthagyta. Csalódva távozott a győri Hittudományi Főiskoláról is, amivel az Iparművészeti Főiskolát fölcserélte. Népszerűségét mi sem illusztrálja jobban, mint az, hogy néhány év múlva ő lett a Fiatal Képzőművészek Stúdiójának elnöke. „Ő volt az egyetlen, akinek nem voltak ellenségei" magyarázta a választást egy pályatárs.

Csányi Miklós portréfilmjében van egy nagyszerű képsor, amikor Samu Géza a hátán viszi az egyik szobrát, a Szarvasteknőt. A szobrász alakja valósággal eltűnik az öblös tárgy alatt. Háta meggörbül, feje előrehajlik – egy ilyen nagy méretű tárgynak a súlya is tekintélyes –, csak két lába lóg ki a teher alól, s mint domború hátú szarvasbogár, úgy halad előre. Gyönyörű képsorok. Jelképes képsorok: nem pusztán a megtett utat jelképezik, benne foglaltatik a művész magányossága is.

Mindenkinek megvan a maga Samu Gézája, mindenki más képet őriz róla. Csöndes volt, kevés beszédű, mégis erőt sugárzott, így jellemzi egykori barátja. „Két elem tűnt föl az első pillanatban, írta róla Sümegi György sajátos félszegsége, őszinte sutasága és az a személyiségjegyként összeforrott, meleg-mély bizalmat árasztó, s egyúttal valamiféle visszafogottságot is sugalló tekintet, amely szeretetre vágyó személyiséget takart."

Biztosak lehetünk benne, hogy személyisége is hozzájárult ahhoz, hogy mindenütt gyorsan megkedvelték, befogadták. Ugyanez a tisztaság, őszinteség áradt a munkáiból. S az őszinteségen túl itt is átsütött az a hihetetlen belső erő, amelynek hatása alól senki sem vonhatta ki magát.

Mint a népmesék legkisebb fia, elmaradhatatlan tarisznyájával egyszer csak fölkerekedett, és megjelent a fővárosban. Hozta, „hátán cipelte" szobrait. Az a magabiztosságot adó vágy, bátorságot adó sürgető kívánság hajtotta, hogy megmutassa szobrait mindenkinek, akit csak talál. Ez a vágy vitte be az Új Írás szerkesztőségébe, ez segítette át természetes szemérmességén.

Mert ne feledjük, a hallatlan céltudatosság éppúgy tulajdonságai közé tartozott, és célkitűzéseiben soha nem állította alacsonyra a mércét.

Kocsoláról, a Tolna megyei kis faluból származott, ahol hihetetlen nagy szegénységben élt. Apja erdész volt, anyja napszámos. Szerelemgyerekként született, apja soha nem fogadta el, és egészen tizenkét éves koráig nagyapja nevelte, akit rajongásig szeretett. Nagyapjától tanulta el a szerszámok használatát, fogásait, az anyagok ismeretét, a kútásástól a kosárfonásig a gyakorlati mesterségek egész sorát. Az öreg ügyes kezű, fúró-faragó ezermester hírében állt, de nem pusztán ezzel hatott rá. Nagyon erős erkölcsi tartását, kemény felfogását Samu Géza ugyancsak tisztelte, és magáévá tette. Édesanyjától elsősorban a szeretetet

kapta. A törékeny kis falusi asszonyt később összekommendálták a szomszéd falu vasutasával, Doszpod Gyulával, aki több gyereket is hozott a házasságba. Valószínű nem volt felhőtlen a családi légkör, mert a suttyókorban lévő Samu, ahogy barátainak elmesélte, gyakran magányosan kószált a szőlőben, volt, amikor az éjszakát sem töltötte a bükkösdi vasutasházban, ahová költöztek. Erre utal az is, hogy édesanyja később elhagyta urát, és visszaköltözött a saját tulajdonában lévő öreg vízimalomba. Márpedig erős ok kellett ahhoz, egy asszonytól pedig nem kis bátorság, kemény elhatározás, hogy faluhelyen valaki ekkora lépésre határozza el magát. Samu Géza bár nyilvánvalóan nem szerette, de tisztelte nevelőapját, és akkor is gondoskodott róla, amikor már nem éltek együtt. Ha elfoglaltságai elszólították, mindig akadt egy barát, akire az akkor már beteg embert visszajöveteléig rábízta. Ez a hihetetlen és ritka erkölcsi kötelességtudat jellemezte egész életében, ez szólította haza dologidőben, amikor a földeken kellett segíteni anyjának, ezzel látott hozzá otthon a tető megjavításához, vagy a cserépkályha-építéshez, és ezzel vitte haza barátait is szőlőt kapálni. Dolgoztak is, vagy csak a baráti szövegelés ment? – vetődik föl önkéntelenül is a kaján kérdés az emberben. „Kénytelenek voltunk dolgozni, – válaszolja erre Varga Géza Ferenc, Samu közeli barátja, szobrásztársa. – Éva-mama hallatlanul puritán, kemény asszony diktálta az ütemet, és nem volt könnyű lépést tartani vele a kapálásban." Néha, persze, rájött Samura a mulatás, ilyenkor elhajította a kapát, ment a borozgatás, legényes tánccal, sok énekléssel: „Megette a tik a meggyet." Mindenen áthatoló, magas fejhangon énekelt, fülsiketítőn. Azután jött a másnap, magába szállt, csak krákogásai törték meg a csöndet (sokat dohányzott), össze volt törve, rá nem nézett senkire, lelkiismeretfurdalása miatt órákig hallgatott, majd iszonyú sebességgel munkához látott, mint aki így akarja behozni az eltékozolt napot.

Amikor tarisznyával és munkáival a fővárosban megjelent, szerencsés idők jártak a hazai szobrászat felett. A korábbi bronzba öntött jelmondatokat másfajta művek váltották fel: föltűnt egy új társaság, amely léptékében kisebb munkákat hozott létre, de mondanivalóban emberségesebbet, mélyebbet, ábrázolásban újszerűt. Más anyagot használtak fel, ábrázolásuk markánsabb lett. A szemléletváltásban az újítást a festő Sváby Lajos és a szobrász Melocco Miklós kezdte, hozzájuk sorakozott fel Kő Pál, aki ugyan

fiatalabb volt náluk, de műcsarnoki kiállítása után már ismert szobrásznak számított. Megjelent Bukta Imre is, aki ugyanazt a falusi ihletettséget hozta szobraival, mint Samu. Együtt állították ki 1974-ben, amikor 34 fiatal képzőművész több mint száz művével bemutatkozott Párizsban a Grand Palais-ban.

Samu Géza első szobraival – bár felismerte – nem tudott mit kezdeni a kritika. Egyfelől megpróbálták visszaszorítani a népművészet irányába – segített ebben, hogy a hatvanas-hetvenes években a népművészet amúgy is divatba jött: táncházak alakultak, a városiak gyűjteni kezdték a paraszti tárgyakat –, másrészt viszont a modern művészet avantgárd áramlatai felé tuszkolták, mondván, talált tárgyakkal, az „objet trouvé"-kel dolgozik, vagy „népi szürrealistának" nevezték. Valójában a besorolás ide is, oda is nehezen ment. Sokakat ez megzavart hiszen, mit lehet kezdeni az olyan művészettel, amelyik olyannyira öntörvényű, hogy egyik műtörténészi rublikába sem illeszkedik?

Való igaz: Samu Géza 1972-73-ban készült kerekes angyalának teknő szárnya van. *Nagynéném vajat köpül* című munkájának, amelyet ugyancsak ekkor készített, a feje tésztaszűrőre emlékeztet. Még korábbi, szárnyas angyalának a teste mintha mángorló volna, szárnyai pedig egyszerű libatollak. *Nagyanyó mesél* című munkája fejőszékre emlékeztet. Azokat a tárgyakat írta át, emelte ki és öltöztette fel képzeletével, amelyek minden öreg falusi házban megtalálhatók. Csakhogy a tárgyak soha nem valóságosak. Mindössze egyetlen „igazi" tárgyat emelt ki és használt föl a maga valóságosságában, az 1970-ben készült *Szarvasteknő* című munkához, a nagy fateknőt, amit a padlásukon talált. „Vacilláltam is, hogy most megfaragjam-e vagy ne" – magyarázta egy interjúban. – Végül is praktikusabbnak tetszett, keményebbnek tűnt, ha felhasználom ezt, mert így pontosabb lesz. Jobban utal tárgyi és szellemi hagyatékunkra." Ezt a robusztus tárgyat használták, a fenekén látható lyukat a benne végzett munka és az idő vájta – érdekes tény, hogy ezt Samu először el akarta takarni, másik felét pedig lefűrészelte. Más beavatkozást nem tett rajta, kivéve azt, hogy hatalmas szarvakat csiszolt, faragott hozzá. S ettől az alig-beavatkozástól a hatalmas teknő irtóztató erejű bálvánnyá változott. Félelmetes erejű sámánná, aki ősi erejével hatalma alá vonja mindazokat, akik kisebb hittel vagy hitetlenül közelítenek hozzá. A teknőn kívül valamennyi „talált tárgy" Samu Géza keze

alatt született: az angyalok szárnyát maga vájta ki, alakjuk, méreteik, öblösségük nem is tennék alkalmassá tárgyi voltuk használatára. A népi használati tárgyak, a paraszti élet rekvizitumai pusztán elindították fantáziáját, fölkeltették a figyelmét, mégis, mindenkiben az a kép alakult ki, hogy készen talált tárgyakat illesztett szobraiba. Itt érhető tetten leginkább Samu Géza ösztönös plasztikai érzéke és tudatos formaalkotása, jóllehet valamennyit maga faragta, maga alakította, azok megőrizték tárgyi mivoltukat, ugyanakkor átgondolt, megtervezett alkotások. Kész szobrok. Részei a kompozíciónak, amelynek végleges, letisztult formájához sem hozzátenni, sem elvenni nem lehet.

„Az eddigi pályám olyan görbével írhatnám le, amelynek mélypontja a hetvenes évek közepén volt – nyilatkozta később erről a korszakáról. – Az első szakasz 1969-től, amikor azt hittem, én teremtem meg a szakma közép-európai magyar nyelvét. Csináltam néhány szobrot... miközben besétáltam a csapdába, magamra aggatván valami rosszul definiálható népi mítoszt." 1976-ban a *Vörös szerpentin* című munkájával lezárta ezt a korszakot.

Elérkezett az idő, amikor a sugárzó erejű bálványok, teknőszárnyú angyalok ideje lejárt, nem elégítették ki formaalkotási kíváncsiságát. Samu Géza, aki úgy fordult hozzájuk, azzal a vággyal, amit talán csak a teológia tanaitól remélt, hogy erőt és hitet, eligazítást kap tőlük, amely belső viaskodásaira, meg-megtorpanó hitére felel, s rá kellett ébredjen, ahogy a vallási tanoktól nem kapta meg ezt az eligazítást, a bálványok között is megrekedt. Kiderült, a manipulálatlannak hitt kultúrákat ugyancsak lehet manipulálni, éppúgy besorolhatók valahová, s nem nyújtják számára azt a fajta „anyagon túli szabadságot", amelyre vágyott. Túlságosan is megkötöttnek, tárgyiasultnak érezte munkáit. Túlságosan befejezettnek. Ehhez a belső késztetéshez társult a szobrok fogadtatása körüli bizonytalanság. A közép-európai szobrászat Bartókja akart lenni, az alapokhoz akart visszanyúlni az egyszerűsítésben, úgy akarta képviselni a földrajzi hovatartozást, hogy ne lehessen provincializmussal vádolni. Népének kultúráját akarta megtartani úgy, hogy közben továbblép: európai művészként, modern művészként akart magyar szobrász maradni. Attól félt, nem így fogadják művészetét. Összegyűjtötte munkáit egy kiállításon, deszkakerítést font köréjük, megkérdőjelezte valamennyit.

Madzaggal-kötéllel hozzáfogta őket a kordonhoz – ez volt a „vörös szerpentin"- s amint a kiállítás látogatója körbejárta őket, fizikailag is, szellemileg is kényszerpályát volt kénytelen megtenni a szobrok sorrendje, s hozzájuk kapcsolódó kerítés szerint. Nem egyedülálló istenek, mindenható bálványok a szobrai, sugallta a kiállítással, hanem szorosan hozzá tartoznak, részei egy folyamatnak. Állomások egy útszakaszon, amelyet korlátok fonnak körül. S hiába kanyarog a „vörös szerpentin", végül is nem vezet sehová. Ha a végére értünk, legfeljebb ugyanazt az utat járhatjuk be újra, ugyanazokkal az állomásokkal. Samu érezte, meg kell újítani saját művészetét, és ezt a határok kiterjesztésével, szobrainak teljes átformálásával kívánta megtenni.

Kétségei közt megint csak saját magára támaszkodhatott. Az a fajta szobrász volt, aki eddig sem elégedett meg pusztán azzal, hogy a szobor kikerül a keze alól, érdekelte, fontos volt számára az is, hol fognak majd állni a szobrai. S azok akkor találtak igazán magukra, ha a maga-álmodta térben, vagy kint a természetes tájban foglaltak helyet. Vázlatain leskiccelte, leírta, hogyan szeretné látni őket. A Vörös szerpentin után született szobroknak azután az eddigieknél is nagyobb gonddal formálta meg környezetét. Kőhalomra ültette őket, cirokdombra, vagy bozót-erdőbe, installációs tájakat tervezett köréjük, s a szobrok már elválaszthatatlanok ettől a környezettől. Ha kivesszük belőle, megsérül az egész, csak töredékét kapjuk annak, amit a művész elképzelt. S ezáltal nem lezárt tárgyakat hozott létre, hanem végtelenné tágított szoboregyütteseket.

A szobrok formája is megváltozott: a barbár isteneket fölváltották a totemoszlopok. Magasságuk megnőtt, s a nyolcvanas években egyre légiesebbé, törékenyebbé váltak. Még találkozunk ördögökkel, szarvas figurákkal, de már ezek teste is megnyúlt, kecsesebbé vált, és legfeljebb csak erős lábuk tapadt a földhöz és emlékeztetett a korábbi nehéztestű bálványokra. Másként képviselik a paraszti világ üzenetét, a népi mesterségek fogásait, tudományát is: a szekercenyomokat finom faragásokra cserélte, a népi mesterségekre a zsindelykészítés, a csapolás „láthatatlan" illeszkedései utalnak. S amint annak idején a teknőszárnyak vasalásában a becsületes munka szabályait követte, most is az ősi mesterségek tudását csodálhatjuk meg a láthatatlan csapolásokban, vagy a pontosan illeszkedő zsindelyezésben. Nincs szükség ro-

busztus kerekekre többé, mert a szobroknak súlyuk sincs. Testüket könnyű szoknya, toll, vagy festék fedi. Ugyanakkor megjelenik rajtuk a mozdulat. Láthatatlan erő csavarta meg testüket, iszonyú vihar görbítette meg őket, de ezt is kibírták, mert törékenységük ellenére is erősek. Megváltozott volna Samu Géza felfogása? Hite? Aligha. Csak bensőségesebbé vált, áttételesebben jelent meg. Az erőt most már nem a tömeg, a darabos megmunkálás, az anyagszerűség képviseli ezekben a szobrokban, hanem a folyamatosság, a hajlékonyság, az a láthatatlan szívósság, amely ott van a fában, a fűszálban. S ahogy korábban is átköltötte, átlényegítette a kezébe vett tárgyakat, a szűrőkanalat kerek arcú falusi tündérré változtatta, most ugyanezt a folyamatot teszi a természeti „tárgyakkal", a fákkal és az ágakkal. Egyetlen fácskája sem „valódi", mégis mindegyik igazi. Valódi fák villás ágaiból rakta össze őket, átformálta, a saját képzeletéhez igazította valamennyit. Nem fák többé, hanem szobrok. Megtestesült metaforák, imádságok, a költői ihletésű népmesék.

Megszületett ennek a korszaknak, is a szintézise a Másvilágkép-ben. Cirokvesszők nőttek a domboldalon, közepén mint imádság, ég felé emelkedik egy fehér törzsű fácska. Töve búvóhely, madártanya, sűrűjében a tavasz álmodik. Szelíd táj, ártalmatlan. Ki hinné, hogy mégis félni lehet tőle?

Amikor Samu Géza behordta a Műcsarnok termeibe a hajlékony venyigéket, cirok- és fűzfavesszőket, a korabeli kultúrpolitika megrettent tőle. A hivatalos pártpolitika nem tűrte, hogy egy olyan renitens forma, amilyen egy természetes fa, megjelenjék a művészet birodalmában. Előző kiállítását Bukta Imrével a Pataki Művelődési Házban bezáratták. Mitől féltek? Talán attól, hogy a fának gyökere van? Ezer apró szállal kapaszkodik a talajba, belenőtt a tájba. A lecsupaszított, emberarcúra faragott bábuknak nincs gyökerük. Nem tudnak megkapaszkodni a talajban, történelmünkben, múltunkban. Könnyebben lehet őket ide-oda taszigálni, nem úgy, mint az ezernyi szállal kapaszkodó organikus formákat.

A „párthatározatok" korántsem szegték kedvét, és élve az aczéli kultúrpolitika skizofrén voltával: külföldön dicsekszünk el azzal, amit itthon nem szabad – és nem utolsósorban Néray Katalin segítő pártfogásával –, egymás után vett részt a külföldi tárlatokon, triennálékon. 1985-ben Fellbachban állít ki, 1988-ban a velencei biennálén Pincehelyi Sándorral és Bukta Imrével képviseli

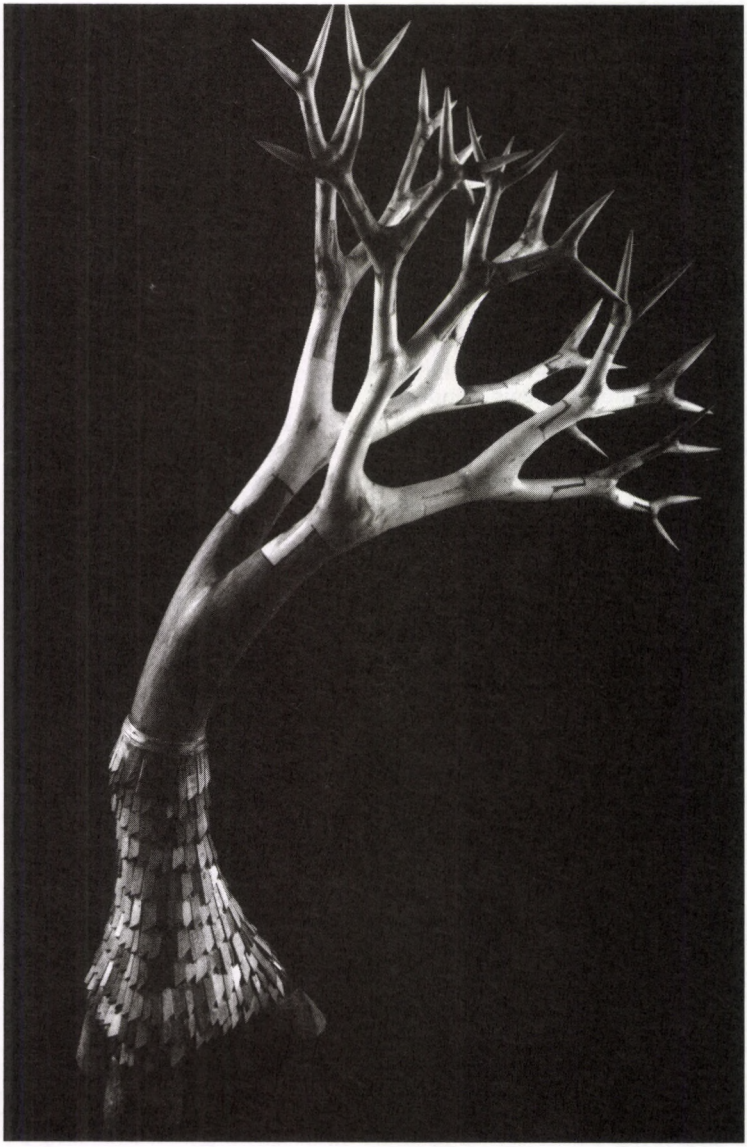

hazánkat. A kiállítást bemutatták Szófiában, Lunban, Berlinben. Samut Amerikába hívják, és Finnországba, majd egy az európai szobrászat legjobbjait bemutató kiállításra, Londonba.

Ez volt az utolsó nemzetközi kiállítása: 1990 októberében meghalt. Gépkocsijával belezuhant a békésszentandrási víztározóba. Halála éppolyan misztikus és különös, mint élete volt. Barátjával, Húber Andrással az enyhe őszi éjszakában elhatározták, hogy horgászni fognak. Samu valamiért visszament a szállásra. Egyszer csak feltűnt a kocsi, de nem fékezett. Későn vette észre a tavat? Rosszul számította ki a távolságot? Később megállapították, hogy mire az autó a vízhez ért, a szívroham már végzett vele. A legkülönösebb, hogy Samu mindig félt a víztől, mesélte később egy barátja. Félelmének az oka katonaidejére vezethető vissza, amikor gyakorlatozás közben harckocsival vízbe zuhantak. A többiek meghaltak, egyedül élte túl a balesetet. Ezt követően olyan állapotba került, hogy idegszanatóriumba utalták. Nem volt hajlandó tovább szolgálni. Az orvosok javaslatára leszázalékolták. Később kirótták rá a kötelező katonasági adót, amit azoknak kell fizetni, akik nem voltak katonák. Nem volt hajlandó fizetni. Beperelte a hadsereget. Nem kis bátorság kellett hozzá, de megtette, mert hitt az igazában. Megnyerte a pert. A víz azonban másodszor nem engedte el.

Fekete Judit

K: Tóth Klára kül: Mihalkov Nyikita

A SZIBÉRIAI BORBÉLY

Most, hogy Kern András slágert szentelt a témának – nyugodtan bevallhatom, hogy a hetvenes-nyolcvanas években olykor nem csak jól éreztem magam Moszkvában, mert „a Tagankán láttunk valami szépet s a novogyevicsi kolostor napfényben égett", de mivel ezek voltak azok az évek, amikor a filmművészetnek elkötelezett kritikusok vigyázó szemüket már nem Párizsra, de Moszkvára vetették, alapvető filmélményeim egy részét is itt szereztem. Nemzedékem viszonyát az orosz-szovjet kultúrához, elsősorban a filmművészethez, a slágernél kicsit mélyebbre ásva, Szilágyi Ákos fogalmazta meg, 1986-ban.

◀ PÁRHUZAMOS ELÁGAZÁSOK, 1987

Nyikita Mihalkov filmrendező munkásságáról

Akár a múlt század végének európai olvasója a korabeli orosz irodalomra, éppoly irigységgel és kétkedéssel vegyes csodálattal tekintünk ma is az utolsó évtizedek nagy szovjet-orosz filmjeire. Hogyan lehetségesek ezek a filmek egyáltalán? S nemcsak azt kell belátnunk, hogy a technológiai fölény nem feltétlenül jár együtt a művészeti kultúra fölényével is, hanem azt is, hogy a nagy művészet kifejlődésének nem a politikai cenzúra az első számú akadálya (amivel természetesen nem a cenzúrát akarjuk dicsérni). Hogyan lehetséges, hogy miközben „itt" egy „istentől elhagyott" és az istenhelyettesítésektől is megcsömörlött, erkölcsi mértékét vesztett világ káoszában a művészet ironikus felmorzsolódásának vagyunk tanúi, „ott", abban a másik, Ázsiával határos Európában – s éppen az ideologikus kötöttségektől legszabadabb művészek és gondolkodók – változatlanul hisznek az emberi létezés erkölcsi tétjében, s olyan „anakronisztikus" értékekre hivatkoznak, mint a jóság és igazság, mint szeretet és együttérzés?"

Kétségtelen, hogy a hatvanas-hetvenes évek európai új hullám sorozatában a szovjet volt legtovább életképes. A hatvanas évektől folyamatosan felszínre került tehetségek – Tarkovszkij, Mitta, Panfilov, Sepityko, Klimov, Joszeliani, Nyikita Mihalkov, Alekszej German, Vagyim Abdrasitov –, még akkor is szuverén nemzeti filmművészetet tudtak teremteni, amikor a magyar vagy a cseh új hullámnak már csak a legendája létezett. Andrej Tarkovszkij mellett az Etűdök gépzongorára 1976-os bemutatásától kétségtelenül Nyikita Mihalkovnak adóztunk legnagyobb bámulattal.

Mihalkov rendkívüli tehetsége – amelyet az Öt este, a Pereputty és az Oblomov néhány napja című filmekben is bizonyított, azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy a politikai cenzúra helyét felváltó piaci cenzúrával dacolni tudjon. Az út, amelyre a rendező a Csalóka napfénnyel lépett, a történelmi melodráma műfaja az Oscar-díjhoz elegendő volt ugyan, de művészi szempontból zsákutcának bizonyult.

A szibériai borbély története, bár csak húsz évet ölel fel, igen kalandos. Egy amerikai hölgy – akinek csak szép kezét és míves karkötőjét látjuk – 1905-ben levelet ír, egy amerikai katonai akadémián tanuló fiának. A fiú épp büntetésben van, mert nem hajlandó őrmestere parancsára megismételni, hogy „szarok Mozartra."

A levélből megtudjuk, hogy írója 1885-ben Chicagóból Moszkvába utazott, hogy segítsen pénzt szerezni egy különc megszállott nagy teljesítményű fakitermelő gépének kivitelezéséhez, magától a nagyhercegtől. A terv, mivel a hölgy adottságai kitűnőek – fölöttébb szemrevaló külső, helyzetfelismerő képesség és csöppnyi vagy nem is olyan csöppnyi gátlástalanság –, nem látszik kivitelezhetetlennek. Már a vonaton megismerkedik a cári katonai akadémia egyik kadétjával, Andrej Tolsztojjal, s mostmár sima, bár kissé csúszós út vezet a táncparketten keresztül az öregedő, de azért elcsábítható Radlov tábornok szívéhez.

Radlov tábornoktól már nincs messze a nagyherceg, de sajnos szélhámosnőnk szerelmes lesz az úton megismert kadétba. Ő is a szélhámosnőbe. A baj csak az, hogy Radlov tábornok épp Tolsztoj kadétot kéri meg, legyen segítségére a szépséges Jane kezének megkérésében, mivel az ő angolsága nem tökéletes. Tolsztoj kadét azonban az igazságot választja és saját érzelmeit közli az ámuló hölggyel.

Jane, bár feltárja választottja előtt nem szeplőtlen előéletét, s biztosítja igaz szerelméről a fiút, továbbra is kétértelműen viselkedik féltékennyé téve szerelmesét. A féltékenység eszét veszi a fiúnak, s rátámad a tábornokra. Innen már egyenes út vezet a koncepciós perig, melyben a fiút kényszermunkára és száműzetésre ítélik. Jane szerelmes és bűntudatos, ezért feleségül megy az öreg feltalálóhoz, hogy amikor kész a nagy mű, – a gép neve Szibériai borbély – amivel a Csendes óceánig kivágható az erdő, beutazhasson Szibériába, és megtalálja Andrejt. Andrej azonban már nős, több gyermek apja. Jane-nek nincs szíve feldúlni a családi békét ezért csak a mozinézők tudják meg az utolsó negyedórában, hogy a Mozartért bűnhődni is kész fiú apja az orosz kadét.

Ki is lehetne más? Hiszen a filmből megtudjuk, amit eddig is sejthettünk, hogy „Oroszországot ész nem érted…", továbbá, hogy ez egy „hatalmas, rejtélyes és furcsa ország", ahol „lopnak, csalnak, hazudnak, de az adott szó mindennél többet ér", valamint kiderül az, hogy mennyit ér egy ember élete, attól függ, hogy kié. Míg a Csalóka napfényben a történelem, sötét, démonikus erőként nehezedett az egyébként boldog, harmonikus életet élő oroszokra, addig ebben a filmben már egyenesen az orosz néplélekből következik, hogy emelt fővel bűnhődjön soha el nem

követett bűnökért. A koncepciós per, miszerint Andrejt a nagyherceg elleni merénylettel vádolják, amit Radlov megakadályozott, ugyanolyan mélységgel és alapossággal ábrázoltatik, mint a Megbocsátás napja és a többi bemutatott orosz népszokás.

Elhisszük Mihalkovnak, hogy az oroszok rajonganak Sándor cárért. Mi több meg is értjük őket. Egy vonzó, határozott, delejes tekintetű, ráadásul okos cár fehér lovon, ölében a koronahercegge1. A tisztavatás jelenete után nincs az a néző, aki ne gondolná, hogy az oroszoknak a legkedvezőbb történelmi alternatíva valószínűleg a Romanov-ház restaurációja lenne.

Mindezt olyan nagy léptékű, fantasztikus „tálalásban" látjuk, hogy kétségünk sincs, itt a brezsnyevi újmonumentalizmus valamiféle reinkarnációjáról van szó. Igaz, angol és francia pénz is van a filmben, de Bondarcsuk Háború és békéje óta alighanem ez a legnagyobb költségvetésű orosz produkció. Negyvenmillió dollár. És Mihalkov kitűnő kereskedő. Ennyiért már minden néző azt kapja, amit akar. A háromórás produkcióban van történelmi kalandfilm, vígjáték, melodráma, sőt Jane szibériai látogatásakor még kis thrillerbetét is. Az igazsághoz tartozik, hogy ez a színpompás, kavargó stílusgyakorlat-egyveleg profi módon van elkészítve. Profi színészekkel – Júlia Ormond, Richard Harris, Alekszej Petrenko –, akik közül csak Oleg Menysikov kadétje nem elég meggyőző, ráadásul túlkorosnak is tűnik kicsit az ártatlan, hamvas ifjúságú kadéthez képest. Pavel Lebesev kamerája gyönyörűen fényképezi a legendák és mítoszok Oroszországát, éppen olyanra, amilyen soha nem volt.

A monográfiában, amely még a nyolcvanas években jelent meg Mihalkovról, az Idegenek közöttről azt írja a kritikus: „Az első filmes rendező jeles eredménnyel vizsgázott, de még nem saját összetéveszthetetlen – „mihalkovi világát" elevenítette meg előttünk. Mindent tud, amit kell, ám azzal egyelőre nem szolgál, amit csak ő tud." Különös, de a Szibériai borbélyról, tizenkettedik játékfilmjéről is csak ezt tudom mondani: Mihalkov mindent tud, amit kell, csak saját, összetéveszthetetlen mihalkovi világa hiányzik a filmből. Már nem szolgál azzal, amit csak ő tudott.

Tóth Klára

K! Sneé Péter x 791 x 384.1

A film és a TV kapcsolatáról

A MOZGÓKÉPKULTÚRA ESZKÖZEI A NEMZETKÉP ALAKÍTÁSÁBAN*

„Országunk új arca formálásának, polgárai nevelésének leghatalmasabb fegyvere a mozigép lesz" – állítja 1945-ös tanulmányában egyik legsikeresebb, legnagyobb hatású filmrendezőnk, a nemrég elhunyt Szőts István. Vajon beigazolódott-e feltevése? Máig sem tudjuk. A mozgókép hatásáról viszont annál kilátástalanabb viták zajlanak. Hol egyetemes propagandaeszköznek tekintik, hol még viselkedésünkre gyakorolt hatását is tagadják. Az tény, hogy idegen területekről és az ottlakók életéről jobbára csak a film- illetve videofelvételek nyomán tájékozódunk, kivált távoli tájak és alacsony lélekszámú népcsoportok esetén. Elszigeteltségünkből is csupán e „képkorszak" révén nyílik szabadulás. Részint a megértés nyelvi korlátainak eltűnésével, részint az új analfabetizmus terjedésével, ami a sokaság előtt nyithatja meg ablakainkat.

Ugyancsak elkél a korszellem segítsége! Ne áltassuk magunkat, kevesen érdeklődnek irántunk, nemigen ismernek minket a világban. Az írásbeliség vagy – miként tudós körökben emlegetik – a lineáris képkritika visszaszorulása, tehát a kép „ellenforradalma" ez idáig csekély eredménnyel járt. Noha analitikus gondolkodásunktól űzetve végére járnánk fogalmainknak, mozaikjaikból sehogyan sem kerekedik ki egy világkép. Agyműködésünk a hibás, vagy transzcendentális irányultságunk gyönge, és nyomasztóan nehezül reánk mind a gyakorlatias, mind az elvont gond? Bármint legyen – félünk. Félünk a világ káoszától, valamint a kritikátlan, hazug képiségétől. A kvázi-dokumentumfilmek nyomán megrendült a világ „egzakt" bemutathatóságának hite, hamarosan pedig – a virtuális valóság kiépülésével – lemondhatunk arról is, hogy akár motívumokat kölcsönözzünk a mozgóképtől. Szigorú értelemben véve hosszú távon elenyészik nemzetképünk filmes megformálásának reménye. Legföljebb másodkézből vett, lejárt kampányfogásokkal élhetünk. (Az úgynevezett nemzeti televíziózás egyik baklövése például szimbólumaink erőszakos sulykolása volt. Szándékaival ellenétes hatást keltett, amikor makacsul ellenállt a képek örökös megújulási kényszerének.)

---

* *Elhangzott – némi visszatetszést keltve – 1999. december másodikán a Nemzetkép-konferencián.*

Tágan értelmezve a feladatot, úgy látom mégis: rövid távon gazdag eszköztár áll rendelkezésünkre. Mielőtt ismertetésére térnék, és sorra venném a műalkotás, a forgalmazás, végül a televíziós műsorfolyam kínálta lehetőségeket, nem halogathatom tovább a kérdést: milyen nemzetképet látnánk szívesen a vásznon, illetve a képernyőn? Létezik-e egyáltalában ilyen? A kívánatos nemzetkép vajon egyezik-e a mindenkori hivatalosság vázolta portréval, vagy egyetlen keretbe foglalja az ellentétes rajzolatokat is? Milyen szerepet szánunk a mozgóképpel bíbelődőknek, csupán közvetítőit vagy alkotóit, s ha ez utóbbit, kire és mire támaszkodhatnak munkájuk során? Múlt századi eleink zöme magyar akart lenni öltözetében, beszédében és magatartásában. Kortársaink többsége más szeretne lenni, noha képtelen megmondani: kihez vagy mihez viszonyítottan, amikor eredendően az: potenciális személyiség. Csupán magára kellene találnia. Ha nem manipulálunk utólag a feltvételeken, aligha kölcsönözhetünk karaktert annak, akinek még nincs. (Közbevetőleg: egyes szubkultúrák képviselői részéről erős a nyomás, hogy mesterségesen konstruálják meg imázsukat a képalkotók, e PR-munka azonban ritkán sikeres, erkölcsileg pedig majd mindig kifogásolható.) Válogatnunk viszont szabad! *Hiteles emeberek* kellenek a kamera mindkét oldalán. Elfogadható nemzetképünk kialakításának ez az egyik feltétele. A másik pedig a *képzelet szabadsága*, az *egyéni vélemény tisztelete*. Toljuk minél távolabbra az adminisztrációs és anyagi korlátokat! Ekként nyilvánítsunk bizalmat, máskülönben hiába várunk önálló cselekvésre, és hasztalanul remélünk nagy alkotásokat.

Nemzeti jellegzetességeket általában szívesen magyaráznak természeti, illetve épített környezettel. Tipikus jegyeik bemutatásakor a tér, az idő és a személyi összefüggések rendszerét vázolják föl, s ekként adják meg benyomásaink értelmezési keretét, vagy jelzik az uralkodó hangulatot. Ahol ez utóbbi a nyomatékos, ott bajosan kérhetnénk számon az ábrázolás hűségét (aszályos éveink dacára Tar Béla filmjeiben például szakadatlanul ömölhet az eső). Legföljebb topográfiai kifogásokat emelhetünk: miért csak az Erzsébet és a Lánchidat ismeri rendezőink többsége? Egyetlen kocsizható útvonaluk az Alagúttól a Hősök teréig vezet. Tájnak ott a Hortobágy és Tihany, vagy újabban – a nemzethalál szimbólumaként – Bözödújfalu. Amikor a züllés jeleit keresik, be-

érik a Józsefvárossal, esetenként a peremvidék valamelyik helységével. Ritkán hagyják el Budapest környékét. Kis országunk városállammá zsugorul.

Amint fogy a filmre szánt pénz, csökken a látvány kidolgozottsága. Pedig korántsem elhanyagolható a díszlet, a kellék vagy a jelmez minősége és kifejező ereje. Bódy Gábor térszerkesztését vagy Huszárik miliőit nemigen utánozhatná mai utóduk. (Ne tévesszen meg a vendégforgatások gyakorisága, barátságos fogadtatást – értsd gazdasági, jogi kedvezményeket, valamint olcsó statisztériát – és jellegzetes tájat – azaz lezüllött utcákat – keresnek nálunk.) A gyártás költségei bizonyára tovább emelkednek majd, és ha nem sikerül összehangolnunk a támogatások rendszereit, szétforgácsolódik maradék erőnk is. Csupán a korszerű technika gyors meghonosításában bizakodhatunk: a virtuális stúdiók felállításában és a mind tökéletesebbé váló számítógépes szimulációban. Vajon formálódik-e olyan „dizájn"-iskola, aminek termékei nemzeti jellegűek, vagy továbbra is az egymás közti vetélkedés cirkalmazza a látványt?

Nem ítélhetjük meg belülről, mennyire sajátszerű viselkedésünk. Az utóbbi évtizedek társadalmi változásai nyomán karakterisztikus vonásaink halványultak, ami nehezíti ábrázolásukat. Pedig jellemző a figurák tartása, modora, szóbeli és azon túli kapcsolata. Az árnyaltság, a rétegzettség, a megmunkáltság kultúránk mutatója, és rokon- vagy ellenérzéseket ébreszt. Személyes, illetve csoportos vonásaink keveredése tovább színezi a képet. Haszontalan próbálkozás volna kívülről beavatkoznunk egy ilyen sok elemű, bonyolult kompozícióba. Különösen annak tudatában, hogy a művészi alkotásokból fölsejlő nemzetkép – egyes történeti periódusoktól eltekintve – ritkán szándékolt, és a mű egészét illetően korántsem mérvadó. A benső ökonómiának rendelődik alá, nem afféle külső szempontoknak, mint az ideológia vagy pedagógia követelményei, netán az eladhatóság, sőt – horribile dictu – a reklám. Grunwalsky marconáit aligha cserélhetjük föl Szomjas Györgyéivel. És egyikőjüktől sem kérhetjük: tedd kedvesebbé hőseid, öltöztesd szebb ruhába őket. Létező művet bírálhatunk csupán, s nem lehetünk a valaha volt kommunista párt mintájára okosabbak életrehívóinál. A hatalom felől csorbíthatatlan a *művész szuverenitása*. Egyetlen befolyásolási lehetőség az alkotó környezetének jobbítása, vagyis közérzetének

javítása a törvényi és gazdasági feltételek kedvezőbbé tételével. Hogy ne emésszе fel minden idejét és erejét a pénzhajhászás, s teremtés helyett ne puszta megélhetése foglalkoztassa.

A hagyományos forgalmazásban többet tehetünk nemzetképünkért, csakhogy pillanatnyilag nem vagyunk jelen a világ mozijaiban. Előbb műveinket kellene eljuttatnunk a nézőkhöz, s csak azután töprenghetünk a módosításokon. Bár protekcionalistának ítélhetjük az ismétlődő filmtörvény-hullámokat, melyek a 20-as évek végén és 30-as évek elején, illetve e század közepén söpörtek végig a világon, nem vonhatjuk meg elismerésünket tőlük: óvták a nemzeti filmgyártást, és hozzájárultak evvel a művészet életképességének őrzéséhez. A gyártás és forgalmazás elemi feltételei sem jöhettek volna létre nélkülük, többek között nekik köszönhetjük a magyar hangosfilmet. Újfent itt a lehetőség, hogy okos szabályozással növeljük a termelőkapacitást és a forgalmazási kedvet. Köztudottan legalább évi 20 film szükséges ahhoz, hogy egy-két valóban jó mű szülessék, és gyártásuknál ne legyen fennakadás. A nyolcvanas évtized elején 18 egész estés játékfilm készült, 60 nemzetközi fesztiválon szerepeltünk, és 72 művet vásároltak tőlünk. Egy évtized múltán 15 játékfilm a termés, 141 fesztiválon jártunk és 90 filmet adtunk el. Utoljára – nagy jóindulattal – 16 játékfilm született, 165 fesztiválon vettünk részt, és mindössze 55 művet sikerült értékesítenünk. A nemzetközi megmérettetés esélyei sokszorozódnak, a filmeladás viszont – ami reputációnkat mutatja – stagnál, illetve rohamosan csökken. Különösen annak számbavételével, hogy a mozibemutatók helyett mindinkább a televíziós csatornák felé tolódik el a kereslet. Számunkra kedvezőtlen tendencia ez, mivel követhetetlen a bemutatók helye, ideje és tényleges nézőszáma. Elvesznek a részletek, a jellegzetes gesztusok, a háttér. Észrevétlenek maradnak a nemzeti karakter finom vonásai.

Amennyiben hajlandóak vagyunk többet áldozni kulturális intézményeinkre és a felkínált kópiáik vagy kazettáik sokszorosítására, valamint idegen nyelvű feliratozására, remélhetünk némi javulást. Elérhetjük a diaszpórák közönségét, akár a második, harmadik generációs magyarokat is, akik nyelvünket már alig, vagy egyáltalában nem beszélik, ám érdeklődnek gyökereik iránt. Szerződhetünk nagyobb videokölcsönző hálózatokkal, és megszervezhetjük a mainál hatásosabban működő, célzott terjesztést.

Érdeklődő, fogékony közönségre az egyetemeken és főiskolákon találunk. Kiaknázhatjuk tanulmányi kapcsolatainkat, de nem mellőzhetjük a naprakész információs hálózat, illetve a koordináló szervezet felállítását sem. Az internet lehetséges szerepét és a nemzetképre gyakorolt hatását eddig nem elemezték, holott érdemes volna kutatnunk, s felkészülhetnénk az esetleg megnyíló új lehetőségekre is. Ameddig persze a Filmintézetben őrzött utolsó kópiák rekonstrukciójára sem jut elegendő pénz, nem több ez gyermeteg álmodozásnál.

Míg egy film – bármennyire tucatáru is – önálló sziget, a se vége, se hossza televíziós műsorfolyamokban összemosódik a mű és környezet. Távirányítóval markunkban a legkülönbözőbb programok között kalandozhatunk, és egyetlen gombnyomással bizarr képzettársításokat produkálhatunk. Nemzetképről értekeznünk eközben majdhogynem felesleges, a műsorfolyamokat amúgy is a multik gyártják. Dünnyögjenek, makogjanak akármilyen nyelven: magyarul, svédül, németül, angolul, közös szabványt használnak. Egy vetélkedőtípus díszletei a világon mindenütt egyformák. Tekintet nélkül a vételkörzet szokásaira, a megszólítástól a mozgás koreográfiájáig szigorúan előírnak mindent. (Nálunk például, ahol hagyományosan vezetéknevükön szólítjuk az ismeretlent, keresztnevén emlegetik egymást a résztvevők, és savanyú arccal bár, mégis szorgalmasan integetnek a kamerába.) Nyoma sincs szabadságnak, cenzurális diktatúra uralkodik. Ami szabadosságként hat és skandalumhoz vezet, csupán az eltérő standard következménye. Adásaik merőben üzletiek. Más kérdés, hogy a hírek kiválasztását, feltárásuk módját és kommentálását melyik politikai csoportosulás uralja éppen. Nyilván az, amelyik megszállta e helyeket. Politikai konszolidációjuk idővel elérhető talán, mérvadó nemzetkép kialakítására tett erőfeszítéseinkhez azonban ne fűzzünk túl sok reményt. Legföljebb a közszolgálati adásoktól várhatjuk el következetes formálását.

Jelenleg három közszolgálati csatornánk van. Ezek közül csak a két műholdas jöhet szóba, mivel a földi csatorna, az MTV 1 legföljebb közvetlen szomszédságunkban fogható. Az MTV 2 és a Duna Televízió viszont szinte teljes Európát, valamint a Földközi-tenger medencéjét besugározza. Nyelvi akadályok miatt, hírverés híján rendszeres külföldi nézettségük elenyészően csekély (még a hazai közönségnek is csupán alig 15 százalékát érik el

egyenként, a nálunk tartózkodó idegenek nemzetképét meg inkább személyes benyomásaik formálják). Pedig hatalmas esély rejlik a televíziózásban! Alkalmanként idegen ajkúak ezreit ülteti ma is a képernyő elé egy-egy politikai, sport- vagy kulturális esemény. Miként lehetne sűrűbbé és nyomatékosabbá tenni virtuális jelenlétünket? Bekapcsolódhatunk a nemzetközi hírcserébe. Csatlakozásunk az EBU-hoz, az Európai Műsorszóró Unióhoz avval kecsegtet, hogy nem szorulunk többé a CNN és hasonló világcégek jóindulatára. Vagyis nem ők, hanem mi adunk képet magunkról (az MTV mellesleg tagja már e szervezetnek, csak éppen nem fizet érte, a Duna Televízióinak pedig rossz gazdálkodása folytán nem futja rá). Hírláncot építhetünk műholdas jelfellövő (SNG) kocsikkal, illetve telepített állomásokkal, és élő kapcsolatot létesíthetünk határainkon túl. Ez vonzó megjelenést kölcsönöz nekünk, és nemzetképünk kedvezőbbé tételét igéri. Felhalmozott tőkénket, e század nemzeti filmkincsét tovább hasznosíthatjuk. Feliratozhatjuk a mások érdeklődésére is számot tartó műsorainkat, és angol, német, francia nyelvű programokat sugározhatunk idegen ajkúaknak. Tágíthatunk adásaink vételkörzetén. A Duna Televízió arra készül éppen, hogy jelentős kormányzati segítséggel Észak-Amerikába sugározzon magyar nyelvű, angol feliratozású műsorokat. Előzetes számítások szerint hozzávetőlegesen 43 ezer háztartáshoz juthatunk el így mintegy félmilliárdos beruházás, valamint nem csekély további ráfordítás árán. Tudomásul kell vennünk: nemzetképünk alakítása nem olcsó mulatság. Modern eszközök, felkészült, értő szakemberek sokasága és – ismétlem – a *képzelet szabadsága* nélkül kivitelezhetetlen.

A költséges fejlesztésekkel párhuzamosan – de nem helyettük! – jó néhány lehetőség nyílik, ami további befektetést nem igényel, csupán nézőpontváltást. Megszabadulván a hierarchikus szemlélettől, ráeszmélhetünk például, hogy ostoba gyakorlatot folytatunk, amikor csupán a hatalmi elit eseményeinek tulajdonítunk hírértéket és figyelmen kívül hagyjuk a társadalom zömét. A politikai küzdelmek bemutatását némileg háttérbe szoríthatná napi életünk megjelenítése. Kisközösségeink és hangadóik követendő – vagy éppen elrettentő – példája minden deklarációnál hatásosabban kontúrozza portrénkat. A központosítás regulájával szakítva észrevehetjük: határáig terjed országunk, nemzetünk pedig

tovább is. Környezetünk gazdag, változatos, s nem muszáj a belvárosi Duna-part és az Andrássy út keresztjére feszülnünk. Győrnek is van belvárosa, Sopronnak hegyvidéke, és Tordaszentlászló temetője a mentonival vetekszik.

Nélkülözhetetlen a históriai szemlélet visszanyerése is. Hasztalan erőltetünk évfordulós rituálékat. A szertartásos ünnepélyesség akkor értelmes, ha eleven tartalommal bír, és közmegegyezés övez. Fontosabb észjárásunk történetisége! Nem elhanyagolható az önállítás és a -bírálat kettőse sem. Ha előnyben részesítjük a pozitív példákat, ügyeljünk arra, ne változtassunk a tényleges arányokon, s főként ne mások terhére. Egy nemzet önképét semmi nem hitelesíti jobban, mint enmagáról mondott kemény bírálata. A tényfeltáró riportok és kritikus beszámolók pártolása hasznos, elvégre kedvezőbb, ha magunk adunk számot mulasztásainkról, mint ha mások teregetik ki szennyesünket.

Végezetül: semmi nem pótolhatja az anyanyelv megtartó erejét. Beszédünk íze, zamata, fogalmazásunk pontossága és eleganciája látszólag semmit nem mond az idegen ajkúnak. Hanglejtése, dallama – a kísérő mimikával és gesztusokkal egyetemben – figyelemre és szoros követésre érdemesül mégis, és jaj nekünk, ha önbecsülésünk érzékeny mutatója tilosba téved.

Sneé Péter

IN MEMORIAM RABÁR FERENC

Rabár Ferenc hirtelen betegségének és halálának híre mindnyájunkat készületlenül ért. Hetvenévesen egy szellemileg, s látszólag testileg is friss ember távozott el közülünk – s legtöbbünkben ez az utolsó kép, amit megőríz róla az emlékezet. Egy figyelő, rugalmas, nyitott emberé. Egyike volt azoknak, akikben az elmúlt évtizedben bontakozott ki a közírói tehetség, s e téren még sokat vártunk tőle. Halálának így a Magyar Szemle minden olvasója vesztese lett: sok tervet vitt magával, megíratlan esszék és könyvek ígéretével távozott el.

Október közepén még hosszasan beszélgettem vele telefonon a soron következő témákról. Arra biztattam, írja meg Antall Józsefnek és kormányának törekvéseit a magyar államadósság kérdésének radikális rendezésére. Néhány szélsőséges, ki tudja hon-

nan (nem) értesült közgazdász mostanában szívesen hajtogatja a nyilvánosság előtt, hogy az Antall-kormány e téren nem tett semmit. Ennek az ellenkezője igaz, s nem rajtunk múlott, hogy a nemzetközi porondon süket fülekre találtunk ebben az ügyben. Ezeknek az akcióknak Rabár Ferenc volt az egyik főszereplője.

A másik téma, amit ő vetett fel, tanáriasan pontos, de hajlékony és átfűtött mondataival, az a Magyar Szemlében a nyáron megjelent utolsó írásának folytatása lett volna. Annak a gondolatnak, hogy a gazdaságpolitikában nem a gazdaságé kell legyen a primátus, és hogy a szociális érzékenység kiiktatása a politikából nemcsak erkölcsileg elfogadhatatlan, de katasztrófához is vezet. Ő mindig a teljes embert és a teljes társadalmat nézte, s ebben nagy humán műveltség is segítette. Nézeteiben kereszténnyszocialista volt, és különös, nehéz szereposztást kapott a sorstól: pénzügyminiszterként a sokkterápia szükségességét kellett vallja. Ezt abban a – meglehet naiv, de jóhiszemű – tudatban tette, hogy a gyors átállás az új rendszerre lerövidíti a polgári áldozatvállalás, a szűkölködés és a szenvedés idejét.

A stílus az ember – Rabár Ferenc írásaiból egy fölényes szellemi színvonalú, széles látókörű, messzetekintő ember képe bontakozik ki, rokonszenves szerénységgel és humorérzékkel. Nem feledjük szellemes és lendületes előadásait a nagymarosi vízlépcsőről, a magyar földtulajdonlás kérdéséről s más stratégiai témákról. Személyisége magabiztos volt, de ez kedvességgel és öniróniával párosult, jelezvén, hogy biztonságát kemény próbákban szerezte meg. Nehéz hivatalát az Antall-kormányban eleganciával végezte, és ugyanilyen eleganciával mondott le, amikor úgy vélte, hogy elgondolásaival egyedül maradt. Nem lett belőle sértődött ember, nem lett sem politikai, sem személyes bosszúálló.

Ezt a személyiséget, ezt a valódi embert gyászolja a Magyar Szemle köre – munkatársak és olvasók. Emlékét megőrizzük.

Kodolányi Gyula

SUMMARIES

Magyar Szemle Volume IX., Nos. 1.-2., Budapest, February 2000. Editor-in-Chief: Gyula Kodolányi.

Advent on Thököly út, Anno 1989. Editor's Note by Gáspár Gróh.

In two interviews, Romanian Sabin Gherman and Hungarian Géza Szőcs, poet-politicians from Kolozsvár (Cluj, Romania), talk about European regionalism, and the chances of federalism and self-government in Transylvania. **I. The Die Is Cast – Bet on Transylvania. II. Romania Becomes Modern – Or It Disappears.**

Sabin Gherman. **The Pleasure of Textus – On the Banks of the Ganges.** Poem with commentaries. Translated from the Romanian by Géza Szőcs.

György Beke, writer and journalist, Budapest. **Europeanization of the Csángó Problem.** A small community of Hungarians, the Csángó, moved across the Carpathians into the Moldova region of Romania many centuries ago. The struggle for the survival of this archaic culture has now enetered the European political awareness.

Zoltán Frenyó, Institute of Philosophy, Hungarian Academy of Sciences, Budapest. **Reports of the Political Police on the Democratic People's Party.** During the short years of Parliamentary democracy in 1945-48, the Communists infiltrated the political police, and used it as a tool in their battle against democratic parties.

Katalin Botos, State Secretary for Finance (1990), economist, Heller Farkas Institute, Pázmány Péter Catholic University, Budapest. **The Economics of the Transition**. A survey of the basic domestic and international determinants of the economic and financial situation of Hungary, of the narrow space where governments have had to manoeuvre reform during the last ten years.

Renewal at the Museum. DR. MIKLÓS MOJZER, art historian, Director of the Budapest Museum of Fine Arts, talks to art critic ZOLTÁN NAGY about current affairs at Hungary's most significant public art collection.

ENDRE MIKLÓSSY, writer and town planner, Budapest. **Károly Kerényi, the Soul's Guide.** Paraphrasing the title of his *Hermes, der Seelenführer*, the essay draws an intellectual portrait of the famous classical philologist and historian of Greek religion, who moved to Switzerland after World War II.

1% Metaphysics. GYÖRGY SZABADOS has selected a passage from Lajos Fülep's **The Values of Life (1917).**

Survey – Books and Events

LÁSZLÓ STURM. *Toward Redemption or Destruction.* A review of Transylvanian novelist Ádám Bodor's latest work of fiction, *Az érsek látogatása* (Magvető, Budapest, 1999).

GYULA KODOLÁNYI. *Captives of the Times.* On *Magányos évszázad*, a novel of four generations by documentary film director Ferenc Tolvaly (Officina '96, Budapest, 1999.)

CSABA LOPPERT. *Social Democracy Exhumed.* Róbert Gábor, retired international officer of the AFL-CIO in Washington, wrote the story of the Communist annihilation of the Social Democratic Party between 1945 and 1948 (*Az igazi szociáldemokrácia*, Századvég, Budapest, 1998).

MIKLÓS TAKÁCS. *Archeology, „New Archeology".* A critical examination of *Archeology*, by Colin Renfrew and Paul Bahn, on the occasion of the Hungarian edition (Osiris, Budapest, 1999).

KATALIN METZ. *Madách Variations for Untuned Strings.* The theatre columnist of Magyar Szemle saw three productions based on the *Tragedy of Man*, by Imre Madách: the play itself at the Madách Theatre in Budapest (directed by Imre Kerényi), *Tragedy Notes* by the modern dance group of László Hudi (Mozgóház Tásulás), and Dezső Szilágyi's adaptation at the Budapest Puppet Theatre.

MIHÁLY KUBINSZKY, our architecture columnist, assesses the achievements of the younger generation of architects belonging to the Organicist school of Imre Makovecz, the Kós Károly Association.

Judit Fekete, art critic, Magyar Nemzet, Budapest. *The Solitude of Géza Samu.* On the occasion of the retrospective exhibition of the unique and meteoric sculptor Géza Samu (1947-1990), and the first critcal anthology on his art, his career is being traced.

Klára Tóth, our film columnist, writes about Mihalkov's latest work, *The Barber of Siberia.*

Péter Sneé. Motion Picture as a Means in Shaping a National Image. Remarks on the Orbán government's new program on Hungary's national and international image.

Gyula Kodolányi. In Memoriam Ferenc Rabár. The first Minister of Finance (1990) of the Antall government, the first government of the new democracy, and a contributor of Magyar Szemle, died in December at the age of seventy.

Pictures in this issue show the work of sculptor Géza Samu.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Beke György (1927, Uzon – Románia): író, újságíró. A kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen szerzett magyartanári oklevelet. Riportok, interjúk, regények, tanulmányok szerzője.

Botos Katalin (1941. Nagyvárad): közgazdász. Pénzügyi államtitkár (1990–1991), majd az Állami Bankfelügyelet elnöke (1992–1994). Egyetemi tanár a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen.

Fekete Judit: művészeti író, 1965-től a Magyar Nemzet munkatársa.

Frenyó Zoltán (1955): a filozófiai tudomány kandidátusa, az MTA Filozófiai Intézetének főmunkatársa.

Gróh Gáspár (1953, Budapest): irodalomtörténész, kritikus, a MEH Stratégiai Elemzőközpont munkatársa, óraadó a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. A *Magyar Szemle* rovatvezetője.

Kodolányi Gyula (1942, Budapest): költő, a *Magyar Szemle* főszerkesztője, 1971–1990: az ELTE tanára, 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. F. m.: A *tenger és a szél szüntelen* (1981), A *létezés-szakmában dolgozom* (1983), *Álom az álomban* (1985), *Hatalmak* (1989), A *létezés hálói* (amerikai költők, ford., 1990), *Január* (1997), *Kentaur-szárnyak* (esszék, 1999).

Kubinszky Mihály (1927, Sopron): építészmérnök. A Soproni Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára volt. 1992: Ybl-díj, 1996: Prof. emeritus cím.

Loppert Csaba (1953): 1990-ig az MTA Filozófia Intézetének munkatársa volt, újságíró. A szociáldemokrácia történetével kapcsolatos cikkei a Népszavában, a Beszélőben, a Magyar Hírlapban, a Valóságban és a Napi Magyarországban jelentek meg. Ösztöndíjasként a nyugat-európai szociáldemokrácia történetével foglalkozik.

Metz Katalin (Marosvásárhely): színikritikus. A Kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen szerzett diplomát. 1987-ben települt át Magyarországra, a Napi Magyarország munkatársa.

Miklóssy Endre (1942, Bercel): író, építészmérnök. Szakterülete a városfejlesztés.

Nagy Zoltán (1944, Debrecen): a művészettörténeti tudományok kandidátusa, kortárs művészettel és építészettel foglalkozik.

Sneé Péter (1953, Budapest): az ELTE Bölcsészkarán végzett magyar–népművelés szakon. Szellemi szabadfoglalkozású. Rendszeresen jelennek meg publikációi.

Sturm László (1967, Budapest): irodalomtörténész, az irodalomtudományok kandidátusa. Kutatási területe Krúdy Gyula és a századelő magyar irodalma.

Szőcs Géza (1953. Marosvásárhely): költő, drámaíró, politikus.

Takács Miklós (1960. Újvidék): régész, az MTA Régészeti Intézetének tudományos főmunkatársa. Fő kutatási területei: a középkori falu régészete, az Árpád- illetve Anjou-kori edényművesség, a középkori Dél-Magyarország tárgyi és építészeti emlékei.

Tóth Klára (1953, Nyíregyháza): filmkritikus, publicista.

MAGYAR SZEMLE

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Postacím: 1399 Bp., Pf. 701/216
Tel/fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Felelős kiadó:
Dr. GRANASZTÓI György

ISSN 1216 6235

Tipográfiai terv:
BANGA Ferenc

Műszaki szerkesztés:
BÁCSI István

Nyomdai munkálatok:
PRESS + PRINT Kft.
Kiskunlacháza
Felelős vezető:
TÓTH Imre

Előfizetésben terjeszti a Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság. Árusításban megvásárolható a hírlapkereskedelmi rt.-knél.

Előfizetési díj:
egy évre 1728, fél évre 864 Ft

Külföldről megrendelhető a Magyar Szemle Alapítvány számlaszámán:
MNB 11707024–20332033
vagy
levélben, melyre csekket küldünk. Előfizetési díj: postaköltséggel együtt egy évre 75$, fél évre 38$

A MAGYAR SZEMLÉT AZ ALÁBBI HÍRLAPÁRUSOK ÁRUSÍTJÁK BUDAPESTEN: Frankel Leó utcai aluljáró; Flórián üzletközpont; Bécsi út 122–124.; Déli pályaudvar, lapüzlet; Kosztolányi tér; Bukarest Étterem, lapüzlet; Újpest, Árpád úti metró; Kálvin tér 1.; Kígyó utcai lapüzlet; Deák téri aluljáró, lapüzlet; Váci u. 10.; Szabadsajtó u. 6.; Petőfi Sándor u. 17.; Párizsi udvar; Nyugati téri lapüzlet; Jászai Mari téri aluljáró; Erzsébet krt. 17., lapüzlet; Baross téri lapüzlet; Ferenc körúti aluljáró; Bajcsy-Zsilinszky u. 76., közlönybolt; Lehel tér, Gogol utcai lapüzlet; Móricz Zsigmond körtér, 6-os villamos végállomása; 114. postahivatal; Moszkva tér, Gomba; Örs vezér tere, Sugár.

A MAGYAR SZEMLÉT ÁRUSÍTÓ KÖNYVESBOLTOK BUDAPESTEN: ATLANTISZ KÖNYVSZIGET (V., Piarista köz 1.); BENCÉS KÖNYVESBOLT (V., Ferenciek tere 5.); ÍRÓK BOLTJA (VI., Andrássy út 45.); LITEA KÖNYVESBOLT (I., Hess András tér 4.); CUSTOS-ZÖLD KÖNYVESBOLT (II. Margit krt. 7.); PONT KÖNYVESBOLT (V., Mérleg u. 6.); OSIRIS KÖNYVESBOLT (V., Veres Pálné u. 4–6.) MAGYAR RÁDIÓ, PAGODA; VINCE KÖNYVESBOLT (I., Krisztina krt. 24.); a BALASSI KIADÓ könyvesboltjában (II., Margit u. 1.) korábbi számaink is kaphatók.

Czakó Gábor

ARANYKAPU

Boldog Salamon király

Igen Katolikus Kulturális Egyesület
1999.

Vegyük a helyi közigazgatást. Emberek, akiknek semmi kapcsolatuk nincs Erdéllyel, ellenszegülnek a kétnyelvű helységnévtábláknak. A helységnévtábla nem Magyarországnak tett engedmény, hanem a kisebbség joga. Magyarországon egy többségében románok lakta faluban láttam a polgármesteri hivatal épületére kitűzött román zászlót. Nem is említem a kétnyelvű táblákat, és azt, hogy az anyanyelvet szabadon használhatják a közigazgatásban. És senki sem hívta a hadsereget, hogy rendet csináljon, senki nem verte falba a fejét; mindez a demokrácia egyik imperatívusza. Mi viszont piros-sárga-kékre festjük a padokat a parkban, és valószínűleg csak a takarékoskodásnak köszönheti a zöld fű (magyar szín!) azt, hogy úgy maradhat, ahogy a természet teremtette. Időnként azt hiszem, hogy ez a nép el fog tűnni, mert éhen pusztul, de akkor is ódákat fognak mormogni...

Sabin Gherman